

BA ISSN. 0351-4552

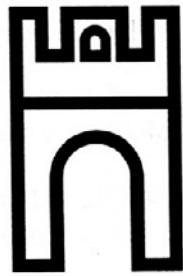
HERCEGOVINA

časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

10

1998.

MUZEJ HERCEGOVINE
MOSTAR

Sig. D1
Inv. br. 115228

IZDAVAČI:
Arhiv Hercegovine Mostar
Muzej Hercegovine Mostar

ZA IZDAVAČA:
Mili Branković
Sabit Hodžić

REDAKCIJA:
dr. Dženana Buturović, mr. Edin Čelebić,
dr. Iljas Hadžibegović, dr. Elbisa Ustamujić,
mr. Esad Vesković, mr. Šaban Zahirović, Zlatko Zvonić

UREDNICI:
dr. Iljas Hadžibegović, dr. Elbisa Ustamujić, mr. Šaban Zahirović

ODGOVORNI UREDNIK:
mr. Šaban Zahirović

LEKTOR I KOREKTOR:
Muhamed Šator

TEHNIČKI UREDNICI:
Jasmin Branković, Safet Demirović

NASLOVNA STRANA:
Bobo Samardžić

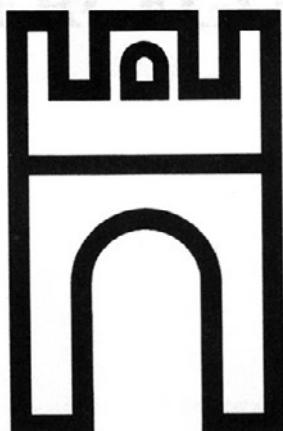
ŠTAMPA:
Islamski centar Mostar

ZA ŠTAMPARIJU:
Ibro Rahimić

TIRAŽ:
900 primjeraka

hercegovina

časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

10

Mostar, 1998.

I

**IZ PROŠLOSTI MOSTARA
I HERCEGOVINE**

Dr Aleksandar RATKOVIĆ

BLAGAJSKA TVRĐAVA U SVJETLU NAJNOVIJIH ISTRAŽIVANJA

Kada sam uredništvu „Hercegovine” krajem 1991. godine predao rukopis o posljednjim arheološkim istraživanjima na Blagaju (Stjepan-gradu), nisam ni slutio da će sedam godina kasnije pisati sličan tekst na istu temu. Bilo kako bilo, arheološka ispitivanja na gradu Blagaju, izvedena 1990. godine, prvo bitno zamišljena kao dio pripremnih radova za buduća duža istraživanja, prerasla su sticajem okolnosti u sistematska, iako nisu urađena sa namjerom da budu potpuna.¹⁾

Prvi indirektni pisani izvori o gradovima Zahumljana, pa prema tome i Blagaja, potiču iz „Spisa o narodima” Konstantina Porfirogenita nastalog između 948. i 952. godine.²⁾ Prema opisu vizantijskog cara i pisca, Zahumljani žive iza brda Hum u dva grada, Bona bñ a i Hum Cl oúm³⁾

Pod tim brdom protiče rijeka Bona, tj. „dobra”. Postoje mišljenja po kojima se Hum izjednačuje sa Blagajem zamjenom imena (srednjovjekovnog) u Hum, da se Bona nalazila malo niže od Blagaja, a brdo Hum poistovjećuje sa Humom iznad Mostara ili iznad Bunice, pritoke Bune.⁴⁾ Od svega navedenog, tačno je samo to da su na blagajskom Humu i susjednoj Orlovači ustanovljene dvije tvrđave, Stjepan-grad (Blagaj) i Mali grad, od kojih je prva srednjovjekovnog porijekla u užem smislu i sa vjerovatnim kontinuitetom od kasne antike, dok se druga pripisuje osmatračnici (specula, burgus) iz

1) Opsežnim radovima od 25.9.-5.11.1990. god. rukovodio je potpisani. Arheološki pokretni materijal je deponovan u tvrđavi i dijelom u danas razrušenim prostorijama RO „Prostor”, R.J.Zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog nasljeđa „Stari grad”, Mostar.

2) B.Ferjančić, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, II, SANU, Vizantološki institut, knjiga 7, tom II, Beograd, 1959.

3) B.Ferjančić, n.d., 12

4) isto mjesto

rimskog perioda.⁵⁾ Na mostarskom i rotimskom Humu nisu utvrđeni ni najmanji tragovi srednjovjekovne epohe.

Mnogo kasnije, Blagaj se pominje u sve tri povelje aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V, kojim se potvrđuju hercegovi posjedi prve polovine XV vijeka.⁶⁾

U tekstu na italijanskom jeziku Blagaj se navodi zajedno sa Humskom zemljom kao gradić (castello) sa okolinom, 1444. godine, kao tvrđava (castrum), 1448. godine, i kao grad (civitate) sa pećinom, tvrđavom i nadležnošću svojom, 1454. godine.⁷⁾ Kako se svrha ovog teksta ne zasniva na detaljnem pretresanju srednjovjekovne istorije Blagaja, osim okvirnog razmatranja kasnosrednjovjekovnog upravljanja nad njim, nije beskorisno napomenuti da je uz Sandalja Hranića i njegovog sinovca, hercega Vukčića Kosače, ovim gradom i čitavim Humom osim Ljubuškog, vladao hercegov sin Vladislav od 30.III.1452. godine).... „Blagay e tutta la contrada de Chelmo exceto Liubischi“)⁸⁾ Pored čestih i nepredviđenih ratnih sukoba, kasni srednji vijek je obilježen i vrlo živim trgovачkim i kulturnim vezama starog Zahumlja, Humske zemlje ili Huma. Posljednji naziv se izgleda najviše odomaćio u objavljenim radovima, iako se na njega rijetko nailazi u srednjovjekovnim izvorima.⁹⁾ Druga polovina XIV, i nešto manje, prva polovina XV vijeka, izdvajaju Humsku zemlju od Travunije, ne samo po ekonomskom napretku proisteklom od karavanske trgovine, nego i po gradnji religioznih spomenika, mostova, cisterna, velikih kuća, i, iznad svega, tvrđava.¹⁰⁾

Položaj blagajske tvrđave nema mnogo sličnosti sa većinom bosanskohercegovačkih fortifikacija rezidencijalnog značaja. Razlika je veoma uočljiva kod rasporeda izgrađenih površina na kojim je do kraja iskorišćeno zaravnjeno zemljište iznad okomitih litica, sprečavajući svaki pristup ispod sjevernog, južnog i zapadnog bedema. Zbog toga je ulaz u tvrđavu ugrađen u istočnom i najčvršćem zidu predvorja (1) do koga se prilazilo uskom konjskom stazom sa istoka. (vidi, Plan Blagaja) Sa širinom do 2,00 m staza je u vidu oštih serpentina usjećena u sjeverne stjenovite padine blagajskog Huma u dužini od oko 900 m. Tokom pripremnih radova na njoj je urađena potpuna obnova suhozidne podlage, od podnožja brda do glavne gradske kapije. Sa

5) Đ.Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo, 1972., 48

6) M.Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd, 1978., 178

7) M.Dinić, n.d., 210,211

8) N.Iorga, Notes et extraits pour servir à l 'histoire des croissades, au XV siecle, II, Paris, 1899., 465, S.Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Beograd, 1964., 176 i 162 i dalje, V.Trpković, Humska zemlja, Zbornik Filozofskog fakulteta, VIII, Spomenica M.Dinića, Beograd, 1964., 243

9) K.Jireček, Istorija Srba,I,Beograd, 1952., 66

10) M.Dinić, Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina, JIČ, III, Beograd, 1937., 119-146, N.Iorga, n.d., 465 S.Ćirković, n.d., 162,176

sigurnošću se prepostavlja da je izgrađena u X vijeku, kada je Blagajem i okolinom upravljao rod „antipata i patricija“ Viševića.¹¹⁾

Staza se završavala pred moćnim, visokim i debelim kapijskim zidovima, pred kojim je u najranijoj fazi izgradnje stajao barbakan znatno manjih dimenzija od predvorja, danas očuvan u slabim i teško primjetnim ostacima. Pretpredvorje je tako onemogućavalo neposredan prođor u unutrašnjost tvrđave u slučaju da sjeveroistočna kula (8) ne zaustavi neprijatelja. Istu funkciju je imala i kapijska kula (2) u odnosu na predvorje (1). Sa visinom od oko 14 m, južni zid predvorja sa stražarskom stazom poboljšavao je uspješniju odbranu prvog obora (1) i ulaza u kapijsku kulu (2). Najzad, kapijska kula kao treći odbrambeni sistem ulaznog kompleksa, predstavljala je posljednju prepreku napadačima da uđu u unutrašnjost grada. Zbog toga su zidovi četvrtaste kapi-kule bili čvršći i znatno viši od sjevernog i istočnog zida predvorja.

Unutrašnjim prostorom dominira najveća građevina ili centralna građevina, nazvana tako po položaju unutar tvrđave. U njoj se nalazila rezidencija humskih gospodara, a kasnije dvor hercegovačkih oblasnih vladara, Hranića-Kosača (5 i 6).¹²⁾ Njihovo upravljanje Blagajem otpočinje od maja 1404. godine sa Sandaljevim širenjem teritorije na Sankovićево Primorje, Popovo, Nevesinje i druge krajeve.¹³⁾

Sjeverno od dvora upadaju u oči dobro učuvani ostaci prizemlja četverougaone građevine/kule? mnogo manjih dimenzija od prethodne. Ovaj toranj je po svemu, posredno štitio kapijsku kulu sa zapada i sjeverni bedem po dužini, od sjeverozapadnog ugla do kapi-kule. Sličan sistem zaštite kapijske kule preko stražarske staze, koliko je poznato, zabilježen je još samo u Bočcu kod Mrkonjić-Grada, gdje za razliku od Blagaja, istočna kula nema tamnicu u supstruktijama¹⁴⁾. Uporedo s tim, kula br.3 na Stjepan-gradu je jedinstvena po usamljenom topovskom oknu i podzemnim lagumom i pokazuje prilagođavanje novoj ratnoj tehnici krajem XIV i početkom XV vijeka.¹⁵⁾

11) V.Čorović, Historija Bosne, SKA, CXXIX, 53, prva knjiga, Beograd, 1940.,118

12) D.Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1978.,264

13) V.Čorović, n.d., 387

14) I.Bojanovski, Bočac, Dabrac, Mrkonjić grad, srednjovjekovno i tursko utvrđenje, Arheološki pregled, 19,111-116, Bočac se pominje 1446. i 1494., up.M.Vego, Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, Sažet prikaz turskog perioda dao je H.Kreševljaković, Izabrana djela, II, Sarajevo, 1991.,413

15) V.Ćurčić, Starinsko oružje u BiH, GZM,LV, Sarajevo, 1943., G.Škrivanić, Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, SAN, CCXCIII, knjiga 24, Beograd, 1957.,165-167, isti, Vojničke pripreme srednjovjekovne bosanske države pred propast, Godišnjak Društva istoričara BiH, XIV, Sarajevo, 1963.,224,225,227, M.Dinić, Prilozi za istoriju vatrenog oružja u Dubrovniku i susjednim zemljama, GLAS SAN, CLXI, Beograd, 1934.,57-97, M.Popović, Uticaj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovjekovnih gradova u Bosni, Zbornik referata međunarodnog simpozijuma, BiH u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi, 6-7 oktobar, Sarajevo, 1988.,99-110

Rijetka pojava topovskih otvora na Blagaju objašnjava se gubitkom odbrambene uloge grada zbog udaljenosti od istočne granice srednjovjekovne bosanske države. Još je bliže istini da grad zbog tadašnjih promjenljivih političkih prilika nije raspolagao uobičajenim razmještajem odbrambenih sistema. Po tome se naročito izdvaja pozicija glavne kule(4) koja je trajno korišćena kao osmatračnica, jer se teren ispod nje manje obrušava sa juga, nego sa zapada.¹⁶⁾ Nema sumnje u njenu povezanost sa tamnicom (3) i stražarskom stazom na sjevernom bedemu, a možda i podzemnim lagumom, tamnicom ili nekom drugom, strateški važnom građevinom.¹⁷⁾ Rijedak splet stepeništa uz glavnu kulu (donžon), dozvoljava zaključak da je njena detaširanost logična posljedica povoljnijeg vidokruga u odnosu na ostale kule.

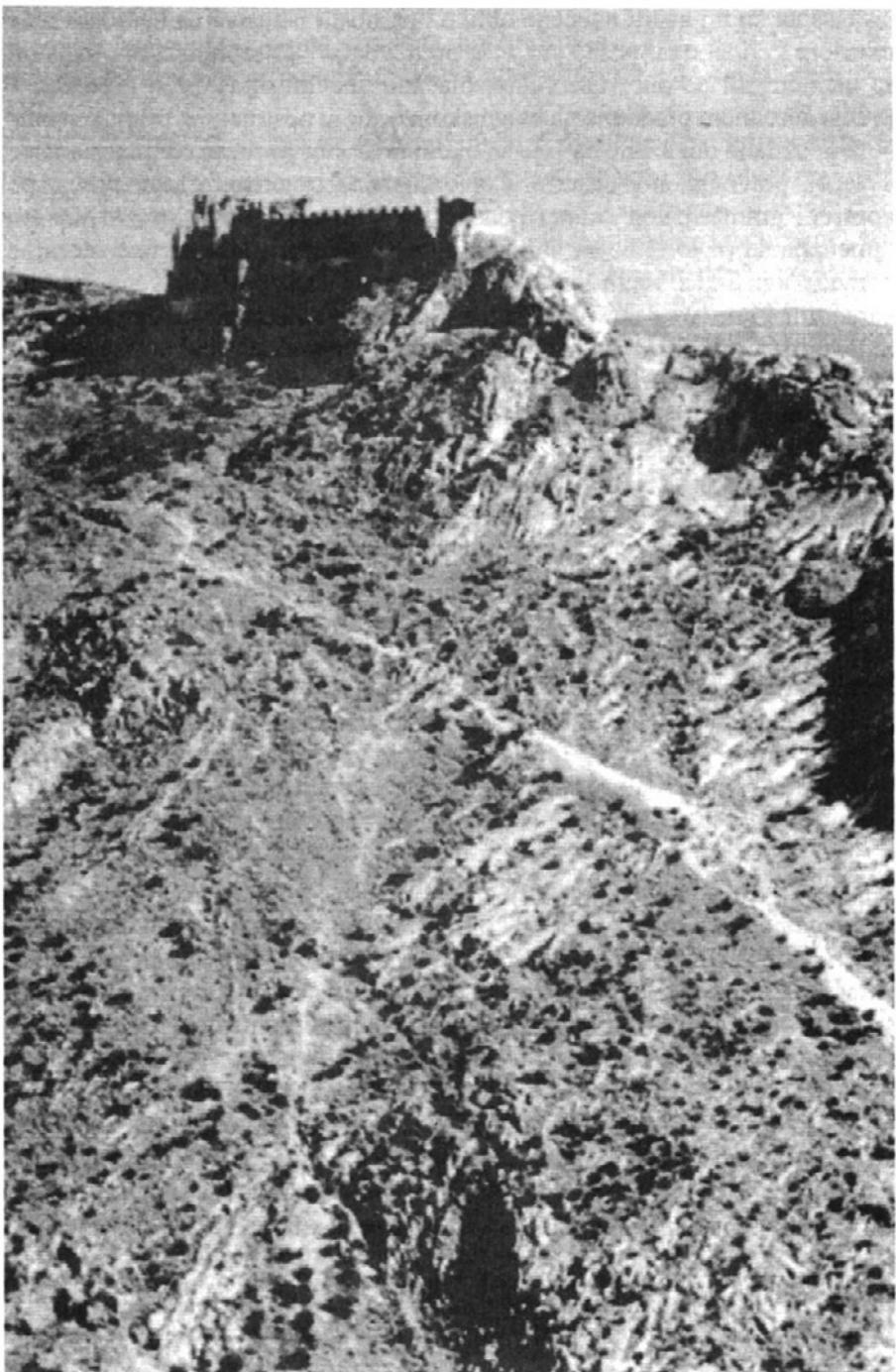
Iza južnog stepeništa donžona nalazio se manji otvor za napuštanje tvrđave u slučaju opasnosti (12). Kroz niski bedemski svod posadnici su se provlačili do tajne staze i dalje do podgrađa (Podblagaj ili Sottoblagaj). Stepenište je nekada blokiralo vidljivost tajnog izlaza sa sjevera, a danas je gotovo sasvim uništeno, ako se izuzme dodatak uz sjeveroistočni zid donžona.

Od zapada prema jugu bedem se postepeno sužava da bi na mjestu gdje leže ostaci podužne građevine (11) dostigao debljinu od samo 0,90 m. Unutar ozidanog prostora nije ustanovljena uočljiva podjela, što olakšava njenu identifikaciju. Sudeći po neposrednoj blizini cisterni (6) i samo jednom ulazu, u pitanju je, najvjeroatnije, ekomska zgrada, jer za spremišta hrane nije bilo dovoljno prostora u bedemskim kulama i njihovim međuprostorima. Do građevine označene na planu pod brojem 11, prepoznaju se cisterne (6) po nadzemnim četverougaonim otvorima, u srednjem vijeku pokrivenim poluobličastim svodovima. Voda se slijevala niz njihove glatke površine i preko žlebova popunjavala recipijente. Unutrašnja opłata sa premazom od crvenog hidrauličnog maltera nije dozvoljavala gubljenje vode. Obje cisterne su duboke 4,00 m i odgovaraju prosječnoj dubini srednjovjekovnih rezervoara, što znači da su se majstori uglavnom pridržavali mjera i proporcija iz slova ugovora. S tim u vezi je upotreba signinskog maltera primorskih ili italijanskih radionica i njihovih majstora, „magistra a cisternis”.¹⁸⁾

16) Naziv donjon (donžon) za glavnu kulu nije sasvim odgovarajući za srednjovjekovnu bosanskohercegovačku teritoriju sa izuzetkom bihaćke krajine, jer nikada nije postala stan kastelana, up.P.Andelić, Kulturna istorija BiH, II izdanje, Sarajevo, 1984., poglavljie Doba srednjovjekovne bosanske države, 454

17) Podzemni kontakt među kulama nije nepoznat na tvrđavama koje su ležale iznad uvišenja sa brojnim pećinskim pukotinama, uporedi, Đ.Mazalić, Starine u Dobrunu, GZM,LIII, Sarajevo, 1941, 101 i preglednu kartu Gornjeg Dobruna sa okolinom, 102

18) I.Bojanovski, Stari grad Bobovac, Naše starine, VIII, Sarajevo, 1962., 75,up. Jireček, n.d., II, 136, gdje Dubrovčani svoje majstore pozajmili su bosanskim vladarima i velikašima da bi se ozidale cisterne ("cisterna greca a volta")

Usput su mijenjali naučene oblike i prenosili iskustva na hercegovačke majstore koji su ovaj posao sve više preuzimali.¹⁹⁾ Posebnu pažnju majstori su usmjeravali na dno rezervoara, ojačano debelim hrastovim gredama.²⁰⁾ Prema narodnom predanju, na blagajskom brdu su postojali izvori pitke vode. Nije pouzdano dokazano da li je sa ovom pojmom povezan stalni nivo vode u većoj, pravougaonoj cisterni. Četverougaone cisterne se ne razlikuju po upotrebi graditeljskog materijala, ni po konstrukciji i dubini, osim po dimenzijama (6,15x2,40 m: 1,80x2,00 m). Izgrađene od pravilno klesanih komada kamena i većih svodara, cisterne su u svodu učvršćene manjim kamenim klinovima između pravilno poslaganih tesanika u horizontalne redove, da bi se ostvarila stabilnost gornje konstrukcije kalote. Dimenzije svodara se kreću od 3x20 cm do 30x70 cm, sa debljinom od 0,10 do 0,20 m. Na dubini od 2,40 m otkriven je u većoj cisterni fragmentovan sливник iz dva dijela sa dimenzijama, 0,50x0,240x0,03m, širinom žljeba u presjeku od 0,14 m i očuvanom profilacijom. Kako bi se potpuno uklonio nasip iz cisterna, radovi su prođeni sa ciljem da se utvrdi smisao ovih, na prvi pogled, malo važnih konstruktivnih elemenata.

Najveća i najreprezentativnija blagajska građevina je izgrađena u središnjem dijelu grada. Od nje je do danas preostalo samo prizemlje sa stepeništem i velikom kružnom cisternom (5 i 6). Organizam tog rezidencijalnog pravougaonog prostora, sa širinom zidova od 2,50 m u prizemlju, pokazuje da predstavlja razvijenu ideju sjedinjavanja funkcije dvora u širem smislu i kule/pirga (posljednje odbrane u uslovima zaposjedanja unutrašnjeg obora.²¹⁾ Blagajski donžon zbog toga nije mogao preuzeti funkciju glavne kule sa nedostatkom cisterne, bar ne u kasnom srednjem vijeku, ako ne i ranije.

U sjeveroistočnom uglu tvrđave prepoznaju se dobro očuvani ostaci dvije pravogaone građevine (9 i 10) od kojih je prva adaptirana u mesdžid u turskoj epohi, dok je druga, takođe, nerazjašnjene namjene. Bez arheološkog istraživanja nije se moglo ustanoviti da li su možda predstavljali sakralne ili stambene zgrade. U svakom slučaju, u odnosu na orientaciju, građevina br.9 je mogla poslužiti za neki od neutvrđenih sadržaja u kasnom srednjem vijeku. Sličan zaključak se odnosi i na susjednu gradevinu (10) iako ova podsjeća na jednobrodnu crkvu sa pripratom na zapadu i oltarskim prostorom bez apside, na istoku. Nema sumnje da je glavni grad Huma raspolagao crkvom, jer je

19) B.Hrabak, Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV,XV i XVI stoljeću, Prilozi, Institut za istoriju, IX/I, Sarajevo, 1973.,23-62

20) up.I.Bojanovski, Stari grad Maglaj, Naše starine, X, Sarajevo, 1965.,napomena 14.Ć.Truhelka, Naši gradovi, Sarajevo, 1904.,84

21) up.M.Popović, Beogradska tvrđava, izdanje Arheološkog instituta SANU, Beograd, 1982.,18

pripadao okviru opšte kulture tog vremena, poput drugih važnih hercegovih gradova, Ključa kod Gacka, Samobora kod Čajniča i Sokola na Pivi (Crna Gora).²²⁾

Istočni i neistraženi kompleks štitile su visoke i masivne četverougaone kule (8) sa dvosturkim bedemom (cingulum), cvlinger (visokim oko 14,00 m). Unutrašnjost tog prostora je pokrivala nepoznata građevina, dok su međuprostor među kulama zauzimali zidovi sa obrađenim okнима na prvom i drugom spratu.²³⁾ U suprotnom, sjeverozapadnom uglu, između donžona (4) i tamnice (3) upadaju u oči slabi i neistraženi ostaci zidova. Ispod sjevernog bedema se, dakle, proteže niz neidentifikovanih građevina, a na samom bedemu dva reda četvrtastih udubljenja za grede, oslonce drvene galerije uz šetnicu i grudobran.

O Blagaju su pisali mnogi istraživači, a među njima ponajviše, Ć. Truhelka, H. Kreševljaković, H. Kapidžić, Đ. Basler i P. Andelić.²⁴⁾ Truhelka se zanimalo za srednji vijek, Kreševljaković i Kapidžić su veću pažnju posvetili turskom periodu, Basler je uglavnom proučavao kasnu antiku, a Andelić topografiju i toponomastiku.

Nijedan od njih nije dao tačan opis grada ni raspravljao o arhitektonskim rješenjima i identifikaciji srednjovjekovnog graditeljstva. Štaviše, površinu izgrađenog platoa, Kreševljaković je pripisao jajolikom obliku, iako je sasvim izvjesno da je u pitanju nepravilna kružnica, pošto istureni prostor nema uticaja na preovlađujuću osnovu. Uostalom, tipologija srednjovjekovnih gradova nije nastala kao rezultat planiranog oblika, nego isključivo kao odraz prilagođavanja terenu. U odnosu na Truhelku i Kreševljakovića, Baslerova osnova je najpreciznija, bolje reći sasvim tačna, jer se mjere sasvim poklapaju. Odmah se može primijetiti da stepeništa uz tamnicu, jugoistočni bedem i centralnu građevinu, nisu ucrtana, a takođe ni tajni izlaz (12). Te detalje Truhelka nije izostavio, kao ni najstariju fazu izgradnje kod ulaza, ali je centralnu građevinu (rezidenciju) podijelio na tri prostorije bez cisterne. Truhelkine cisterne uz ekonomsku zgradu ne odgovaraju mjerama i proporcijama, pogotovo u odnosu na južni bedem. Na njegovom planu su najveća odstupanja od stvarnih mjera uočljiva kod znatno umanjenih istočnih kula. Kreševljakovićev plan je urađen sa manje nedostataka, izuzev pogrešno podijeljene centralne građevine na tri prostorije sa cisternom u sjeverozapadnom uglu. Vrijednost Kreševljakovićevog plana se zasniva na geodetskoj podlozi i ucrtanim izohipsama.

22) Z.Kajmaković, *Zidno slikarstvo u BiH*, Sarajevo, 1971.,298,299

23) Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH*, Sarajevo, 1972.,48

24) Ć.Truhelka, *Naši gradovi*, Sarajevo, 1904.,65,H.Kreševljaković, H.Kapidžić, *Stari hercegovački gradovi, Naše starine*, II,Sarajevo, 1954.,10 Đ.Basler, n.d.,isto mjesto

Kao jedan od upravnih centara oblasnih gospodara, Blagaj se razlikuje od Pavlovićeve rezidencije, Borača, gdje je utvrđena cisterna u donžonu, dok je blagajski donžon konstruisan kao isturena kula motrilja.²⁵⁾ Ulogu glavne kule je zbog toga preuzeila centralna građevina/Arx i rezidencija (sa najmanje tri sprata).²⁶⁾ U dnu cisterne, nekada monumentalne građevine, i danas je deponovan ostatak pržine korišćen pri Ćurčićevim konzervatorskim radovima.²⁷⁾ Većinu vidljivih zidova, Truhelka i Kreševljaković su bez dvoumljenja pripisali XIV vijeku.²⁸⁾ U sadašnjem stanju istraženosti, sva je vjerovatnoča da na tvrđavi preovlađuje „opus incertum“ iz te epohe, premda je Basler ostao u uvjerenju da ga treba datovati u XV vijek. Turska faza izgradnje je uočljiva na tamnici-kuli (3) i mesdžidu (9), dok su konzervatorski radovi izvedeni 1912. godine, vidljivi na ulazu u predvorje (1) i na južnom zidu stražare (7). Zasad je, međutim, neizvjesna pojava zidne tehnike „opusa spicatum“ (tzv. riblje kosti), a mogla je nastati u kasnoj antici i u srednjem vijeku.²⁹⁾ Kako temelji unutrašnjeg lica zida nisu ispitani, identifikacija se oslanja samo na primijenjenu teksturu i ne daje dovoljno osnova za potpunije izdvajanje faznosti građenja.

Na dobru očuvanost grada upućuju 12-14 m visoki zidovi sa 3 bočne, 2 ugaone, ulaznoj, glavnoj i centralnoj kuli. Kule su bez izuzetka četverostrane i većim dijelom ugrađene u bedemski obim sa kruništem do koga se stizalo natkrivenim hodnicima na dva sprata. Debljina zidova od 1,50-2,00 unekoliko zaostaje za visinom, naročito na južnom zidu gdje ne prelazi 1,50 m. Građenje je uopšte u kasnom srednjem vijeku bilo preskupo, a zahtjeve za izmjenama mogli su naručivati vlastelini i vlastelinčići, a u ovom slučaju najviša feudalna vlastela, tj. oblasni gospodari Huma i susjednih krajeva. Graditelji ovako velikih centara moći vjerovatno su dolazili sa dubrovačkog područja, da bi podigli grad na nadmorskoj visini do 310 m, udaljen od vrela Bune za čitavih 266 m, sa razlikom u nagibu za punih 146 m po pravcu sjever-jug, i sa jednako važnom zaštitom uže lokacije i padina. Sa tvrdave se otvarao vidokrug prema klancima, srednjovjekovnom naselju u Kosoru i prostranom Bišću. Kao tipična brdska tvrđava (Abschnittsburg) Blagaj se razlikuje od odbrambenih srednjovjekovnih sistema izgrađenih neposredno uz riječne tokove (Mostar, Počitelj, Mićevac kod Trebinja...)³⁰⁾

Gdje se nalazilo srednjovjekovno podgrađe Podblagaj ili Sottoblagaj sa nekropolom, do danas nije potpuno objašnjeno. Izgleda da je bilo raspoređeno

25) Đ. Mazalić, Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GZM,LIII, Sarajevo, 1941.,55,56,70 i 71

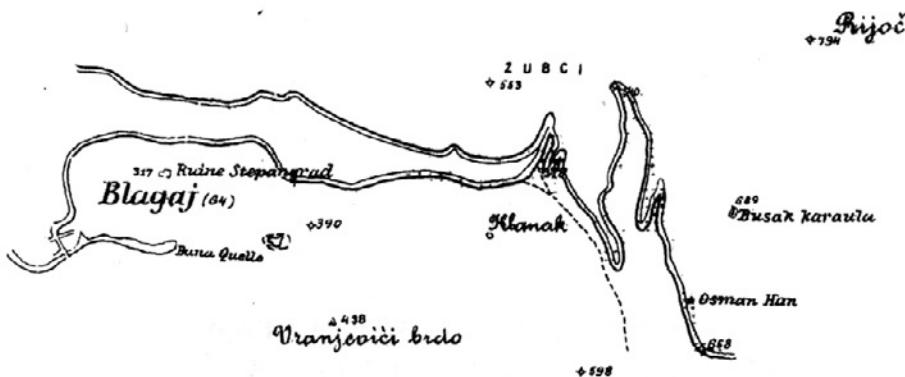
26) M.Popović, n.d., isto mjesto

27) Konzervatorske radove je izvodio Vejsil Ćurčić od 1910.-1914. god.

28) Č.Truhelka, n.d., 65 H.Kreševljaković, n.d.,9

29) Đ.Basler, n.d., 48

30) M.Dinić,Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd, 1978., 203, 207, 246, 247

na više lokaliteta, prije svega na mjestima „Šehidi” i „Bunsko”, udaljenim od tvrđave od 1100-1600 m, budući da se na njima prepoznaju površinski tragovi srednjovjekovne tehnike zidanja. Jedno od podgrađa je vjerovatno izgrađeno uz vrelo rijeke Bune, ispod brda, na lijevoj obali. Današnje naselje kod izvorišta je potpuno zaštićeno liticama sa sjevera i istoka. U oba slučaja se radi o kanjonskim zaklonima, a u drugom, istorijski izvori pominju pećinu iz koje izvire rijeka Buna.³¹⁾ Identifikacija Podblagaja sa današnjim Podgrađem i lokalitetom „Vrači” teško da se može usvojiti, ne samo zbog nedostatka natpisa i nekropole, nego, prije svega, zbog prevelike udaljenosti od Blagaja od nekih 5 km, što je u suprotnosti sa pokrivenošću odbrambenih zahtjeva stanovništva tog vremena.³²⁾ I Jireček izričito ističe da je „Bišće u Podgrađu” ležalo ispod brda sa tvrđavom, oko rijeke Bune.³³⁾ U turskoj epohi, od 1465. godine, blagajski odbrambeni sistem sve više gubi na važnosti u odnosu na Mostar, s obzirom da posada od pedeset ljudi duže boravi u naselju nego na tvrđavi.³⁴⁾ U XVII vijeku, Blagaj je ostavljao utisak kao da je tek izgrađen, a od 1830.-1910. prepušten je vremenskoj stihiji.³⁵⁾

31) M.Dinić, n.d.,211

32) M.Vego, Iskopavanja srednjovjekovnih lokaliteta, Starinar,n.s.VII-VIII, Beograd,1958.,337

33) K.Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Zbornik Konstantina Jirečeka I,Posebna izdaja SAN, Beograd, 1959.,236

34) A.S.Aličić, Poimenični popis sandžaka i vilajeta Hercegovine, VIII, Sarajevo, 1985.,457

35) E.Čelebija, Putopis, Sarajevo, 1957.,453.

Hivzija HASANDEDIĆ

KRATAK PREVOD (EKSCERPT) DRUGE VAKUFNAME DERVİŞ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA IZ MOSTARA

Derviš-paša Bajezidagić sagradio je 1592. godine u Mostaru mesdžid, džamiju bez munare i minbere i za nj napisao vakufnamu (zakladnicu) u drugoj dekadi rebia II 1001./15.-24 januara - 1593.godine. Ova vakufnama je napisana u Mostaru i ovjerili su je Mehmed, sin Mustafin, rumelijski vojnik kadija i Mustafa, sin Muhamedov, mostarski kadija. Original je napisao Mustafa, sin Džaferov Sarajlija (Saraji).

Originalni dviju Derviš-pašinih vakufnama nalazili su se do 1960. godine u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru a njihovi prepisi se danas nalaze u Arhivu Hercegovine i upisani su u Inventaru acta turcarum pod rednim brojem 86. Dva prepisa starije vakufname nalaze se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i upisani su u sidžilu (tomu) I pod rednim brojem 146 na strani 219. i odvojeno pod brojem 182. Ovu vakufnamu je preveo na bosanski jezik rahm. Muhamed Mujić i objavio u knjizi „Vakufname u Bosni i Hercegovini (XV i XVI vijek)” na stranicama 233-245, Sarajevo, 1985. godine.

Godine 1006. (1597./98) dozidana je munara uz ovaj mesdžid i napravljen minber u njoj. Tada je napisana i druga vakufnama čiji se prepis nalazi u spomenutom sidžilu Gazine biblioteke, redni broj 147, na strani 216.¹⁾ I ova je vakufnama napisana u Mostaru sredinom ramazana 1010. (oko 9.marta 1602.) godine i do danas nije nigdje objavljena.

Ovdje donosimo skraćen prevod ove druge vakufname. Pošto ona stoji u vezi sa prvom vakufnom, ovdje ćemo iz prve navesti samo one podatke kojih nema u drugoj. Vakif je 1593. godine zavještao za izdržavanje spomenutog mesdžida: devet dućana u mostarskoj čaršiji, svih pet mlinica

1) Zejnil Fajić, Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine, Anal Gazi Husrev-begove biblioteke knj.V-VI, Sarajevo, 1978. str. 265.

pod jednim krovom na rijeci Buni u Blagaju i 130.000 dirhema u gotovom. Odredio je da se nekretnine izdaju pod zakup a novac na kredit uz 10% interesa (rebah) godišnje. Za muteveliju svoga vakufa postavio je hadži Ibrahima Čauša, sina Hasanova sa osam dirhema plaće dnevno.

Prevod druge vakufname

Dozvolom sultana Mehmeda, sina sultan Muratova, spomenuti je mesdžid 1006./1597./98/ godine podignut u rang džamije. Tada je vakif još zavještao 24.000 dirhema i dozvolio da se za 6.000 dirhema prodaju spomenute mlinice koje su zbog nadolaska voda napuštene i čija je prodaja za vakuf korisnija. Na ovaj način se je vakufska glavnica popela na 160.000 dirhema.

Kada je spomenuti vakif 1010./1601/2/ godine postao valija (guverner) Bosne, odredio je da se ovdje predaje i tumači Mesnevija. Tada je iz svog imetka izdvojio i zavještao još 36.000 dirhema i odredio da se po šerijatskim propisima daju na kredit uz 10% interesa (rebah) godišnje. Prihod od nekretnina i novca datog na interes trošiće se u slijedeće:

Muderisu će se isplaćivati dnevno po deset dirhema a on je dužan držati predavanja četiri dana u sedmici. Dok se uz džamiju ne podigne posebna zgrada za medresu, muderis će jedan dan držati predavanje u vakifovoj džamiji, drugi dan u „Atik” (staroj-Sinan-pašinoj) džamiji, treći dan u Vučjakovića džamiji i četvrti dan u Emirovoj (carskoj) džamiji. Prije početka predavanja muderis je dužan proučiti i protumačiti jedno „aje” (rečenicu) iz Kur’ana koja stoji u vezi sa narednim predavanjem i jedan Muhamed a.s. hadis. Nakon završetka predavanja proučiće dovu u kojoj će moliti za našeg poslanika Muhameda a.s., za njegove plemenite drugove (ashabe), za sve poslanike, odabrane ljude, za vakifa i sve koji prisustvuju predavanju. Nakon toga će svi proučiti „Fatihu”.

Vakif određuje da muderis mora biti sposoban i prirodno nadaren za tumačenje Mesnevije. On treba da je učen, prefinjen i potpuno upućen u misticizam (tesavvuf). Ako se nađe neko učeniji od njega, kadija je dužan ovog svrgnuti i na njegovo mjesto postaviti sposobnijeg. Ovo će učiniti onda kada lično ispita i provjeri sposobnost i učenost dotičnog i kada mu to i drugi potvrde.

Vakif je uz svoju medresu osnovao i biblioteku (kutubhanu) i zavještao 46 svezaka knjiga na arapskom i perzijskom jeziku iz islamske dogmatike (akaida), šerijatskog prava, logike (mantika) i posebno iz misticizma (tesavvufa). Odredio je da se knjige ne smiju iz kutubhane nigdje iznositi ni prepisivati jer bi se na taj način oštetile. Među ovim knjigama nalazilo se šest svezaka komentara Mesnevije koji je napisao Mevlana Sururija, zatim djela Beharistan, Đulistan i Hafizov Divan, sva na perzijskom jeziku. Biblioteka je

zatvorena kad i medresa prije 1890. godine i knjige iz nje prenesene su u Karađoz-begovu biblioteku.

Vakif je kraj džamije sagradio i jedan mekteb. On je iz svoga imetka izdvojio još 25.200 dirhema i odredio da ih mutevelija daje na uobičajeni interes (rebab).

Ukupna vakufska glavnica sada iznosi 221.200 dirhema. Od ove sume predavaču Mesnevije (muderisu) plaćaće se dnevno po deset dirhema, mualimu pet i njegovom pomoćniku po dva dirhema dnevno. Muteveliji će se plaćati deset, katibu (pisaru) tri, inkasantu (džabiji) tri, imamu 18, devet dirhema za imamet, pet za hitabet, dva za učenje jednog džuza iz Kur'ana u džamiji poslije svake podnevne molitve i dva dirhema za učenje poglavlja „Jasin” poslije svake jutarnje molitve i poglavlja „Mulk” poslije svake ikindije. Mujezinu će se plaćati po sedam dirhema dnevno, dva za mujezinluk, dva za učenje džuza iz Kur'ana poslije podnevne molitve, i jedan za učenje poglavlja „Nisa” poslije svake ikindije, i dva za učenje „ta'rifa i „salle”²⁾ Kajjimu će se plaćati dnevno po četiri dirhema, dva za otvaranje i čišćenje džamije i dva za učenje džuza iz Kur'ana poslije svake podnevne molitve. Svi navedeni službenici će sevab (nagradu za dobro djelo) od navedenog učenja džuzova i predavanja u mektebu i medresi poklanjati za dušu vakifa, njegovih roditelja, braće, sestara i rodbine.

Za prostirku džamije i ulje za kandilje trošiće se dnevno po tri dirhema. Vakif je ostavio još 340 dirhema za izvjesne potrebe džamije. On je spomenutoj vakufskoj glavnici dodao još 11.000 dirhema i odredio da se troše za potrebe vakufa i u razne dobrotvorne svrhe.

Ovo posvjedočiše mnogi Mostarci: mevlana Ahmed ef. muftija, mevlana Ahmed ef. hatib Kodžabegove džamije, ponos kadija mevlana Ahmed ef. Mostarac, mevlana Mahmud ef. hatib „Atik” (stare) džamije, učeni i pobožni Mehmed kethoda (ćehaja), Husein ef. pisar, hadži Ibrahim kurudži (čuvar), hadži Hasan, sin Baribekov, Oruč, sin Kurдов, Ahmed ef. vojnik, hadži Mustafa, sarač, Derviš, sin Huremagin, Mehmed halifa, sin Mustafin, hadži Alija, brat Ibrahim-čaušev, Jusuf, sin Aljin, mujezin i drugi.

Derviš-paša Bajezidagića džamija nalazila se u mostarskoj četvrti Podhumu, neposredno ispod brda Hum. Uski prolaz između džamije i medrese nosio je naziv Medresanski sokak. Ustaše su 1993. godine minirali ovu džamiju i danas joj se vidi srušena minara i dijelovi zidova.

Medresa je bila locirana preko puta džamije i imala je pet prostorija od kojih je najveća služila za održavanje predavanja (dershana) a ostale za stanovanje učenika. Kad je ona sagrađena, tačno se ne zna. Prestala je s radom

2) Ta'rif je tekst koji mujezin uči petkom u podne u džamiji i u kome spominje sultana i vakifa koji je džamiju sagradio.

prije 1890. godine i od tada pa do 1912. godine u njoj je radio mekteb istog vakifa. Srušena je 1913. godine i na njenom mjestu je 1914. godine sagrađena lijepa zgrada sa tri velike prostorije u kojoj je od tada radila Derviš-pašina ženska mektebi ibtidaija³⁾. Od 1945. godine, kada su ondašnje vlasti zabranile i ukinule rad mekteba kod nas, u njoj su stanovalе neke muslimanske porodice. Ustaše su i ovu zgradu 1993. godine dobro obrušile.

Vakif je odredio da se u njegovoј medresi izučava Mesnevija, najznačajnije mistično-filozofsko djelo najvećeg mističnog filozofa cijelog svijeta Dželaluddינה Rumije. U ovoj medresi je Mesneviju predavao i polaznicima tumačio šejh Fevzija Milavić, Mostarac, u prvoj polovini 18. stoljeća, jedini poznati filozof Mostara. Da je šejh Fevzija zaista bio filozof, dokaz nam je to što je on jedini od svih bosanskohercegovačkih pisaca za vrijeme turske uprave napisao na perzijskom jeziku samostalno mistično-didaktičko djelo Bulbulistan (Bašča slavuјa).⁴⁾ Ovo je djelo na francuski jezik preveo dr. Abdurahman Mirza (Milivoj) Malić iz Šibenika koji je prešao na islam i knjigu objavio u Parizu 1935. godine. Zbog toga mu je rahmetli Abida Sefić iz Mostara, umrla 1998. godine, proučila pred dušu više hatmi (cijeli Kur'an). Ovo je djelo preveo na bosanski jezik dr. Džemal Ćehajić i objavio u Sarajevu 1973. godine.

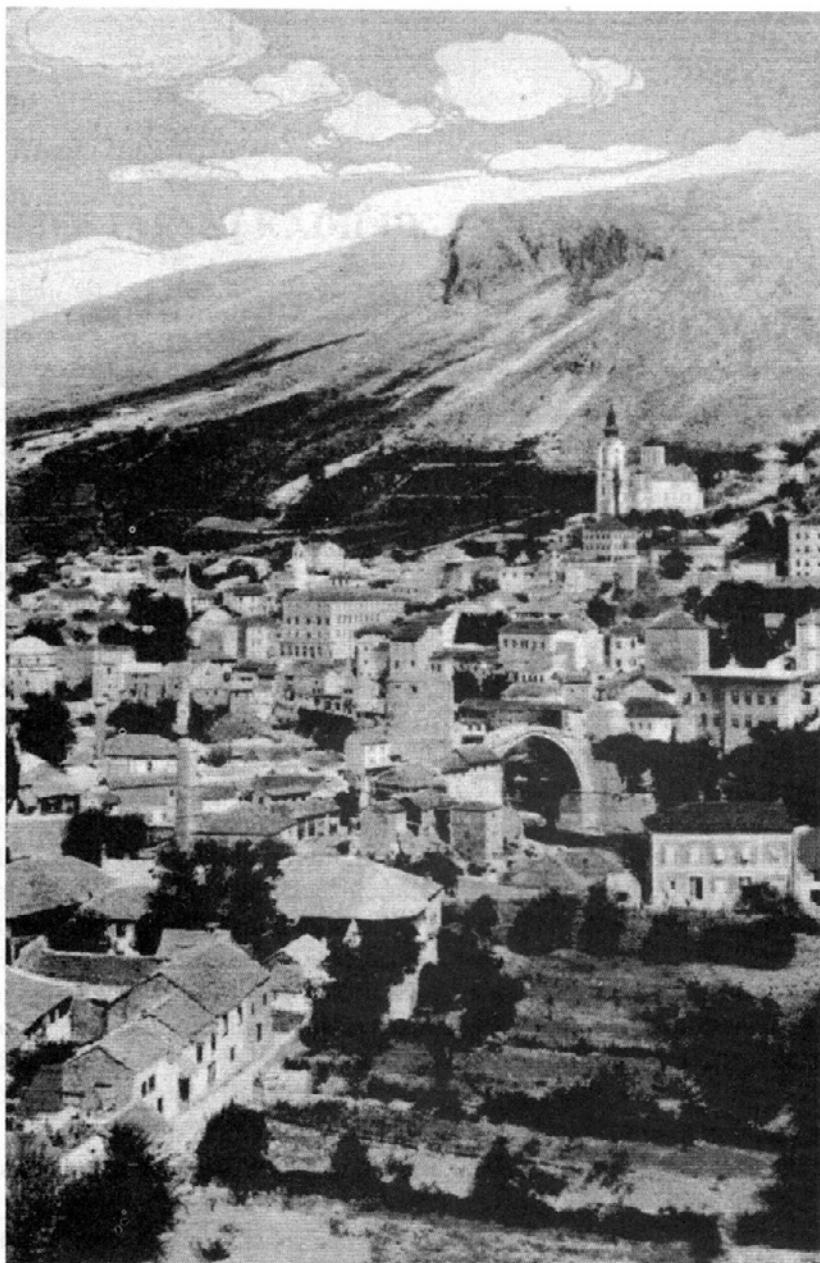
Među potpisnicima druge Derviš-pašine zakladnice nalazi se učeni i pobožni Mostarac Mehmed kethoda (ćehaja). Mislim da je ovaj Mehmed ćehaja identičan sa mostarskim vakifom Mehmed-ćehajom koji je na Carini, neposredno uz lijevu obalu Neretve, sagradio džamiju sa visokom kamenom munarom. Ovo mislimo zbog toga što je on jedini Mehmed iz Mostara s titulom ćehaje i epitetima „učeni i pobožni” koji se spominje u nama dostupnim izvorima. I rahm. Hasan Nametak u radu o mostarskim džamijama, objavljenom u Novom Beharu 1937. godine broj 20-22, poistovjećuje ovog Mehmed-ćehaju sa vakifom Mehmed-ćehajom koji je na Carini podigao džamiju.

Ovo je ujedno i kratak odgovor dru Jusufu Muliću na njegov rad objavljen u godišnjaku „Hercegovina”, broj 9, Mostar 1997. godine. Mulić u radu navodi greške iz mojih objavljenih radova i greške naših poznatih orijentalista rahm. Hasana Nametka i rahm. Muhameda Mujića. U radovima svih autora ima i štamparskih grešaka, naročito ako se radi o brojkama (ciframa) koje treba pripisati redakciji. Svi autori, kada dođu do novih podataka, sami sebe ispravljaju u kasnije objavljenim radovima. Morali bismo, htjeli ili ne htjeli,

3) Arhiva Vakufskog povjerenstva u Mostaru, akt broj 1187/1914 i zapisnik od 5.oktobra 1914. godine.

4) dr. Hazim Šabanović, Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1973. godine, str.449.

priznati da svi mi grijemo i da je samo Jedan, Jedini, Svemogući Bog, absolutno nepogrešiv i savršen.

Hrvzija HASANDEDIĆ

MOSTARSKI KADILUK I NJEGOVE KADIJE

Teritorij na kome leži današnji Mostar nalazio se do početka 16. stoljeća u sastavu Drinskog, odnosno Fočanskog kadiluka kome su do tada pripadale i sve nahije Hercegovačkog sandžaka na desnoj obali Neretve. Kada je osnovan Mostarski kadiluk, tačno se ne zna. Mostar se u izvorima posljednji put spominje u sastavu Fočanskog kadiluka 1506. godine a prvi put se javlja kao samostalan kadiluk 1519. godine, kada se spominje i timar mostarskog kadije s prihodom od 3.000 akči. Na temelju ovog može se utvrditi da je Mostarski kadiluk osnovan poslije 1506. a prije 1519. godine. Mostar se, kratko vrijeme, koncem 15. stoljeća nalazio i u sastavu Blagajskog kadiluka pa je tada u narodu nastala ona uzrečica: Šeher Blagaj a kasaba Mostar».

Sjedište ovog kadiluka bilo je u Mostaru u kome su do 1473. godine sjedili naibi fočanskog kadije. Kada je osnovan Mostarski kadiluk, priključene su mu iz Fočanskog kadiluka slijedeće nahije: Drežnica, Duvno (Rog), Buško Blato, Ljubuški, Imota (Imotski), Gorska Župa i Primorje, koje su od ranije bile poznate, te nahije: Blato, Brotnjo i Fragustin koje se tada prvi put spominju. Od svoga osnutka početkom 16. stoljeća pa do 1878. godine ovaj kadiluk je zapremao različite teritorije. Do konca 16. stoljeća Mostarski kadiluk je obuhvaćao sva naselja današnje mostarske, čapljinske, čitlučke, lištičke, posuške, duvanjske, vrgorske i imotske općine i bio prostorno najveći kadiluk u Hercegovini. Osnutkom Gabelskog, Imotskog i Duvanjskog kadiluka u drugoj polovini 16. stoljeća teritorij Mostarskog kadiluka se sve više sužavao tako da je on koncem turske vladavine obuhvaćao samo sela mostarske nahije. Početkom 18. stoljeća Mostarski kadiluk se sastojao od nahija: Blato, Drežnica, Broćno, Rakitnica i Mostar.¹

Godine 1268. (1851) na području Mostarskog kadiluka nalazila su se slijedeća sela: Cim, Zalik, Humi Lišani, Kuti, Livač, Potoci, Prigrađani,

1. Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959., str. 188-189.

Podgorani, Opine, Vrapčići, Svinjarina, Raštani, Zijemlje, Ravne, Jasenjani, Dobrč, Drežnica, Polog i Krehin Gradac (Čifluk Krehi). U ovih 18 sela bilo je tada 187 muslimanskih kuća. Mostar se te godine dijelio na 27 mahala i imao 1085 muslimanskih i 48 ciganskih kuća, ukupno 1133 kuće. Na području Mostarskog kadiluka bilo je 1851. godine, prema zvaničnim podacima, 19 naselja sa ukupno 1520 kuća.²

Prva sudska zgrada (mehćema) podignuta je na Havalji (Mejdanu) neposredno uz bivšu Sinan-pašinu džamiju (srušena 1949. godine) i nedaleko od lijeve obale Neretve. Ona je ovdje sagrađena početkom 16. stoljeća i služila je svojoj svrsi sve do 1833. godine kada je Ali-paša Rizvanbegović podigao na Suhodolini Konak u koji su odmah prešli sud i neki drugi uredi. Sud je odavde 1906. godine preselio u Ričinu, u veliku dvospratnicu, koju je sagradio Mujaga Komadina, a tu je radio do 1992. godine kada su četnici i ustaše ovu zgradu dobro obrušili.³

U zgradi »mehćeme« na Mejdanu je od 1833. godine do konca prošlog stoljeća radilo Vakufsko mearifsko povjerenstvo u Mostaru. Ova zgrada je upisana u gruntovnim knjigama pod nazivom »mehćema« i doživjela je više adaptacija. Ova »mehćema« je važila kao »sitte kadiluk«, tj. okružno sudište za šest kadiluka.⁴ Na njenom mjestu se danas nalazi dotrajala omanja zgrada koja služi za privatni stan.

Postoji predanje da je Omer-paša Latas, kada je 1851. godine došao u Mostar da upokori Ali-pašu Rizvanbegovića, porušio »mehćemu« i izložio sudske spise pljački. Kada su buntovnici 2. augusta 1878. godine ubili u Konaku na Suhodolini Mustafu Sidki ef. Karabega, mostarskog muftiju i muderisa, Mustafa-pašu Hulusiju, mutesarifa (okružnog predstojnika), zeta mu, kadiju i potpukovnika Murat-bega, opljačkali su Konak i uništili arhivu koja se tada u njemu nalazila. U izvorima se ne kaže kako je bilo ime tadašnjem mostarskom kadiji. Zna se samo da je 1878. godine bio kadija u Mostaru neki Mehmed Seid ef. Ovaj pokolj buntovnici su izvršili zato što im muftija Karabeg nije htio izdati fetvu da se bore protiv austro-ugarske okupacije.⁵ Husaga Ćišić piše da je 1895. godine pronađeno u potkovljju Roznamedžine medrese devet sidžila mostarskih kadija iz 18. stoljeća koje su učenici (taleba) uništili.⁶ Fragmenti devet sidžila mostarskih kadija nalazili su se u Orijentalnom institutu

2. Sidžil mostarskog kadije (SMK), V-56, list 22. Original se nalazi u Arhivu Hercegovine.

3. Uspomene Riste Ivaniševića Mostarca, Bratstvo XXVIII, 43. knjiga Društva Sv. Save, Beograd, 1933., str. 34; Musavat, Mostar, 1906., br. 4.

4. Hazim Šabanović, Popis kadiluka Europske Turske od Mostarca Abdulaha Huremovića, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1942., str. 307-356; Husein Ćišić, Mostar, Mostar, 1991., str. 12.

5. H. Hasandedić, Mustafa Sidki ef. Karabeg, mostarski muftija od 1857. do 1878. godine i okupacija Mostara, El-Hidaje, Sarajevo, 1944., broj 3-10, str. 11.

6. Husein Ćišić, n.d. str. 17.

u Sarajevu do 1992. godine, kada su ga četnici zapalili i potpuno uništili. Jedan mostarski sidžil nalazi se danas u Gazi Husrev-begovoj biblioteci a jedanaest se nalazi u Arhivu Hercegovine a oni su ovdje preneseni iz Republičkog arhiva u Sarajevu.

Mustafa Ejubović – Šejh Jujo (1651.-1707.), mostarski muftija, muderis i pisac, sagradio je koncem 18. stoljeća na Mejdanu, neposredno uz bivšu Sinan-pašinu džamiju i »mehćemu«, jednu kuću na sprat i zavještao je za stanovanje kadija koji budu služili u Mostaru. Priča se da je Šejh Jujo odredio da u kući besplatno stanuju kadije uz uvjet da ni od koga nikakvo mito (rušvet) ne primaju. Za vrijeme vlade Ali-paše Rizvanbegovića ova je kuća došla u njegov posjed i on ju je opravio i u istu svrhu zavještao. Ovo saznajemo iz natpisa (tarih) uklesanog u ploču koja se nalazi na zgradici desno od njenog glavnog ulaza. Hronogram se sastoji od jedanaest stihova koje je na turskom jeziku sastavio Hamza Sulejman (Hilmija) Pužić, mostarski muderis i posljednji epigrafičar Mostara (1850.-1941.) godine.⁷ Od 1878. do 1888. godine u ovoj zgradici je bila smještena gradска bolnica i ona u tom periodu nije služila namijenjenoj svrsi. Od 1888. do ukidanja šerijatskih sudova kod nas 1946. godine u njoj su stanovale mostarske kadije a od tada do danas stanuju imami mostarskih džamija.

Kadije su u našim krajevima postavljane na prijedlog šejhul-islama sultanovim dekretom (berat) u kome su striktno navedene njihove dužnosti i nadležnosti. Oni su vršili sljedeće poslove: vjenčavanja i razvjenčavanja brakova muslimana, a ponekad i drugih, provodili su ostavinske rasprave, upisivali u sidžile zavještanja (uvakufljenja), vršili nadzor nad imovinom maloljetnika i umobolnih osoba i siročadi, vršili građansko-pravne i krivične parnice i sve druge poslove koji su regulisani Šerijatom i zakonom. Kadije su u sidžile upisivale sve naredbe (fermane) koji su dolazili od centralne vlade u Istanbulu, zatim sve naredbe bosanskih valija (bujrultije), berate (dekrete) o postavljanju službenika ili dodjeli lena (timara). Oni su u teškim vremenima određivali i cijene glavnih živežnih namirnica, vršili razreze raznih vrsta poreza i bili nadzorni organi pri njihovom ubiranju. Sve kadije su bile potčinjene šejhul-islamu i svaki je imao svoj rang koji je dobivao prema školskim kvalifikacijama i plaći.⁸ Oni su u početku za svoj rad naplaćivali razne takse od stranaka prilikom vođenja građanskih parnice i ostavinskih rasprava. Od formiranja vilajeta početkom 16. stoljeća oni su uzimani u službu uz odgovarajuću plaću.⁹ Iz sidžila mostarskih kadija saznajemo da je u 18. i 19.

7. Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika, knj. III, Sarajevo, 1982., str. 277.

8. Ahmed S. Aličić, Uredenje Bosanskog ajaleta od 1789. do 1878. godine, Sarajevo, 1983., str. 49-54 i 135-143.

9. Husein Bračković, Tarichdže i vaku'ati Hersek, (Mala istorija događaja u Hercegovini), Mostar 1895., list 29, preveo Zeynil Fajić, Prilozi POF, Sarajevo, 1985., str. 195.

stoljeću isplaćivano iz taksita (doprinosa stanovništva za izdržavanje dvora bosanskog valije) na ime održavanja mehćema po 150 groša godišnje.¹⁰

Od početka 16. stoljeća do 1946. godine u Mostaru je radilo više od 200 kadija (šerijatskih sudija) i naiba (njihovih zastupnika). Neki od njih su, pored kadijske dužnosti, vršili i druge dužnosti i bili muderisi i vaizi (predavači). Neki su se opet istakli kao pisci koji su pjevali i pisali na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, i ostavili iza sebe napisana djela. Među njima je bilo i vakifa. O ovima ćemo najprije dati po nekoliko podataka i na temelju dostupnih izvora ukratko prikazati njihov život i rad.

Mostari Čelebi bio je mostarski kadija 1611. godine i pjevao je na turskom jeziku. O njemu nema nikakvih podataka.¹¹

Muhamed Narkisizade, sin Ahmedov, rođen je u Sarajevu u prvoj polovini 17. stoljeća. Bio je kadija u više kadiluka u balkanskim zemljama i kratko vrijeme 1632. godine u Mostaru. Pisao je pod književnim imenom Nerkisi i smatra se jednim od najvećih stilista u cijelokupnoj osmansko-turskoj književnosti. Pisao je djela iz dogmatike, moralke, historije, priče, kaside i elegije. Pisao je na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Umro je 1635. godine kod Gebze, na putu za Izmir, prenesen u Gebzu i sahranjen kod Mustafa-pašine džamije.¹²

Ahmed ef. Koskija, sin Mustafin, bio je mostarski kadija 1634. godine. On je prije 1650. godine sagradio jednu česmu u mostarskoj čaršiji. Bio je brat mostarskog vakifa Koski Mehmed-paše koji je na Maloj tepi neposredno uz lijevu obalu Neretve sagradio džamiju pod kupolom i uz nju medresu.¹³

Abdurrahim ef. bio je mostarski kadija 1810. godine. On je napisao jednu podužu pjesmu o Mostaru. O njegovom životu i školovanju nema nikakvih podataka.¹⁴

Hadži Muhamed Hilmi ef. Goro, sin Ibrahimov, rodio se u Sarajevu, gdje se školovao i potom stupio u sudsку struku, i bio za vrijeme Ali-paše Rizvanbegovića 1835. do 1838. godine kadija u Mostaru. Majka mu se bila preudala za nekog Telalagića pa je zato on bio poznat i pod imenom Telalagić. Bio je veoma pravedan i u donošenju sudske presude striktno se pridržavao šerijatskih propisa. Kada bi ga Ali-paša prisilio da nešto presudi onako kako bi on htio i kako je njemu išlo u račun, on bi, da bi sebe ogradio, napisao

10. SMK, broj 1, str. 7.

11. Mehmed Handžić, Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana, Glasnik IVZ, Sarajevo, 1934., broj 6, str. 341.

12. Dr. Safvet-beg Bašagić, Znameniti Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo, 1912., str. 61.

13. Orientalna zbirka Historijskog arhiva u Dubrovniku, B-85.

14. Ayten Krasnić, Arhivska građa Gazi Husrev-begove biblioteke, Analji Gazi Husrev-begove biblioteke, XIII-XIV, Sarajevo, 1987., str. 130.

ispod te presude: »ba emri vali Ali-paša«, što znači: po naređenju valije Ali-paše. Zbog svoje pravednosti i nepokolebljive principijelnosti Ali-paša ga je stavio u zatvor i nakon tamnovanja progao u Haniju, na otok Kretu. Dok je boravio u Haniji (Ganeo), predavao je djelo »Aš-Šifa« od Kadi Ijada. Tamo se upoznao sa nekim egiptskim vrhovnim vojnim imamom Šejh Hasan Džunejn Sammanom koji je napisao spjev od 54 stihu u pohvalu desetog dana muharema (jevmi ašura).

Na Sammanovo traženje hadži Muhamed Hilmi ef. je napisao komentar na spomenuto kasidu na arapskom jeziku čiji se autograf nalazio u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Na ovaj komentar Samman je napisao pohvalu (takriz) u kojoj hvali hadži Muhamed Hilmi ef. i njegov komentar. Goro se iz Hanije vratio u Sarajevo, gdje je i umro oko 1850. godine.

Dok je hadži Muhamed Hilmi ef. bio kadija u Mostaru, stanovao je u spomenutoj kući kod mehćeme koju je, kako smo rekli, sagradio Šejh Jujo. Imao je tri kćeri i služavku. Jedna mu se kćerka udala za nekog Mostarca dok su druge dvije običavale sa služavkom saći na obalu Neretve i tu s momcima ašikovati. Jednog dana pred veče, dok su se one na obali zabavljale, vjetar je dobro zalupio avlijskim vratima. Misleći da je to otac uradio, sve tri su se bacile u Neretvu, jer od straha i stida nisu mogle red njega žive izaći. U ovom tragičnom događaju, o kome se kasnije dugo pričalo, slučaj jasno pokazuje odnos djece prema roditeljima a i shvaćanje morala u ono doba.¹⁵

15. Mehmed Handžić, n.d. 1934. broj 8, str. 20-22; Salih Trako, Jedan autograf Muhameda Hilmije Gore, Analji GHB, XV-XVI, Sarajevo, 1990., str. 157-161.

Hadži Arif ef. Kajtaz je po završetku medrese u Mostaru otišao na studije u Istanbul odakle se vratio oko 1850. godine koncem vladavine Ali-paše Rizvanbegovića. Bio je muderis Karadoz-begove medrese i 1852. godine kadija u Mostaru. U vrijeme austro-ugarske okupacije 1878. godine važio je kao istaknuta politička ličnost u Mostaru.¹⁶ On je koncem turske uprave vlastitim sredstvima opravio Hadži Kurtovu (Tabačicu) džamiju u Mostaru. Derviš Omer Hulusi ef. Kajtaz bio je 1882. godine kadija u Mostaru i slovio kao učen čovjek. O njegovom školovanju i životu nemamo nikakvih podataka.

Koncem 18. i početkom 19. stoljeća u Mostaru je živio Ali-aga Dadić, prvak (ajan) mostarskih muslimana koji su pružali otpor centralnim turskim vlastima, i borili se za lokalnu vlast. Bosanski vezir je, po nalogu Porte, odlučio tada da se potpuno obračuna s Ali-agom Dadićem. Carskoj vojsci koja je bila došla do Mostara Dadić je zabranio ulazak u grad. Vlasti su tada nagovorile mostarskog kadiju Muharemovića da pozove Dadića u meščemu i kahvom ga otruje što je ovaj i uradio. Dadić je otrovan u novembru ili decembru 1813. godine. Po porodičnom predanju sahranjen je u haremu kod munare Koski Mehmed-pašine džamije na Maloj tepi gdje mu nišana odavno nema.¹⁷

Na kraju donosimo spisak mostarskih kadija i naiba koji smo sastavili na temelju sidžila (registara) mostarskih kadija, vakufnama mostarskih vakifa, i druge razne izvorne građe na turskom jeziku koja se nalazila u: Arhivu Hercegovine, Provincijalatu hercegovačkih franjevaca, franjevačkim samostanima u Makarskoj, Zaostrogu, i Gorici kod Livna, Historijskom arhivu u Dubrovniku, Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i drugdje. Spisak je nepotpun jer su svi izvori koje smo koristili samo fragmentarno sačuvani.

Gotovo sve mostarske kadije i njihovi zamjenici (naibi) se u turskim izvorima do konca turske vladavine 1878. godine spominju samo po imenima dok je kod veoma malog broja uz njihovo ime navedeno i njihovo prezime. Mostarske kadije kao i svi drugi državni službenici se od 1878. godine u izvorima spominju pod punim imenom i prezimenom. Spisak mostarskih kadija donosimo ovdje po hronološkom redu:

Kemal i Mustafa do 1525, Baježid 1526, Alija 1528, Osman 1554, Lukman, sin Sinanov i Derviš Muhamed, sin Ebu Narov 1557, Kasim, sin Sulejmanov 1558, Mehmed, sin Ramadanov 1568. i 1569, Alija, sin Sinanov 1571, Ahmed, sin Velijin 1572, Alija, sin Bajramov 1575, Pirija, sin Mustafin 1576. Mehmed 1588, Mustafa, sin Muhamedov 1592, Mustafa, sin Ramandanov 1594. godine.

16. H. Bračković, n.d. str. 31.

17. Muhamed Hadžijahić, Die Kampfe der Ajane in Mostar bis zum Jahre 1833., Südostforschungen, Band, XXVIII, München, 1969., str. 146; Gajret, Sarajevo, 1933., str. 79.

Mostari Čelebi 1611, Sejid Muhamed Husni, Ismail, sin Ramadanov, Muhamed, sin Alaudinov 1612, Husein, sin Mustafin 1620. i 1621, Omer, sin Mustafin 1630, Nerkisi Muhamed, sin Ahmedov, Ali Kamilija, Omer Čelebi, Halil i Murteza 1632, Sinan, Mehmed i Šaban i hadži Hasan, sin Aljin 1633, Ahmed Koskija, sin Mustafin 1634, Šaban, sin Velijjudinov 1640, Husein 1646, Ahmed 1647. i 1648, Mehmed, sin Ahmedov 1650. Alija 1679, hadži Omer 1683. i 1684, Selim hodža 1685, Hasan 1686, Ibrahim 1691. i Mehmed 1700. godine.

Mehmed 1701. i 1702, hadži Omer 1710. i 1711, Sejjid Mustafa 1712, Salih 1717, Omer 1718, Salih 1719, Mehmed Ikbal 1721. i 1722, Osman 1723, Muhamed 1724, hadži Alija 1727. i 1728. Mehmed 1729, Jahja i Osman 1732, Mustafa 1735, Šerif Ahmed 1736, Alija 1737, Ahmed 1738, Sunullah i Sulejman 1740. i 1741, Ibrahim 1742, Šerif Ahmed 1743, Mehmed Emin 1745. 1746. i 1747, Jahja Musazade (Musić) 1748. Ibrahim Muftizade (Muftić) 1749, Sulejman 1751, Ahmed i hadži Alija 1752. i 1753, Sulejman 1754. i 1755, Sejjid Ahmed Rešid i hadži Ahmed 1756. i 1757, Mehmed Emin 1757, Mehmed i Mustafa 1758, Mustafa i hadži Alija 1759, Alija 1762, Ali Fehmija Ibrahim i Ali Ćurčić (Ćurčić) 1763. 1764. i 1765, Ali Feraizi, Sejjid Ahmed i Rušdi Kršlaković 1765, Ibrahim i hafiz Mehmed 1765. i 1766, Derviš Mehmed 1767. i 1768. i 1769, Sejjid Mehmed Arif 1771, hadži Alija, Salih, Sejjid Husein i Sejjid Hašim Mehmed 1773, Omer Lutfi i Mehmed Emin 1775, Husein i Rešid Mehmed 1776, hadži Alija 1777. 1778, Ahmed 1782. i 1783, Ahmed Sejjid 1784, hadži Salih 1785, Mehmed 1786. Alija 1787. Mehmed Čokadži 1788. i 1789, Ali Fehmi 1794, Salih 1797, Ebu Bekir 1798, i Alija 1800. godine.

Alija 1801, Abdulah Rešid i Derviš Omer Hulusi 1805, Mehmed Nurullah Naili i Salih Sidki 1809, Abdurrahim 1810, Muharemović 1813. Mehmed, sin Alauddinov 1815, hadži Mehmed Hilmi, sin Ibrahimov, naib i Mehmed Sadik 1816. i 1817, Salih Sidki i Omer 1818. i 1819, Omer i hadži hafiz Mehmed Emin 1820.1821, Osman Nuri i Sulejman Ragib 1822, Muhamed Seid i Ahmed Sadik 1823, Hasan Đozlić 1825. i 1826, Salih Nuri i Sejjid Mehmed Ešref 1827, Muhamed Emin Džabić, sin muftije Ali ef. 1828, Emrullah Ne'ím i hafiz Mehmed Es'ad 1829, Sejjid Murteza, sin Abdurahmanov 1830, Derviš Mehmed, sin Mehmed Arifov 1832, Mehmed Arif Čelebić i Ibrahim Edhem Haznadarević 1833. i 1834, hadži Muhamed Hilmi Goro /Telalagić sin Ibrahimov 1835.-1838, Ibrahim Edhem Haznadarević 1840, Sejjid Ahmed Rešid 1842.-1844, Muhamed Emin Džabić, sin muftije Ali ef. 1845. i 1846, hadži Ibrahim, hadži Sejjid Mehmed Hilmi i Omer Lufti 1847, hadži Sulejman Šukri 1848, hadži Hasab Sabri 1849. i 1850, Mehmed Arif, Sejjid Mustafa Nafiz, sin Sulejman ef. 1851. i 1852, Arif Kajtaz i hadži Rašid 1852, hadži Hasan Cvjetić 1853, hadži Mehmed Rešid 1855, hadži Sulejman Šukri i hadži Ibrahim 1856.-1858, Sejjid Mustafa Nafiz i hadži Sulejman 1859, Rešid

Mehmed Hilmi i Ahmed Rešid 1860, Sejjid Ahmed Hilmi i Ahmed Rešid, naib 1861, Sejjid Ali Sidki, Sulejman Nedžib, naib i Alija 1862.-1864, Sulejman Rušdi, Sejjid Ali Sidki i Ahmed Šaćir 1865.-1869, Sejjid hadži Mehmed Arif 1870. i 1871, Mustafa Hasib, Mustafa Izuddinefendić i Sulejman 1872, Mustafa, naib, Sejjid Mehmed Fevzi, Omer Lutfi i hadži Seid Mehmed 1873.-1874, Sejjid Omer Lutfi Karamemić 1875, Šefik Sulejman i Husein Hilmi 1876, Sejjid hadži Mehmed Fevzi i Rešid hadži Mehmed 1877, Mehmed Se'd i Omer Hilmi 1878, Omer Hulusi Gluhić 1878.-1882, Sejjid Numan Alajbegović 1886. do 1888, Arif Tančica 1889. i 1890, hafiz Sejjid Hasan Tahsin Hadžiefendić 1892. do 1896, Ali Riza Kosović, Ali Riza Prohić i Abdulah Doadžić 1897, Ibrahim Naili Uvejs 1897. do 1900. godine.

Ibrahim Naili Uvejs 1901. do 1910, Hilmi Hatibović 1901. do 1914, Hašim Mahić 1903. do 1904, Mehmed Lutfi Ugljen 1905. do 1911, Ibrahim Lemeš 1911. do 1930, Smail Dadić 1911. do 1930.

Od 1930. godine do ukidanja šerijatskih sudova kod nas u martu 1946. godine u Mostaru su radile slijedeće kadije: hadži Salih Udovičić, hafiz Ibrahim Riđanović, Ahmed Buturović, Mustafa Ibrulj, Smail Serdarević, Bešir Pintul, Mehmed Udovičić, Mustafa Balić, Alija Kusturica i posljednji Hamza Ćemalović.

domaćim na tijekom vremenu i tako da se ne obavećuju s vlastitim životom. Uz to, u svakom pojedincu treba da bude i potreba za životom, ali i potreba da se ne preteži u životu. Uz to, u svakom pojedincu treba da bude i potreba da se ne preteži u životu, ali i potreba da se ne preteži u životu. Uz to, u svakom pojedincu treba da bude i potreba da se ne preteži u životu, ali i potreba da se ne preteži u životu.

Sajma SARIC

JEVREJSKI HRAM U MOSTARU

Izgon jednog cijelog naroda, koji se desio na Pirinejskom poluotoku, na samom početku 15. stoljeća predstavljao je jednu od najtragičnijih i najbolnijih epizoda cijele Evrope pa i svijeta. Naime, katolički kraljevi Ferdinand i Izabela donijeli su 31. marta 1492. godine kraljevski edikt kojim se naređivalo svim Jevrejima da napuste Španiju u roku od četiri sljedeća mjeseca. Tako su Sefardi morali u bescijenje prodavati svoja dobra da bi napustili Španiju. Postoje svjedočenja „da se kuća prodavala za magarca, a vinograd za haljinu”. Nakon takve prodaje već drugog augusta 1492. godine „pedeset tisuća Jevreja” izašlo je iz Španije i uputilo se morskim putevima. Jevreji su se tada naselili u Portugal, Maroko, Francusku, Italiju i daleku Tursku.

U Turskoj su bili vrlo dobro primljeni, te su se proširili po mnogim gradovima: Izmir, Carigrad, Solun, Plovdiv, Bukurešt, Niš, Beograd, Sarajevo, gdje su počeli živjeti i mirno i radino stvarati.

Kroz čitav period osmanske vladavine u Bosni najveći broj Jevreja živio je u Sarajevu i mjestima Sarajevskog kadiluka. Kasnije će se Sefardi rasijati po bosanskim gradovima, kasabama i varošima kao što su Travnik, Višegrad, Banja Luka, Visoko, Zenica, Tuzla, Derventa, Mostar, Zvornik, Brčko i mnogim drugim.

Pravni i društveno-politički položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini, u vrijeme turske vladavine, nije se bitno razlikovao od položaja Jevreja u drugim provincijama Osmanskog carstva. Beratom sultana Abdul Medžida iz 1840. godine zakonom je regulisan civilno-pravni i društveni položaj Jevreja u Bosni. Tim beratom Jevrejima je data dozvola da mogu u Bosni držati sinagoge i otvarati škole.

Za vrijeme austrogarske okupacije, Jevreji su u Bosni i Hercegovini bili u građanskim pravima izjednačeni sa ostalim etničkim zajednicama.

Pošto su slobodno mogli da vrše svoje vjerske obrede, Jevreji su, odmah nakon doseljavanja u neko mjesto, često i uz veliko odricanje, počinjali graditi hram (sinagogu). Na osnovu podataka iz dokumenata fondova Arhiva Bosne i Hercegovine, (posebno Zemaljske vlade za BiH i Zajedničkog ministarstva finansija za BiH) zaključujemo da su Jevreji u Bosni i Hercegovini izgradili veliki broj sinagoga. Podaci iz navedenih fondova svjedoče o postojanju 22 sinagoge u Bosni i Hercegovini. Drugi podaci pominju cifru od 37 izgrađenih sinagoga na prostorima Bosne i Hercegovine.

Na osnovu jednog izvještaja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, zaključujemo da je 1911. godine u 27 mjesta Bosne i Hercegovine bila osnovana 31 izraelitska vjerska općina sa 10.708 članova. Ukupno je bilo 10 sefardskih vjerskih općina (6.320 članova), 4 austrougarske vjerske općine (2.028 članova) i 17 zajedničkih vjerskih općina (2.360 članova).

Prema ovom dokumentu u 1911. godini Mostar je imao jednu zajedničku (za oba obreda) izraelitsku vjersku općinu, koja je brojala 235 članova na čelu sa upraviteljem Davidom Kohnom.

Prema drugim podacima iz 1913. godine Jevreja je bilo i u Nevesinju u sklopu vojne oblasti i to oko 50 članova.

Jevreji su se doselili u Mostar vjerovatno kada i u druga mjesta u Bosni i Hercegovini. Prema STATISTICI JEVREJSTVA KRALJEVINE SHS, „Jevrejski almanah” 1928/29., jevrejska bogomolja u Mostaru postojala je još 1889. godine, jedina u Hercegovini, kako se navodi u „Jevrejskom almanahu”.

Godine 1902. vjerovatno zbog narasle potrebe za izgradnjom nove sinagoge u Mostaru, pri Izraelitskoj vjerskoj općini u Mostaru osnovan je Komitet za izgradnju sinagoge u Mostaru. Za članove Komiteta izabrani su David Kohn, David Frommer i J. Rosenfeld.

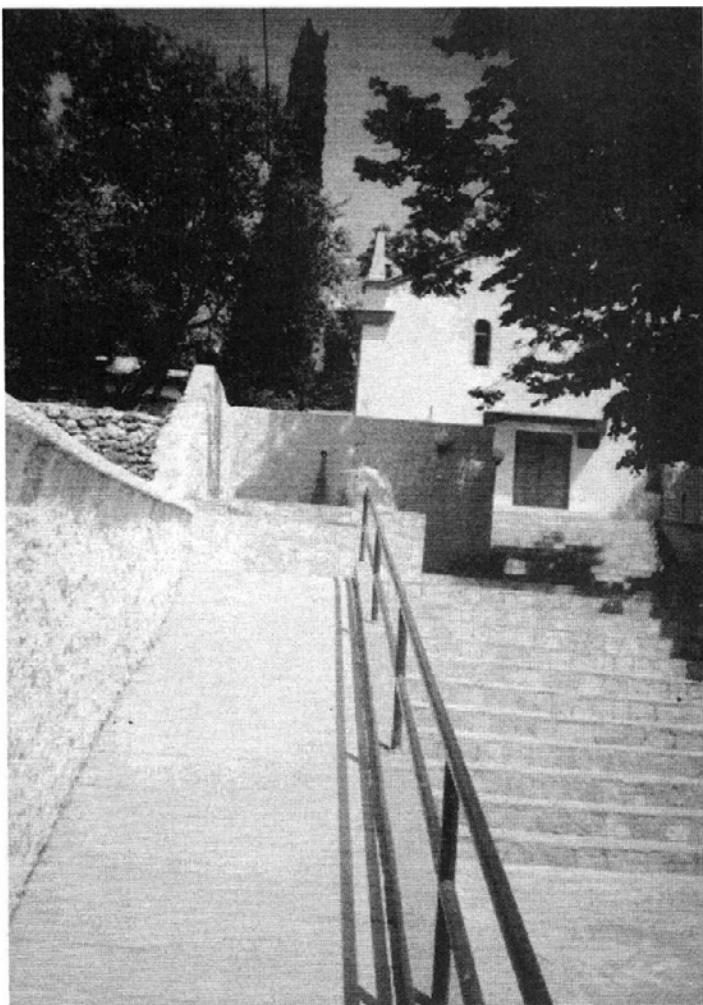
Članovi Komiteta za izgradnju templja u Mostaru najprije su od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu zatražili odobrenje za prikupljanje dobrovoljnih priloga i milodara za izgradnju templja, a zatim i subvenciju, jer su Jevreji, kako stoji u dokumentu, nastanjeni u Mostaru „velikim dijelom siromašni i nisu u stanju da snose troškove izgradnje”. Od prikupljenog novca kupljen je građevinski plac od Salke Ćibera i dr. i to parcele 23/74 i 23/38. Kupoprodaja je izvršena na sudu pod brojem 946 Okružnog suda u Mostaru. Ove parcele su se nalazile na regulacionoj liniji sporedne ulice Ćumurija u Brankovcu.

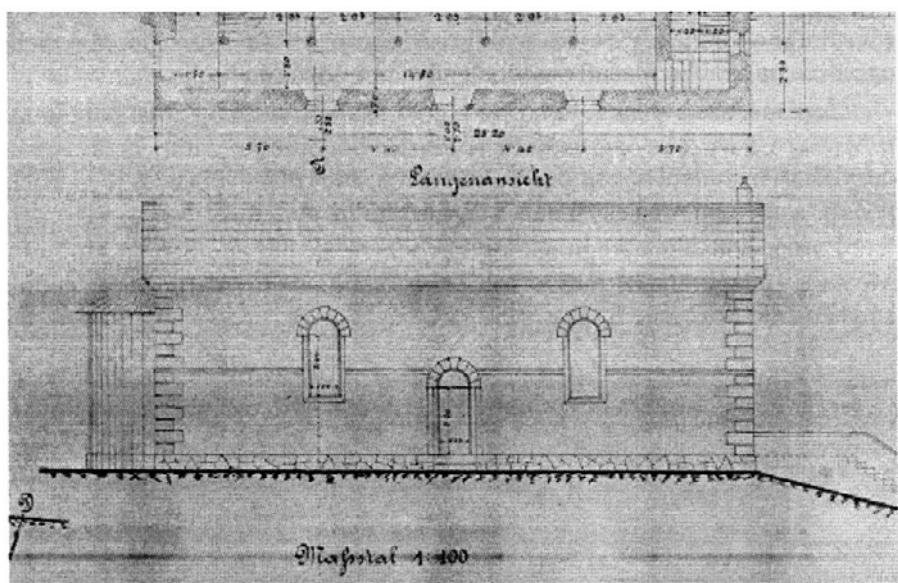
Komitet je od prikupljenog novca i dobivene subvencije ubrzo počeo izgradnju na već pomenutim parcelama. U toku izgradnje više puta javljala se potreba za sredstvima, koja je Komitet u vidu potpore tražio od Zemaljske vlade u Sarajevu. U jednom takvom aktu stoji da je „Mostarska vjerska općina izgradila templ u vrijednosti od 17.500 K, a da je u dugu još 9.000 K”, te je to bio razlog potraživanja potpore.

Od prikupljenih sredstava u ovom vremenu Izraelitska vjerska općina u Mostaru je ogradila i Jevrejsko groblje u Mostaru, a u Nevesinju pored potrebe ogradijanja groblja plaćali su određenu sumu „za kuću molitve”.

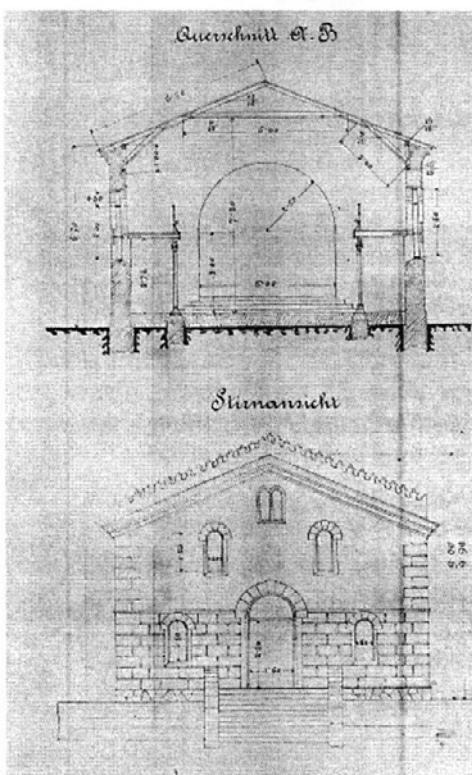
Zapisnik sastavljen 7. juna 1904. godine kod Gradskog kotarskog ureda u Mostaru u vezi sa izgradnjom jevrejske bogomolje, zatim građevinska dozvola za izgradnju bogomolje u Brankovcu, kao i planovi izgradnje (presjek, počelje i uzdužni presjek) nalaze se priloženi uz ovaj rad.

Prema podacima Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru u adaptiranoj zgradi Jevrejske bogomolje u Mostaru od 1952. godine smješteno je Pozorište lutaka.

Projekt presjeka i pročelja
templa u Mostaru

85

109-3

Zapisnik

sastavljen dne 7. juna 1804.
od

gradsko kotarskog ureda u Mostaru.

Prisutni podpisani.

i nepozvan
te daje u zapisnik slijedeću

*gosp. David Großer
u ime odbora za gradnju templa.*

GRADJEVNU MOLBU:

*članovima svog odbora na ulici Brankovac
u blizini ulice 9.
sagradići jedan tempelj*

4040

to molim, da mi se za m gradnju prema prileđenim načrtom dozvola podišeti blagajnom.

Susjedi jesu:
od istoka:

*u ime odbora za gradnju
Templa*

od zapada:
od sjevera:
od juga:

41314
1905

Izbor 108261
1904
14338
8397

Zaključeno i podpisano

J. J. L. L.

J. J. L. L.

Gradsko kotarski ured u Mostaru

kao prvomoljena gradjevna oblast

Broj 6570 190

Gradjevna dozvola.

U rješenju Vaše kod grad. kot. ureda predane molbe od 7. juna 1904.
dosvojuje Vam se, da na svoj zemljištu u Mostaru u mreži za gradnju činio
izravnite bojštive običine u komuniti
činio u Mostaru u mreži za gradnju činio
izravnite običaje

po priloženom i odobrenom načrtu.

Gradnju imadete izvesti točno po odobrenom načrtu, a za možbitne promjene imadete prije izvedbe izmoliti ponovnu dozvolu.

Posle dovršenja gradnje i to prije nego se kuća u porabu uzme imadete kod ovog grad. kot. ureda izmoliti uporabnu dozvolu.

Prigodom gradnje imadete se točno držati svih gradjevnih i redarsvenih propisa, za obdržavanje kojih ostajete osobno odgovorni ovoj oblasti.

Jedan primjerak odobrenog načrta vrata Vam se u prilogu.

MOSTAR, dne 25/11/ 190

Gosp.

David Trauner

Pre izgradnje obraćam se gradnjičarju u Mostaru

Prepisao:

Odpremio:

Og 14

Hohe Landesregierung!

Weil früher erfolgte, als 21.11.1895/1. u. 1902 jüdische
Gottesdienste, zum Dank Gott Seines ewigen Trostes,
gezeigt, dass der abgefallen Sparten, und Riede-
sich bewußt, dass der größte Teil der jude-
nischen Bevölkerung des österreichischen Staates ist, die
Bestätigung für öffentliche jüdische Gottesdienste
Vorankündigungen von Berliner und Spenden ange-
fordert.

Das geistliche Comite hat nun den hiesigen
Oberen Wetterhauses zusammen und bereit unter
demselben Namen.

Gestalt einer Vollendung bis bestätigt, und Rück-
sicht auf das gesetzliche Abschottung der bisher ver-
schiedenen Sammlungen, insbesondere

als Beispiel giebt, in dem die Abrechnung
vorausgegangen, dass die hohe Landesregierung allen
Konfessionen das Landes aus gleicher Weise unter-
teilt und bestimmt, dass das geistliche Comite unge-
kämpft zu leben, eine hohe Landesregierung gewisse
Vorstellungen jüdische Vollendung bestätigt, um einen
Vorstand eines einzigen, der Wohlwollen bestimmt, auf
gewünschte erledigen zu wollen.

Ober Comite

Mosar 26 August 1904.

147680
1904

Bremmer M. Wohl

Max J. Rosenthal

11832

22. VI.

KOMITET ZA IZGRADNU IZRAELSKOG TEMPLA U
MOSTARU - obraća se Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine u
Sarajevu da odobri sredstva da dovrše izgradnju templa pošto
prikljeni prilozi nisu bili dovoljni

ДАСИЧЕВА РЕДАЦИЈА
РЕКОРИД ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПІДЧІСТІ
ІНСТИТУТУ РОДНОМУ ІЗДАНИЮ
ІМЕНІ АДАМА МІЛКА

II

KNJIŽEVNOST I JEZIK

Садашњи део је посвећен једном од најважнијих тема која се у овом часопису дебатирају — језику и књижевности. У свим чланцима се сматра да је језик један од најважнијих фактора који објашњавају разлике у књижевности и језичкој политици у различитим земљама. У овом део су укључени чланци који објашњавају језик као јединицу која објашњавају разлике у књижевности и језичкој политици у различитим земљама. У овом део су укључени чланци који објашњавају језик као јединицу која објашњавају разлике у књижевности и језичкој политици у различитим земљама.

Садашњи део је посвећен једном од најважнијих тема која се у овом часопису дебатирају — језику и књижевности. У свим чланцима се сматра да је језик један од најважнијих фактора који објашњавају разлике у књижевности и језичкој политици у различитим земљама. У овом део су укључени чланци који објашњавају језик као јединицу која објашњавају разлике у књижевности и језичкој политици у различитим земљама.

ožnje, ali i u obliku pozitivne i negativne novčane sile. Uz ovaj – gospodarski i kulturni – razvoj, nastaju i različiti učinak na život i smisao ljudi. Upravo je ovaj učinak koji je učinio Bašagićevu knjižnicu jednom od najvećih i najstarijih u Bosni i Hercegovini. Iako je knjižnica u vlasništvu države, ona je u vlasništvu pojedinca, a to je i ujedno i učinak na život i smisao ljudi. Uz ovaj učinak, knjižnica je i u vlasništvu pojedinca, a to je i ujedno i učinak na život i smisao ljudi. Uz ovaj učinak, knjižnica je i u vlasništvu pojedinca, a to je i ujedno i učinak na život i smisao ljudi.

Dr. Amir LJUBOVIĆ

BAŠAGIĆEVA KOLECIJA ORIJENTALNIH RUKOPISA U UNIVERZITETSKOJ KNJIŽNICI U BRATISLAVI I NJEN ZNAČAJ ZA OPĆU I KULTURNU HISTORIJU BOSNE I HERCEGOVINE - REZIME -*

Objetivna znanstvena rekonstrukcija i interpretacija povijesti balkanskih naroda, a posebno povijesti Bosne i Hercegovine, bez poznavanja i korištenja izvora na orijentalnim jezicima (turskom, arapskom i perzijskom) je, naprosto, nemoguća. Prije svega zbog činjenice što je pet stoljeća osmanske uprave u ovim krajevima (od početka XV do kraja XIX stoljeća) u najbitnijim ćrtama odredilo tokove njene povijesti. I ne samo Bosne i Hercegovine i balkanskih zemalja gdje je osmanska uprava imala višestoljetni kontinuitet, nego i okolnih zemalja Istočne i Srednje Evrope čija je povijest, u dužim ili kraćim periodima, bila uslovljena događajima u Osmanskom carstvu i na Balkanu. Ovi izvori (to je već potvrđeno u više navrata) pružaju izvanrednu građu za političku, vojnu, ekonomsku i kulturnu historiju, za etnologe, filologe, historičare umjetnosti i dr. Vrlo ilustrativna – iako relativno mala po broju rukopisa i dokumenata – je kolekcija orijentalnih rukopisa Univerzitetske knjižnice u Bratislavi.

U ovom radu se predstavlja sadržaj bratislavskе zbirke, s posebnim osvrtom na primarne historijske i kulturno-historijske izvore koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Za istraživanje i prezentiranje sadržaja ove zbirke opredijelili smo se zbog toga što njen sadržaj čine rukopisi iz privatne kolekcije koju je 1924. godine dr. Safvet-beg Bašagić – uz pomoć praškog akademika i

* Arhiv Hercegovine i Mostara je izdao knjigu dr. Amira Ljubovića „Nad Bašagićevom zaostavštinom“. Smatrajući izuzetno vrijednim ovo naučno djelo, objavljujemo ovaj rezime da bi se širi krug čitalaca upoznao sa Bašagićevom kolekcijom.

profesora iranistike na Karlovom univerzitetu u Pragu, gospodina Jana Rypke i tadašnjeg direktora Univerzitetske knjižnice u Bratislavi dr. Jana Emlera – prodao Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi. Budući da je dr. Safvet-beg Bašagić bio doktor znanosti „ex linguis Islamicis”, profesor i tadašnji kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu i izuzetan značajac orijentalnih jezika i opće i kulturne povijesti Bosne i Hercegovine, naša realna pretpostavka je bila - a to je potvrdilo i ovo istraživanje - da je riječ o kolekciji u pravom smislu, dakle o zbirci rukopisa i dokumenata koje je dr. Bašagić ocijenio kao posebno značajne i vrijedne za historiju islamske kulture i civilizacije i, posebno, Bosne i Hercegovine kao njenog dijela. Uz ovo treba dodati da smo primijetili da orijentalistima i historičarima u Bosni i Hercegovini, a i u Evropi, ova zbirka - i pored toga što ima izuzetno kvalitetno urađen katalog i što je predstavljena u više znanstvenih radova - nije dovoljno poznata, pa se njeni fondovi i ne koriste u mjeri u kojoj oni to zaslužuju.

1. U prvom poglavljju ovog rada pod naslovom „Nastanak zbirke i pregled njenog sadržaja” govori se o okolnostima pod kojim je dr. Safvet-beg Bašagić bio prinuđen da svoju kolekciju rukopisa i štampanih knjiga proda Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi, te - metodom komparacije sa sličnim kolekcijama u Bosni i Hercegovini i svijetu – ukazuje na opće vrijednosti i značaj ove kolekcije. Dr. Bašagić je prodao 278 rukopisnih kodeksa (sa oko 530 pojedinačnih naslova) i 496 štampanih knjiga na orijentalnim jezicima. Bratislavská kolekcija orijentalnih rukopisa, koja danas sadrži 283 kodeksa sa 598 naslova (393 na arapskom, 117 na turskom i 88 na perzijskom jeziku), vrlo ilustrativno pokazuje koja su djela za pojedine oblasti duhovnog stvaralaštva – od svjetovnih znanosti i islamskih disciplina, do lijepe književnosti na četiri jezika (arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom) - bila najčešće korištena i reprezentativna.

Iz ovog pregleda se može vidjeti da su iz svjetovnih znanosti i duhovnih disciplina u Bosni i Hercegovini bila prisutna gotovo sva najznačajnija djela koja odražavaju domete arapsko-islamske znanosti koje je baštinila tzv. „klasična” epoha Osmanskog carstva (1300-1600), ali i djela iz poznjeg perioda. Iz oblasti filozofije tu je nezaobilazni al-Farabi (umro 950) sa njegovim izuzetno cijenjenim rukopisnim djelom *Kitab fi al-mantiq*; iz teoloških disciplina komentatori *Kur'ana* kao što je Abu Lejs as-Samarkandi (umro 983); različite zbirke korpusa tradicije (hadisa); iz islamskog prava al-Kuduri (umro 1036/37) i drugi; iz teologije i islamskog misticizma djela Abu Hamida al-Gazalija (1058-1111), Ibn al-'Arabija (1165-1240), Dželaludina al-Rumiya (1207-1273), Abdurahmana al-Džamija (1414-1492), i drugih; iz jezičkih disciplina (leksikografije, fonetike, gramatike, stilistike, retorike, poetike i dr.) djela učenika utemeljivača arapske gramatičarske škole Ali

Kutruba al-Basrija (umro 821), az-Zamahšerija (umro 1143/44) i kasnijih gramatičara kao što je Ibn al-Hadžib (umro 1248) i drugi; tu su brojna djela poznatih historičara, putopisaca, matematičara, astronoma, medicinara itd.

Posebno je bogat fond rukopisa iz lijepo književnosti. Izuvez starije i klasične arapske književnosti (tu je nekoliko djela iz poezije religioznog karaktera - što je razumljivo s obzirom na vrijeme kada su nastajali i prepisivani ovi rukopisi), u ovoj zbirci se nalazi gotovo sve ono što je, kako to kaže dr. Safvet-beg Bašagić, na „istočnom Parnasu” nešto značilo.

Iz arapske književnosti tu je nezaobilazno djelo (sa brojnim komentarima) pjesnika al-Busirije (umro 1294) *Qasida al-burda*, pjesma čijim se stihovima u muslimanskoj tradiciji pripisuju i nadnaravna svojstva.

Lijepa književnost na turskom jeziku predstavljena je sa 44 rukopisna djela. Posebno je značajan monumentalni romantični epos *Destan-i Iskendername-i Ahmedî*, u kojem autor Ahmedî (1334-1413) u 8011 „mesnevi” stihova opisuje život i djela Aleksandra Velikog. Autor, osim toga, koristi svaku priliku da u pjesničkoj formi pokaže svoje izuzetno obrazovanje i enciklopedijsko znanje. Tu su i pjesnička djela, *divani*, čuvenih turskih pjesnika kao što su: Šejhi (umro 1428), utemeljitelj divanske književnosti u Anadoliji; Hamdi (1503), autor poznate pjesme čiji je sadržaj omiljena tema na Orijentu: ljubav Jusuфа i Zulejhe (biblijske, a potom i kur’anske priče o Jusufu - Jozefu i Zulejhi - Putifarovoј ženi), zatim pjesnici Hajreti (umro 1534), Baki (1526-1600) i drugi. Tu su i brojna poetska djela na turskom jeziku autora iz Bosne i Hercegovine, o čemu će kasnije biti više riječi.

Posebno je impresivan fond rukopisa iz lijepo književnosti na perzijskom jeziku (41 rukopisno djelo). Moglo bi se reći da su u njemu, izuzev Firdusija (X stoljeće), zastupljeni svi ostali istinski velikani klasične perzijske književnosti. Tu je veliki matematičar, astronom, filozof i liječnik, ali i veliki i na Zapadu izuzetno cijenjeni pjesnik Omer Hajjam (1021-1120) sa njegovih 372 katrena i Nizami Gendževi (1141-1203) i njegova *Pentalogija* (Hamsa) ili *Pet riznica* (Pendž gendž) pisana u mesnevijskoj formi sa eposima: *Riznica tajni* - filozofsко-didaktičkog karaktera, ljubavnim poemama *Husrev i Širin* i *Lejla i Medžnun* i dva epa u kojima se daju savjeti vladaru i slavi idealan vladar: *Sedam ljepotica i Aleksandrida* sa deset hiljada distiha. Zatim je tu Feriduddin Attar (1142-1220), jedan od najvećih perzijskih mističkih pjesnika sa djelom *Knjiga savjeta* (Pend-nama); Dželaluddin Rumi (1207-1273), najpopularniji mistički pjesnik na Orijentu, utemeljitelj derviškog reda *mevlevija* i njegovo djelo *Mesnevija* (Masnawi-i ma’navi) sa 27.000 distiha i zbirke njegovih katrena (ruba’iyty); „najsjajnija zvijezda na nebu perzijske književnosti poslije Firdusija”, kako to kažu historičari književnosti, Sa’di Širazi (1209-1292) i njegova dva najpoznatija djela: *Vrt* (Bustan), etičko-didaktičkog karaktera u stihu i *Ružičnjak* (Gulistan), djelo pisano u prozi (najveći dio

rimovana proza) obogaćeno brojnim stihovima; Hafiz Širazi (umro 1309) i njegov *Divan*; Abdurrahman Džami (1414-1492), također jedan od „sedam sjajnih zvijezda na nebu perzijske književnosti“ koji je u ovoj zbirci zastavljen sa šest rukopisnih djela od kojih izdvajamo *Zlatni lanac* (*Silsilat ad-dahab*), koji predstavlja prvu poemu iz njegovog čuvenog djela *Sedmerci* (*Heptalogija*) ili *Sedam prijestolja* (*Heft aurandž*), i djelo pisano u rimovanoj prozi *Proljetni vrt* (*Baharistan*) i brojni drugi autori.

Alhamijado literatura, odnosno literatura pisana na bosanskom jeziku arapskim pismom, u ovoj zbirci također ima svoje tipične predstavnike. Istina, nije riječ o zasebnim kodeksima, nego o stihovima koji su zabilježeni u jednom zborniku (medžmu'i), i o stihovima prigodnog karaktera koje su prepisivači kodeksa sami unosili.

U ovom poglavlju je skrenuta posebna pažnja na rukopise koji su *autografi*, *unikatni primjerici*, te na rukopise koji imaju posebnu umjetničku vrijednost (po minijaturama, posebnim ukrasima, kaligrafiju, povezu i sl.).

2. U drugom poglavlju pod naslovom „Historijski i književno-historijski izvori koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu“ su prezentirani rukopisi koji imaju poseban značaj za izučavanje kulturne i opće historije Bosne i Hercegovine, pa i nešto šire. Posebno su izdvojeni bosanski pisci koji u zbirci orijentalnih rukopisa u Bratislavi imaju jedno ili više cjelovitih, samostalnih djela (što čini poseban dio u ovom poglavlju), a zatim autori čija se manja djela, fragmenti ili stihovi prigodnog karaktera nalaze u rukopisima bratislavskе kolekcije. Tu su, također, i originalni historijski dokumenti iz ove zbirke. U posebnom dijelu predstavljeni su prepisivači i vlasnici rukopisa i dokumenata, a čiji su podaci u njima zabilježeni.

2.0.1. Od Derviš-paše Bajezidagića (? - 1603), mostarskog pjesnika i vojskovođe, u bratislavskoj kolekciji se nalazi *unikatni primjerak* njegovog djela *Muradnama* (TF 42 (475) - B 28.8), epa pisanog u slavu turskog sultana Murata III, a uz ovaj ep tu je i više njegovih drugih pjesama kao što su stihovi o sudbini (gazel), oda Bogu i oda poslaniku Muhamedu i dr. U dva druga kodeksa (TG 20 - B 69.10 i TF 132 (477) - B 245) se nalaze njegovi stihovi antologiskog karaktera o Starom mostu u Mostaru, te stihovi – hronogrami o osvojenju Egra.

2.0.2. Rukopisna djela Hasana Kafije Pruščaka (1544-1615) - jednog od najznačajnijih bosanskih pisaca na orijentalnim jezicima – danas se nalaze u bibliotekama širom svijeta. U Zbirci orijentalnih rukopisa Univerzitetske knjižnice u Bratislavi se nalazi sedam izuzetno vrijednih rukopisnih primjeraka djela Hasana Kafije Pruščaka, od kojih su dva u dva različita prepisa. Tu su:

- Izuzetno vrijedan primjerak šire verzije djela (na arapskom jeziku sa prevodom na turski i komentarom) *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* (*Usul*

al-hikam fi nizam al-'alam) koje je napisano 1596/97. godine (TF 123 (437) - B 256) i uža, arapska verzija (TF 120 (309) - B 255);

- *Niz učenjaka do posljednjeg Vjerovjesnika* (Nizam al-'ulama' ila hatam al-'anbija') iz 1599/1600 godine (TF 136 (74) - B 61.4. i);

- *Rajske bašće o načelima vjerovanja* (Rawdat al-džennat fi usul al-i'tiqadat) iz 1598. godine (TF 56 (99) - B 291.4);

- *Cvijeće bašći – Komentar „Rajskih bašći“* (Azhar ar-rawdat fi šarh Rawdat al-džannat) iz 1605. godine (TG 5 (101) B - 84.1. i TF 88 (100) - B 83) i

- *Svetlo istinske spoznaje o temeljima vjere* (Nur al-yaqin fi usul ad-din), djelo koje je, također, nastalo 1605. godine (TG 5 (103) - B 84.2 i TF 112 (102) - B 81).

2.0.3. Muhamed Bošnjak - Ajne Ruri (XVI stoljeće) je jedan od pisaca čija su biografija i djela koja je ostavio iza sebe danas manje poznati. U bratislavskoj kolekciji se nalazi rukopis pod naslovom *Ahadis-i erba'in* (Četrdeset hadisa) u kojem je Muhamed Bošnjak sakupio četrdeset tradicija koje potiču od četvrtog halife Ali ibn Abu Talib (ubijen 661) i preveo ih sa po jednim distihom na turski jezik (TF 42 (399) - B 28.5).

2.0.4 Od djela Muhameda sina Muse Allameka (1595-1636) u Bratislavi se nalazi *unikatni* primjerak njegovog djela iz gramatike *Primjedbe na Isamudinovu glosu* (Ta'līqat 'ala al-Hašija li 'Isamuddin, TE 31 (328) - B 319).

2.0.5. Mustafa Gaibi (? - 1671), derviš, je, također, danas malo poznata i, reklo bi se, zagonetna ličnost. Dva kodeksa iz bratislavске zbirke u kojim se nalazi zabilježeno više njegovih tekstova i „tajanstvenih“ pisama može pomoći rasvjetljavanju njegovih djela i uloge derviških redova: halvetija i dželvetija (TF 7 (426) - B 136 i TG 20 (427) - B 69.11).

2.0.6. Izvanredno vrijedan kodeks je *Mirijev zbornik* (Mecmu'a-i Miri), *unikat i autograf* koji pruža obilje kulturno-historijske građe, posebno za izučavanje života i pjesničkog stvaralaštva njenog autora Husein-bega Alajbegovića Miri-ja (umro 1681. ili 1690. godine, TG 31 (503) - B 311). Njegovi stihovi su zabilježeni i na početku kodeksa koji nosi naslov *Rijetka knjiga* (Kitab nadir al-wuqu'). Najveći dio tih tekstova u ovom zborniku čine najljepši i reprezentativni primjeri perzijске mističke literature, a jedan broj njih je *unikatan* (TE 23 - B 127).

2.0.7. Jedan od najcjenjenijih rukopisa na turskom jeziku u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi, prema ocjeni Jozefa Blaškovića, je rukopisno djelo poznatog pjesnika Ali-bega Pašića Vusletija pod naslovom *Osvojenje Čehrina* (Gazaname-i Čehrin). Kao učesnik i očevidac rata protiv

Juraja Rakoczija II i bitaka za Varad, Ujvar, Kamenicu (Kamjenjec na Dnjestru) i Čehrin (Čigirin u Ukrajini), Ali-beg Pašić Vusleti je 1678. godine napisao ovaj ep u 5.000 distiha (TE 40 (483) - B 234 i TF 137 (484) - NB).

2.0.8. Narodni vođa, tribun, derviš i pjesnik Hasan Kaimija (umro 1691/92) je u bratislavskoj kolekciji zastupljen sa jednim primjerkom zbornika poezije na turskom jeziku pod naslovom *Nadahnuća* (Varidat, TD 8 (482) - B234) i sa dva primjerka *Divana* (TF 131 (480) - B 232 i TD 7 (481) - B 232). Njegovi pojedinačni stihovi na turskom i bosanskom jeziku (pisani arapskim pismom) su zabilježeni i u više drugih kodeksa.

2.0.9. Za Mustafu Ejubovića - Šejh Juju (1651-1707), sa njegovih 27 dužih i kraćih djela, se može reći da je najplodniji bošnjački pisac na arapskom jeziku. U Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi se nalaze slijedeća njegova djela:

- *Komentar Esirijevog traktata iz logike* (Šarh ar-Risala al-Atiriyya fi al-mantiq) ili, kako se pod drugim naslovom može sresti, *Komentar Isagoge* (Šarh Isagugi). Djelo je završeno u avgustu 1682. godine (TE 15 (244) - NB);

- *Traktat o disputaciji* (Risala fi adab al-baht), djelo napisano 1685. godine (TC 8 (269) - NB) i

- *Unikatni* primjerak djela *Komentar Samarkandijevog traktata iz disputacije* (Šarh 'ala ar-Risala as-Samarqandiyya fi al-adab), napisanog u Istanbulu, najkasnije 1677/78. godine (TF 119 (261) - B 143.5).

U bratislavskoj kolekciji nalazi se petnaest rukopisnih djela koja je prepisao Mustafa Ejubović, a na većem broju rukopisa on se pojavljuje kao vlasnik.

2.0.10. Nasljednik Mostarca Mustafe Ejubovića na položaju šehja mevlevijske tekije, sa katedrom *Mesnevije*, a koju je osnovao Derviš-paša Baježidagić, bio je Fevzija Mostarac (umro 1747). Pisao je stihove i prozu na perzijskom i turskom jeziku (posebno je lijepa njegova elegija - septima povodom smrti Mustafe Ejubovića), a njegovo najznačajnije djelo *Bulbulistan* (Vrt slavuja) je posljednje veliko djelo na perzijskom jeziku u književnoj tradiciji Bošnjaka. Posvećeno je bosanskom namjesniku Hekim-oglu Ali-paši koji je na čelu bosanske vojske izvojevao pobjedu nad austrijskom vojskom pod Banjalukom 1737. godine. U posjedu dr. Safvet-bega Bašagića su se nalazila, a danas se nalaze u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi, dva primjerka *Bulbulistana* (TG 14 (595) - B 268 i TF 135 (596) B -269).

2.0.11 Mustafa sin Muhameda Pruščak (umro 1755) je pisac većeg broja traktata iz oblasti teologije, od kojih je u bratislavskoj kolekciji *Traktat o posjećivanju mezarja* (Risala ad-dakir fi ziyara ahl al-maqabir), napisan 1739 (1162) godine (TG 20 (154) - B 106.5). U ovoj zbirci je, također, i njegovo

veće djelo *Blagovijest borcima* (Tabšir al-guzat) posvećeno pobjedi bosanske vojske 1737. godine nad austrougarskom vojskom kod Banja Luke (TD 9 (153) - B 106.6).

2.0.12. Zahvaljujući zbirci orientalnih rukopisa Univerzetske knjižnice u Bratislavi, danas je moguće u osnovnim crtama rekonstruisati životni put i bibliografiju radova Ahmeda sina Mustafe Mostarca, izuzetno popularnog pravnika - muftije iz XVIII stoljeća. U ovoj kolekciji nalazi se jedan izuzetno vrijedan kodeks (TF 136 - B 61) i u njemu popis djela koja je napisao ovaj Ahmed efendija te godina njegove smrti, 1190. po Hidžri, odnosno 1776. godina.

2.0.13. *Autograf i unikat* djela pod naslovom *Traktat o metriči i njen komentar* (Risala fi al-'arud wa šarhuha) Ahmeda Vikaševića Alemi-je (rođen 1775/6) i podaci koji se u njemu nalaze je sve što danas od ovog autora imamo i što znamo (TF 47 (375) - B 183).

2.0.14. Hasan sin Ahmeda Spaho (1841-1915) je pozni epigon Mustafe Ejubovića - Šejh Juje i komentator njegovog kratkog *Traktata iz disputacije*. Spahin tekst nosi naslov *Šarh Risala fi adab al-baht* i uvezan je u isti kodeks sa osnovnim djelom (TC 8 (270) - NB).

2.1. Osim autora koji u Zbirci orientalnih rukopisa Univerzetske knjižnice u Bratislavi imaju jedno ili više samostalnih djela i koje smo nešto šire predstavili, u ovoj kolekciji nalazi se veći broj rukopisa u kojima se mogu naći kraći tekstovi, najčešće pojedinačne pjesme ili stihovi prigodnog karaktera, većeg broja bosanskih pjesnika. Posebno su s tog aspekta značajna tri kodeksa koja su dr. Safvet-begu Bašagiću pomogla da po prvi put predstavi veći broj bošnjačkih pjesnika u svom djelu *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. To su kodeksi: TF 83 (489) - B 246, TG 34 (490) - B 247 i TF 132 (477) - B 245.

Na osnovu ovih rukopisa u radu su ukratko predstavljeni bošnjački pisci: Mustafa Užičanin Zari (umro 1687), Čajničanin Mustafa Mezaki (umro 1676), Sabit Užičanin (oko 1650-1712), Muhamed Nerekesi Sarajlija (1584-1634), Mostarac Medžazi (umro 1610), Abdulvehhab Ilhamija Žepčak (1773-1821), Abdurrahman Siriša (1785-1847), Mehmed Mejlija (umro 1781), Hadži Derviš Zagrić (umro 1640), Ahmed-beg Dervišpašić Sabuhi (umro 1641), Hasan Zijai Mostarac (umro 1584/85), Osman-beg Ljubović Hilmi (XVII stoljeće) i Sarajlija Abdulkerim Sami'i (umro 1684/85). Znatan broj stihova u ovim rukopisima su *unikatni*.

Među autore je svrstan i Hasan al-Vafa'i (umro 1769), sastavljač jedne diplome iz kaligrafije (TG 27 (389) - B 347) i osnivač kaligrafske škole u Sarajevu.

2.2. U Univerzetskoj knjižnici u Bratislavi nalazi se nekoliko desetina rukopisa koji su puni različitih bilježaka koje mogu pomoći razumijevanju ili

cjelovitijoj interpretaciji pojedinih historijskih događaja. Posebno mogu biti interesantni prepisi pojedinih dokumenata koji su pisani s ciljem da pokažu kako se sastavljaju pojedina dokumenta ili kako se obraća određenim institucijama u Carstvu (*inşa' ili munşa'at*), a danas su oni jedini primjeri tih dokumenata. Međutim, mi smo za ovu priliku izdvojili slijedeće primarne historijske izvore:

2.2.1. Opis Kosovske bitke iz 1389. godine savremenika ovih događaja, autora Ahmedije (1334 - 1413) iz djela *Destan-i Iskendername-i Ahmedi* (TC 20 (466) - NB, fol. 296).

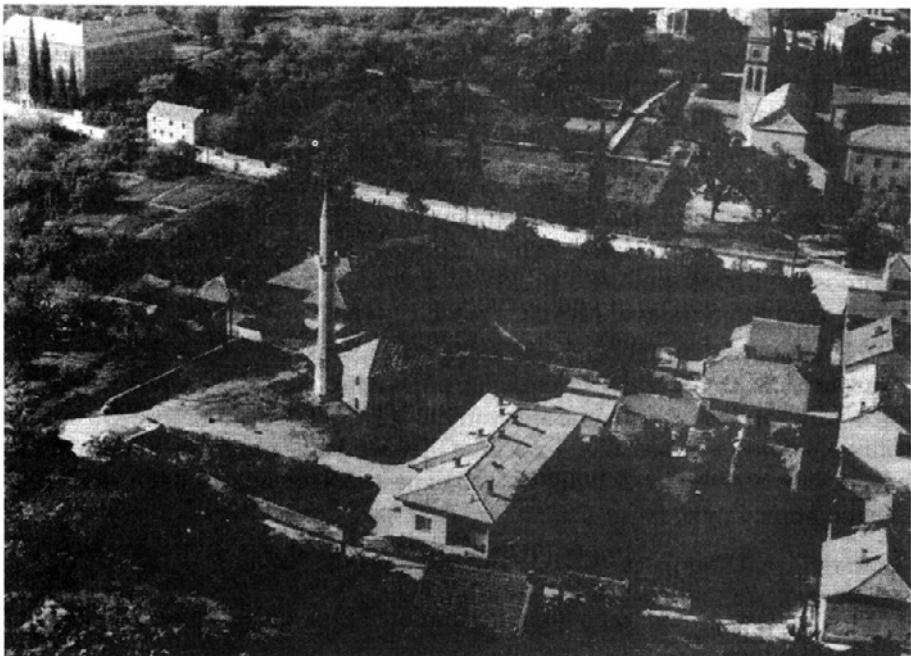
2.2.2. Djelo *Vojevanja Hasa-paše Tire* (Gazavat-i Tiryaki Hasan-paša - Manaqib-i Tiryaki Hasan-paša), nepoznatog autora. U ovom djelu se opisuju bitke koje je vodio Hasan-paša Tiro (umro 1612) – opjevan u bošnjačkoj narodnoj poeziji - za odbranu Kaniže 1601. godine, a koju je opsjedao Ferdinand I (TF 46 (450) - B 283.1).

2.2.3. *Vakufnamu* (Zakladnu povelju) iz 1587. godine Ferhad-paše Sokolovića, posljednjeg bosanskog sandžakbega i prvog beglerbega (poginuo 1590), za održavanje čuvene džamije Ferhadije u Banjaluci i izgradnju drugih objekata uz nju (TF 125 (452) NB). Džamiju, koja je bila jedna od najljepših u Bosni i Hercegovini, i sve objekte oko nje (sahat-kulu, šadrvan, turbeta i dr.), a koji su predstavljali jedinstven arhitektonski ansambl, 7. maja 1993. godine su srpske vlasti do temelja srušile.

2.2.4. Jedan od najznačajnijih osmanskih pravnih kodeksa *Janičarski zakonik* (Yeniçeri kanunnamesi), donesen 1606. godine za vrijeme vladavine sultana Ahmeda I (1603-1617). Ovaj dokument je višestruko značajan jer se u njemu, s jedne strane, uređuje problematika vezana za janičarski korpus, a s druge strane pruža historijski pregled razvitka ove organizacije od njenih početaka (od XIV stoljeća) do vremena donošenja Zakona (TE 47 (439) - B 66).

2.2.5. *Aktuelni zakonik* (Kanunname-i mu'teber) iz perioda vladavine sultana Ahmeda I (1603-1617), u kojem se aktueliziraju neka stara i inoviraju osnovna pitanja iz ekonomskih odnosa u Carstvu, a posebno agrarnih odnosa i timarskog sistema. U okviru tih mjera donesena je i radikalna odluka. U Bosni i Hercegovini se, za razliku od drugih pokrajina u Carstvu, timari i zeameti ostavljaju u nasljedstvo feudalnih porodica, odnosno uspostavlja se odžakluk timar (TC 2 (438) - NB).

2.2.6. *Defter-i residat-i nef-i kal'e-i Temišvar*. Riječ je popisu starješina i vojnika pred vojne operacije u Mađarskoj koji je izvršen kod Temišvara 1070. (1659/60) godine. Većina spahija i vojnika je iz Bosne i Hercegovine. Osim tačnog broja učesnika, iz ovog popisa se može vidjeti struktura i organizacija osmanskih jedinica (TA 1 (453) - NB).

2.2.7. Dokument koji nosi naslov *Padišaha gönderilen mahzar suretidir*; a riječ je o *mahzaru* (peticiji, kolektivnoj predstavci) koji su iz Sarajeva u Istanbul uputili bosanski ajani osmanskom sultanu, neposredno prije početka rata između Austro-Ugarske i Turske 1736-1739. U njemu se oni žale na vrlo tešku situaciju u Bosni, mali broj muslimanskog stanovništva, upade u Bosnu preko granica i traže da im se pruži pomoć (TF 67 (451) - B 168.3).

2.3. Mnogo veći dio rukopisa u bratislavskoj kolekciji, kao što je to slučaj i sa drugim zbirkama orijentalnih rukopisa, nema kompletne podatke o mjestu, vremenu i imenu prepisivača. Čest je slučaj da prepisivač na kraju rukopisa, u posebnom kolofonu ili negdje pri dnu stranice, napiše neku od fraza poput: „Ovaj ubogi rob završi prepis djela...”, dodajući, eventualno, datum prepisa, ali ne ostavljajući nikakvih podataka o sebi.

Kada smo se odlučili da predstavimo prepisivače iz Bosne i Hercegovine, bili smo svjesni da će taj zadatak biti vrlo teško realizirati upravo iz navedenih razloga, ali i zbog činjenice da većina prepisivača nije bilježila neku od odrednica koja bi nam mogla pomoći da identifikujemo prepisivača, odnosno da utvrđimo mjesto gdje je rođen ili mjesto u kojem je živio i radio (al-Bosnevi, sa-Saraji, al-Mostari i sl.). Najčešće je to samo vlastito ime i ime oca, a i ona su uobičajena muslimanska imena, tipa Ibrahim ibn Mustafa, koja nam, ništa osim toga, ne govore. U ovom radu smo predstavili samo one prepisivače koji

su uz imena dali neku od bližih odrednica koje su pomogle da ih lociramo u Bosnu i Hercegovinu, ili smo ih već ranije, radeći na orijentalnim rukopisima u drugim bibliotekama, identificovali. Na isti način smo postupili i kada je riječ o nekadašnjim vlasnicima ili vakifima.

Dati su podaci za 35 prepisivača i za tridesetak vlasnika iz Bosne i Hercegovine čija se imena javljaju u jednom ili više rukopisa. Ovi podaci govore - što će potvrditi (u to smo sasvim sigurni) i analiza drugih rukopisnih zbirki koje se nalaze u Bosni i Hercegovini ili potiču iz nje - da su centri prepisivačke djelatnosti i, uopće, kulture i prosvjete u doba osmanske uprave u Bosni i Hercegovini bili Sarajevo, Mostar, Prusac i Livno.

Na kraju, ovo istraživanje – uz to što pruža konkretnе podatke o izvorima i ukazuje na značaj Bašagićeve kolekcije orijentalnih rukopisa u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi - veoma ilustrativno govori o nivou kulture Bošnjaka kakav zatičemo s kraja XIX i početka XX stoljeća, njihovim nekadašnjim duhovnim potrebama i stepenu obrazovanja te, posebno, o gotovo kultnom odnosu prema knjizi.

Dr Asim PEĆO

PREGRŠT NARODNIH PJESAMA IZ HERCEGOVINE

I

1. Hercegovina ne zauzima veliki prostor u granicama Bosne i Hercegovine, kao administrativne cjeline. Prema podacima koje nam pruža Enciklopedija Jugoslavije,¹ od 51.564 km², koliko zauzima Bosna i Hercegovina, na Hercegovinu otpada 9.119 km² ili nešto manje od jedne petine cijele teritorije Bosne i Hercegovine. Ako se ovome doda podatak da je to pretežno brdsko područje, da ima podosta neplodnog krša, dolazi se do zaključka da tu život nikada nije bio ugodan i bez poteškoća. Pa ipak, od najranijih vremena, od kada postoje podaci o ovim krajevima, taj krš, to golo stijenje, voljelo se i za njega se umiralo.

2. Iako prostorno dosta mala, Hercegovina nam, i danas, kao i juče, pruža obilje građe za raznovrsna ispitivanja: od geografa do dijalektologa. Svaki poslenik u nekoj naučnoj oblasti na ovome tlu, na tlu Hercegovine, ima šta da radi. Za ovo treba da se zahvali prirodi, koja nam je podarila od mora do planina, od krša do plodnih polja, kao i našim precima, koji su nam ostavili u amanet podosta građe i za istorijska i za druga ispitivanja. Moja je namjera da na kraju iznošenja ove zbirke narodnih pjesama ukažem na neke gorovne osobine područja sa kojih potiču ove pjesme, a ovdje ću ukazati na jedan dijalektološki mozaik koji nam pruža hercegovačko područje.

3. Hercegovina, kao govorna cjelina, pripada štokavskom narječju, tj. u svim govorima na njenom tlu imamo odnosno – upitnu zamjenicu što/šta, prema kojoj imamo u čakavskim govorima ča, a u kajkavskim kaj. Svakako, uz ovu osobinu ide i niz drugih koje za nas ovdje nisu od posebnog značaja. Od značaja je, pak, činjenica da ni svi hercegovački govorci nisu jednaki.

1. Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio, Zagreb MCMLVI, str. 2.

Postoje bitne razlike između sjeverno- i južnohercegovačkih govora; između istočno - i zapadnohercegovačkih govora. Sjevernohercegovački govoru pripadaju grupi šćakavskih govora, dok su južniji štakavski govori, tj. prema sekvencama šć i žđ u sjevernohercegovačkim, imamo št i žđ u južnohercegovačkim (primjeri tipa: šcene, moždani: štene, moždani); postoji, zatim, lako uočljiva razlika između istočnih i zapadnih hercegovačkih govora. Istočnohercegovački su ijkavski, zapadnohercegovački su ikavski, pa imamo prema mlijeko, sijeno, djeca, pjesma u prvim; mliko, sino, dica, pisma, u drugim govorima. Centralna zona, opet, nudi posebne govorne osobine. Tu nalazimo i: mlijeko, sijeno, djete, tj. umjesto dvosložnog refleksa staroga vokala jat u dugim slogovima, kako je to u klasičnim istočnohercegovačkim govorima, i kako je to u našem jezičkom standardu, tu se javlja, i nerijetko, i jednosložna zamjena – je ili je.²

4. Hercegovačka zona je, odvajkada, rasadnik i lijepih pjesama. Ima tu, i u svim sredinama, i epskih pjesama, a ima i onih kraćih koje prate ljudsku svakodnevnicu. Ja se sjećam iz svoga djetinjstva da je svaki važniji događaj u mome Ortiješu bio popraćen kratkim pjesmama. To posebno vrijedi za planinske predjele koji su rasadnici talentovanih pjesnika. Ima tu ne samo pjesama, nego i priča, poslovica, zagonetki. Tu, isto tako, imamo rasadnike novih riječi. Šteta je, i ne mala, što sve to blago nismo, na vrijeme, pokupili i negdje pohranili. A bilo bi višestruko korisno ako bismo odlučili, i sada, dok još ima starijih ljudi, da od njih sakupimo što više tog našeg blaga. Generacije koje dolaze iza nas, mogu nam biti zahvalne za sav trud koji u to budemo uložili.

5. Ovdje se nalazi jedna „pregršt” narodnih pjesama koje su zabilježene u tri oveće skupine hercegovačkih sela u kojima su, do naših dana, živjeli, uglavnom, pripadnici islamske vjeroispovijesti. To su Fazlagića Kula i Borač, bivši gatački srez, i Kokorina-Podveležje, bivši mostarski srez. U prvoj skupini sela pjesme je bilježio moj brat Džemal-Đemo, koji je u tim selima dugo godina bio učitelj: pjesme u Kokorini bilježio sam ja za vrijeme prikupljanja građe za svoj diplomski rad. I Đemo i ja taj posao smo radili prije, skoro, pola vijeka, 1945-1952. Ja sam građu iz tih „mojih” pjesama koristio za svoj rad: Govor Podveležja (skraćena verzija objavljena u Bosanskohercegovačkom dijalektološkom zborniku, knj. IV, Sarajevo 1983). Đemine pjesme su, možda, negdje predate, kao cjelina, ali, koliko mi je poznato, njihov trag je nestao. S obzirom na njihovo porijeklo, i na sudbinu krajeva u kojima su te pjesme zabilježene, čini mi se, biće od koristi da se one otrgnu od zaborava i pohrane

2. Isp. kod mene u radu: Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima današnje Hercegovine, Južnoslov. filolog, knj. XXV, Beograd 1963., str. 295-328, kao i: Govor istočne Hercegovine, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XIV, Beograd 1964.

u nekoj štampanoj publikaciji. Napominjem i to da je Đemo umro, a da su ove pjesme nađene u njegovim hartijama. To znači da je i tu prijetila opasnost da se ovim pjesmama izgubi svaki trag. Zahvaljujući Đeminom sinu Milome, pjesme su se, ponovo, našle u mojim rukama i ja sada želim da ih objavim, i kao želju da se one sačuvaju, a i kao dug svome bratu Đemi. Jer, to je od ranije poznato, nije uvijek lako bilježiti narodne umotvorine. Pogotovo ženske pjesme, a to zbog toga što naša žena teško prihvata kazivanje „u pero”. Da bi se to postiglo, mora postojati veliko povjerenje u zapisivača. Bez toga, posao može biti jalov. Ovo naročito može biti aktuelno u našim muslimanskim selima gdje su, do naših dana, djevojke bile pod strožijom kontrolom, a starije žene, po pravilu, i nepismene.

6. Prije nego navedem zabilježene pjesme u pomenutim selima da ukažem na ljubav koju ljudi sa hercegovačkog krša gaje prema svome rodnom kraju. Nama, svima, poznati su stihovi i Šantića i Đikića u kojima se iskazuje ljubav prema rodnom kraju. Malo je, međutim, onih koji znaju za stihove jednoga našega zemljaka, koji je živio prije više od četiristotine godina [„u šestom deceniju XVI. vijeka rodio se (-u bijelom gradu Mostaru, pokraj hladne Neretve-) u odličnog graganina Bajezid-age, sin, kome je nadio ime Derviš”³]. Taj Derviš ostavio nam je, na turskom jeziku, prekrasnu pjesmu o svome rodnom gradu. Ta pjesma, u prepjevu Safvet-bega Bašagića, zasluzuje da se i danas nađe u našim čitankama. Zbog toga je ja ovdje navodim u cijelini:

*Ko bi mogo opjevati redom
Sve ljepote divnoga Mostara;
Zar se čudiš, srce, što ga ljubim
Sa ljubavlju sinovskoga žara?*

*O, ne ima na ovome svijetu,
Ako nema sred bajnoga raja,
Bistre vode i svježega zraka, -
Što čovjeka sa zdravljem opaja!*

*Ko ga gleda, život mu se mladi,
A duša mu u nasladi pliva;
Svaki kraj mu i svako mjestance, -
Zadivljene oči podraživa.*

---

3. Isp. Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1912., str. 39.

*S voćem, s vodom i ostalim miljem
On je druga Sirija na sv'jetu,
E bi reko da je rajska bašča
Ko ga vidi u majske cv'jetu.*

*S dvije kule velika čuprija
Pružila se preko r'jeke čarne,
Te sa svojim velebnijem lukom
Pričinja se poput duge šarne.*

*Cio svijet da obigješ redom,
Ne bi našo onakova sv'jeta;
On je majdan darovitih ljudi,
Šeher Mostar ures je svijeta.*

*To je gn'jezdo slavnije junaka
I na peru i na bojnom maču;
Ko od vazda i sada iz njega
S dana na dan velikani skaču.*

*Neka šute indijske papige –
Neka svoje ne kazuju glase,
O Dervišu! ti si danas slavulj,
Koji pjeva svog Mostara krase.⁴*

Ne treba zaboraviti da je tvorac ovoga gazela, sin kršne Hercegovine i „divnoga Mostara”, Derviš-paša Bilić-Baježidagić, bosanski vezir,⁵ ovako pjevao, na turskome jeziku, istina, o ljepotama svoga rodnoga grada prije puna četiri vijeka. Ovi njegovi stihovi, ponavljam, lijepo bi zvučali i danas kada bi se nalazili u čitankama i za osnovne i za srednje škole. Svi se mi, u teškim časovima, prisjećamo i rodne grude i svega onoga što je za nju vezano. Koliko puta nam se desi da u tim časovima, onako u sebi, recitujemo poznate stihove o svome kraju. Ovi Baježidagićevi stihovi lijepo bi pristajali uz one iz novijeg vremena.

7. A da su i naše žene, žene iz muslimanskih porodica, bile pjesnikinje, potvrđuje nam S. Bašagić koji u svome pregledu „Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti” ukazuje na Habibu, kćerku Ali-paše Rizvanbegovića (rođena 10. jula 1845, umrla 1890) koja je pjevala o djevojačkim ljubavnim

4. Bašagić, str. 42, v. i kod mene u knjizi: Do Vuka i od Vuka, Nikšić 1990., str. 18, kao i Alija Pirić, Mostarski pjesnik Derviš-paša Baježidagić, Hercegovina, 1997., str. 199-206.

5. v. Salih Baljić, Ljepote Hercegovine, Mostar i Hercegovina, 1937., str. 134-135.

jadima.⁶ A ti su jadi, ma gdje oni nastajali, praćeni istim bolovima, pogotovo ako im se ne vidi kraj. Habiba to i ističe: - O Habiba, spasiti se teško/ Od ljubavnih-neprebolnih jada – pogotovo kad se - Pustoj sreći nikad (se) ne nada -⁷

8. Zaslužuje našu pažnju, u sklopu ovoga osvrta, i Arif-beg Rizvanbegović, Stočević „koji je poznat na turskom Parnasu pod imenom Hersekli Arif Hikmet”, a koji je bio unuk Ali-paše Rizvanbegovića, a „bratić Habibe hanume”.⁸ Taj naš zemljak je, po riječima Bašagića, „bio među učenima-učen, među pjesnicima-pjesnik, među bekrijama-bekrija, među mladeži-mladić, među sudcima – sudac i prijatelj pravde”, kao i „neustrašivi pobornik ustava i slobode.” Mada je veći dio života proveo van domovine, on je ostao privrženik svoga rodnog kama „pravi sin hercegovačke grude” i ponosio se „što je - Hercegovac”. A koliko je i volio i poznavao svoj maternji jezik, jezik svoje rodne grude, neka pokažu i ova dva momenta iz njegovoga života, kako nam ih opisuje S. Bašagić: „Jednom drugom prilikom poveo se razgovor u društvu književnika i pjesnika o jezicima i njihovoj prikladnosti za pjesmu. Kad je Hikmet rekao, da je njegov bosanski jezik slikovit i sposoban za svaku vrst pjesme, svi su mu se u brk nasmijali. Nu to njega ni najmanje nije dovelo u nepriliku. Spretan i domišljen kao rijetki smrtnici, izjavlji, da mu gospoda pjesnici u turskom, ili ma kojem drugom jeziku spjevaju homonim od četiri stiha, koji se rimuju na četiri po glasovima jednake, a po značenju različite riječi. Kad nijednome nije pošlo za rukom, da to učini u turskom jeziku, kome stoje na raspolaganju sve arapske i perzijske imenice, podiže Hikmet glavu, pa reče: „Dakle čujte, kako to zvuči u jeziku, koji vi smatraste divljim pa onda promijenite o njemu mišljenje. Evo vam jedan primjer:

Vidio sam lijepu curu na zeleni u gori/Njeno lice kao sunce odsijeva i gori/Mili Bože, - ja miline! tu na zemlji i gori/Na nebesima; rekao bih, od nje mjesec je gori.

Sve prisutne je iznenadilo, kad im je preveo i protumačio razna značenja riječi ‘gori’”.⁹

Ispod teksta Bašagić navodi i ovaj slučaj, vezan, opet, za našega zemljaka, Hikmeta: „Otac mi je pripovjedao, kad se prvi put sastao turski parlament, da je Fehim ef. Gjumišić pozvao na večeru sve bos. i herc. zastupnike. Fehim ef. je čuo od nekoga, da se tada nalazila u Carigradu jedna Sarajka, koja je slovila kao dobra pjevačica. Ne žaleći ni novca ni truda, da gostima priredi pravu bosansku večeru, doveo je pjevačicu u svoj konak, da im nekolike otpjeva. Među gostima bio je i Hikmet sa svojom trpezom, jer bez akšamluka

6. Bašagić, isto, 364-365.

7. Isto, 365.

8. Isto, 366.

9. Isto, 368.

u njega nije bilo veselja ... Megju ostalim zapjevala je Sarajka i onu sevdaliju, u kojoj dolaze sljedeći stihovi:

*Kun' ga majko i ja ču ga kleti,
Ali stani ja ču započeti:
Tannica mu moja njedra bila i t.d.*

Na to je Hikmet skočio na noge i u velikoj užbugjenosti poviknuo: 'Moj je narod najveći pjesnik'".¹⁰

Ovako može govoriti i o jeziku, od koga ga je zla sADBINA odvojila, i o pjesmama nastalim na tome jeziku, samo onaj koji osjeća silinu toga jezika, ljepotu njegove riječi, i koji boluje za svim tim. Upravo koji je vlastitim primjerom davao Šantiću podlogu za riječi: Bolji su svoji i krševi goli/ No cvjetna polja kud se tuđin šeće. -

Ja sam ovo nekoliko podataka naveo samo da pokažem kako se na tom našem kršu oduvijek rađala pjesma i, što reče naš zemljak, Hikmet, naš je narod „najveći pjesnik“. On pjeva i u dobru i u zlu, i o dobru i o zlu.

9. Nisu sve pjesme, koje slijede, ni istoga porijekla, niti imaju iste vrijednosti. Ima tu opštupoznatih pjesama, ima i takvih koje, bar meni, do vremena zapisivanja nisu bile poznate. U svakom slučaju one će se, sve, i u obliku koji se ovdje daje, lijepo uklopiti u zbirku naših (ženskih) pjesama. Ja ovdje, i posebno, ukazujem na Havu Marić iz Kokorine. Kada sam ja zapisivao ove njene pjesme, ona je imala 70 godina, a bila je vrlo krepka i bistra žena. Čuvala je ovce po onim vrletima oko škole u Kokorini. Učitelj je tada bio Hasan Berberović, iz Maloga Polja. Zahvaljujući njemu, i njegovoj supruzi, koja je bila rodom iz Sanskoga Mosta, Hava je imala povjerenja u mene i satima mi je „pjevala“ ove pjesme. Zaista je to bilo zadovoljstvo, i zbog pjesama i zbog jezika. (Napominjem ovdje da sam pjesmu, koja se ovdje daje pod brojem 64, objavio uz rad o podveleškom govoru pod naslovom: Mujini svatovi. Ne znam kako se desilo da je ispod teksta stavljeno: Kazala Hava Smajkić, stara 70 godina, tj. ne znam kako je prezime Marić zamijenjeno prezimenom Smajkić. U pitanju je, svakako, neki nesporazum. Sada vidim da je i tu pjesmu kazivala Hava Marić. Do zamjene prezimena je, možda, došlo zbog saznanja da je Smajkić poznato prezime u Podveležju, ali u selu Svinarina /Svinjarina; u Kokorini, pak, imamo Mariće. Hava je, svakako, odavno umrla. Neka joj je rahmet duši, a ovu grešku ja primam na svoju dušu. Mujini svatovi su potekli, kao i ostale pjesme iz Kokorine, iz istoga izvora. I tu mi je pjesmu kazala Hava Marić).

---

10. Isto, 369.

PREGRŠT NARODNIH PJESAMA IZ HERCEGOVINE

II

I.

ĆOSANJE BEGA LJUBOVIĆA

Začosa se beže Ljuboviću
Sa đevojkom Morića Begijom.
Za to čula Ljubovića majka,
Te kadune na prelo pozvala
Ponajprije Hasanaginicu,
A sa njome plemenitu Fatu.
Sve đevojke kolo pohvatale
A pred njima plemenita Fata,
Na njozzi su tri kavada zlatna,
Na glavi joj stambolska čaktija,
Na nogama sedefli papuče.

Tad govori Hasanaginica:
"Što vo nema Morića Begije,
Što se ovo kuja ponijela,
Ali nosi čedo pod pojasm?"

To začula Morića Begija,
Dok evo ti Morića Begije
Na Begiji je mrko odijelo
Bolje Begi mrko odijelo,
Nego Fati tri kavada zlatna.

*Na Fati je kolo rastrgnula,
Krenu kolo kajno vihor gorom.*

*Muka bilo Hasanaginici,
Te govori Hasanaginica:
"Lahko, lahko Morića Begijo,
Ustrunićeš zelenu jabuku!"
Progovara Morića Begija:
"Strino moja Hasanaginice,
Na svojoj ga dočekala Fati."*

*A to vrijeme u dugo nije bilo
Uzmući se Morića Begija,
Uzmući se porađajuć čedo.
To vidio Bego Ljuboviću,
Uze Begu za bijelu ruku,
Pa je vodi svome bijelom dvoru
Pa je uze za vijernu ljubu.
Tad dolazi Hasanaginica
Pa je vako Begu govorila:*

*"A Boga ti, Beže Ljuboviću,
Što će tebi grižena jabuka
Kad ti može biti negrižena,*

*Što će tebi grožđe ozobano
Kad ti može biti nezobano,
Evo u mene plemenite Fate
Niti viđa sunca ni mjeseca
Niti viđa danka ni junaka."*

Derviša Kovač, stara 37 godina, selo Zurovići, opština Gacko.

2.

*Trepetika trepetala, sva od bisera
Haj, ovi naši bijeli dvori puni veselja.
Ovo majka sina ženi, pa se veseli.
Svak se tome veseljaše, majka najviše.
Veselja im ne manjkalo, amin da Bog
da!*

Čuo na svadbi Muhović Emina, 1947. god.

3.

*Listaj goro, kukaj, kukavice,
Žalite me, moje drugarice! (jaranice)
Više s vama jaraniti neću.*

Aiša Talović, stara 58 godina, selo Bohori, Gacko.

4.

*Vidi u mene more solufa,
More, đidijo!
Vidi u mene mrka brka,
More, đidijo!
Vidi u mene bijela lica,*

*More, đidijo!
Ufatiću, poljubiću,
More, đidijo!*

Avdija Talović, star 64 godine, selo Bohori, Gacko.

5.

*Na vodu se naginjača
Belo lice umivala
Sama sebi govorila
"Mila majko lijepa li sam
Još da su mi crne oči,
Sve bi momke premamila,
I Aliju Sarajliju,
I Hasana kujundžiju,
Koji kuje sakaluke,
I na ruke belenzuke,
I za uši mendušice,
I na glavu almas - granu."*

Aiša Talović, stara 58 godina, selo Bohori, Gacko.

6.

*Opijo se mlad Mujaga, Biogradlja,
Pa on popi sto dukata, sve za jedan dan.
I svog ata, zlatna rahta, i po Budima
Njem dolazi Jusuf-paša, pa mu govorи:
"Bolan bio, ti Mujaga, Bosne zulumčar,
Što ti popi sto dukata, sve za jedan dan.
I svog ata, zlatna rahta, i po Budima."
"Prođi me se, Jusuf-pašo, ti Stanbolijo,
Da si bio že sam bio, i ti bi pio
Da si ljubio ovo zlato što ga ljubim ja,
Popio bi sto dukata, sve za jedan dan
I svog ata, zlatna rahta, i vas Budim grad."*

*Hajde Ajno, hajde dušo, kolo da igramo,
Da igramo, da igramo, Budim da prodamo
Hajde, Ajno, hajde dušo, konja da prodamo
Da prodamo, da prodamo, samo da igramo.*

Avdija Talović, stara 64 godine,
selo Bohori, Gacko.

7.

*Hajte, svati, hairli vam bilo!
Dušmani vam pod nogama bili,
Kajno konju čavli i potkove
Doved' te nam lijepu đevojku!*

Mejra Muhović, stara 52 godine,
selo Muhovići, Gacko

8.

*Dobro došli, kićeni svatovi. (kita i svatovi)
Jeste li se mladi umorili?
Jeste li konje zamorili?
Lijepo ti je stati pa gledati.
Bajraktara bajrak poklopio.
Lijepo ti je stati pa gledati.
Žutu dunju među listovima
Našu snašu među đeverovima (jendijama).*

Mejra Muhović, stara 52 godine,
selo Muhovići, Gacko.

9.

*Hajde da idemo u Sarajlilevo
Ajile, kalem lale,
Kaleme, đuzilede
Ajile, meli lede
Meli lede, Mehmede.
Da gledamo Sarajke đevojke*

*Ajile, kalem lale
Kaleme, đuzilede
Ajile, melilede
Melilede, Mehmede.*

*Kako nose fino fes na glavi
Ajile, kalem lale
Kaleme, đuzilede
Ajile, melilede
Melilede, Mehmede.*

*One nose one se ponose
Ajile, kalem lale
Kaleme, đuzilede
Ajile, melilede
Melilede, Mehmede.*

Avdija Talović, star 64 godine,
selo Bohori, Gacko.

10.

*Rasla sebla nasred Sarajeva
Uza nju se luda đeca pela.
Žarko sunce, daleko ti si.
Moj Ziđrija, daleko ti si.
Žarko sunce, sniži se niže!
Moj Ziđrija, primakni se bliže!*

Sala Bašić, stara 56 godina,
selo Bašići, Gacko.

11.

*Đever-baša, grana bejturana
Daruj nama kolo i đevojku
Bog ti dao uz koljeno sina
(Bog ti dao lijepu đevojku)
Ahmet-aga, soja gospodskoga,*

*Daruj nama kolo i đevojku
Bog ti dao uz koljeno sina
(ovako pripjevaju sve svatove)*

Sejdo Bašić, star 55 godina,
selo Bašići, Gacko.

12.

*Nasuf-aga, užvij više brke, (Nasuf -
ime mladoženje)
Okni, Hanka, i noge i ruke,
Ne da Hanka oknit desne ruke
Dok ne vidi šta će biti dara.*

*Đever-baša, užvij više brke,
Okni, Hanka, i noge i ruke.
Ne da Hanka oknit desne ruke
Dok ne vidi šta će biti dara.
(Ovako pripjevaju sve svatove)*

Mejra Muhović, stara 52 godine,
selo Muhovići, Gacko

13.

*Sve čas po čas, nočas u dobri čas
Po našega bega, Ahmet-bega, (Emina)
Po njegovu vjerenicu ljubu.*

*O, Ahmete, gorski vuče, (Emina)
Nemoj nočas spavat mučke.
Rudinke su varalice, (Bašićuše)
Nočas će te prevariti,
Sjutra će te prekoriti.*

Čuo na svadbi Emina Muhovića,
1946.god.
u selu Muhovići, Gacko.

14.

*Dobro došli, gospodo svatovi!
Jeste li se mladi umorili?
Ako ste se umorili mladi,
Mi ćemo vas mlade odmoriti,
Hladnom vodom i slatkom
limunadom
I sa našom lijepom đevojkom.*

Zahida Bašić, stara 50 godina,
selo Bašići, Gacko.

15.

*Odbi se biser grana od reda,
Polazi naša Isa od svoga roda,
Odlazi od svoje majke
Sreća je sretila.*

Mejra Muhović, stara 52 godine,
selo Muhovići, Gacko.

16.

*Igralo kolo pod Budinom.
Vodi me, mila majko, da vidim.
Eto ti brata, hajde s njim.
Neću ja, mila majko, vodi me ti.
Eto ti sestre, hajde s njom.
Neću ja, mila majko, najvolim s tobom.
Eto ti babe, hajde s njim.
Neću ja, mila majko, već me vodi ti.
Eto ti dragog, hajde s njim.
Hoću ja, mila majko, ne trebaš mi ti.*

Zahida Bašić, stara 50 godina,
selo Bašići, Gacko.

17.

FINA TI JE, NANE, BUDANICA

*Fina ti je, nane, budanica,
Još je ljepša Omer-begovica.
Ona rodi devet devojaka.
Što Bog znade i desetu nosa.
Omer-beg se u džamiju spremila
Pa ovako ljubi govorio:
„Ako rodiš desetu devojku,
Zavij oči, pa u vodu skoči!”
I to vreme za dugo ne bilo,
Uzmući se Omer-begovica.
Ona rodi desetu devojku
Pa je zavi u bijelu svilu,
Zatvori je u kapak-kutiju
Pa je baci u vodu Neretvu.
„Hajde, šćeri, i ja ču za tobom”.
Tad se vrati do bijele kule
Pa dozove devet posobica
I ovako njima govoraše:
„Devet šćeri, devet posobica,
Kad vi babo iz džamije dođe,
Redom stan'te, redom zaplačite,
I ovako babi govorite:
Po naš babo, kamo naša majka?”
I to vreme za dugo ne bilo,
Pomoli se beže iz džamije.
Tad zaplaka devet posobica
I ovako babi govorahu:
„Po naš babo, kamo naša majka?”
Udari se rukom po koljenu
„Jalah meni do Boga miloga
Ja joj nisam iz zbilje zborio
Već se s njome malo našalio”.
Te na nožu srce izvadio
Osta njima devet sirotica.*

Derviša Kovač, stara 37 g.,
selo Zurovići, Gacko

18.

*Pelin bere Hasanaginica
Pelin bere po jastuku stere
Pitale je mile drugarice
“Što to radiš, Hasanaginice,”
“Prođte me se, moje jaranice,
Tri sam dobra u vojsku spremila
Do dva dobra brata i đevera,
Treće dobro agu Hasanagu.”
“Što bi, mlada, muštuluka dala?”
“Za đevera ruku iz ramena,
A za brata oba oka vrana
A za agu zelenu jabuku”*

Pešana Voloder, star 58. g.,
selo Zurovići, Gacko.

19.

MOLBA LJEPOTE DJEVOJKE

*Uranila lijepa đevojka,
Uranila Bogu se molila,
Da joj Bog da oči sokolove,
I bijela krila labudova,
Da preleti preko Nevesinja,
Pa da vidi svoga suđenika,
Što molila Boga umolila,
Bog joj dade oči sokolove,
I bijela krila labudova,
te preleti preko Nevesinja,
Tamo viđe svoga suđenika.
Kod njeg sjede do tri kuđenika.*

*Jedan veli sana i drijemā,
Drugi veli ne ljupka roda,
Treći veli ljūta kajno guja.*

Tad đevojka njima progovara:

"Koji veli sana i drijemā,
Nějmo sinka do Jurjeva danka.

Koji veli ne ljupka roda,
Ne ljubio od srca poroda.

Koji veli ljuta kajno guja,
Guja mu se na srce savila,
U proljeće gnizdo savijala
U po ljeta tiće izvodila."

Mejra Čorba, stara 50 g.,
selo Soderi, opština Gacko.

20.

Oj, đevojko, džidžo moja,
Džidžala te majka tvoja,
Nadžidžanu meni dala,
Sa mnom džidže poderala.

Kasim Čorba, star 18 g.,
selo Soderi, opština Gacko.

21.

Ja sam cura malehna,
Košulja mi šarena,
Zato za mnom momci lete,
Ali sam ja još dijete.

Agan Čorba, 75 god.,
selo Saderi, opština Gacko.

22.

Žarko sunce, na visoko ti si,
Moj Kasime, na daleko ti si
Žarko sunce, pospusti se niže
Moj Kasime, primakni se bliže.

Pašana Voloder, stara 58. g.
selo Zurovići, Gacko.

23.

PONOVNA UDAJA BUBIĆA-KADUNE

Obudovlje Bubića kaduna.
Osta Aljo od devet mjeseci.
Nju prose sa svakije strana.
Ona jadna ni za koga neće.
Al se nađe aga Hasanaga.
I kaduni 'vako govoraše:
„Primiću ti tvoga Alja sina.
Gledaću ga kao i svog sina”.
Tad govori Bubića kaduna:
„Kupi svate, aga Hasanaga,
Pa ih vodi Bubića dvoru”.
Kad ujutro svati osvanuli,
Iskupila devet seisana,
Mehka ruha i bakrena suda.
Najposlje srčali bešiku
Na bešici od zlata konope.
Kad su bili poljem zelenijem,
Svaki svat konja projahuje,
Hasanaga konja povraćaše,
Do svoje ga ljube dovraćaše.

*Te govori Bubića kaduni:
„Baci Alja u zelenu travu
Baci Alja, os'jeću ti glavu!”
Ona šuti, ništa ne govori
Već niz obraz suze proljeva.
Kad su bili kroz goru zelenu,
Svaki svate konja projahuje,
Hasanaga konja povraćaše
Do svoje ga ljube dovračaše.
„Baci Alja u goru zelenu
Baci Alja, os'jeću ti glavu!”
Progovori Bubića kaduna:
„Šejitala, kita i svatovi
Zaustavite mi srčali bešiku”.
Ona gleda mladikovu jelu,
Da ostavi svoga sina Alju,
Pa ga metnu na jelove grane,
Pa ga njihnu i dva i tri puta
„Njihni, Aljo, žalosna ti majka”.
Kad u jutro tiha rosa pane,
A ti misli da te doji majka.
Nije, Aljo, žalosna ti majka.
Kad ujutro tice zapjevaju,
A ti misli da ti pjeva majka.
Nije, Aljo, žalosna ti majka.
Kad ti vihor sa planine puhne,
A ti misli da te ljudja majka.
Nije, Aljo, žalosna ti majka.
Odatle su polazili svatovi.
Tad ponovi Bubića kaduna:
„Šejitala, kita i svatovi.
Vratite me mom Aliji sinu”.
Pa se penje uz zelenu jelu
Pod jorgan je ruke zavlačila,
I ugriznu u krv do lakata.
Ko te zakla, moj Alija, sine?
Žalosna mi dovijeka majka!
Il te zakla iz gorice vila,
Il te zakla aga Hasanaga?”*

*Progovara iz gorice vila:
„Zakla ti ga hajduk Hasanaga”.
Od žalosti crće Bubića kada.
Iskupi se kita i svatovi.
Sahanima mezar iskopali.
Od havlige ukopne haljine.
Oboje ih tuje zakopaše.*

Derviša Kovač, stara 37 g.
selo Zurovići, Gacko.

24.

*Stalo sunce od žalosti jake,
Đe jedinac umrije u majke,
Đe umrije od teškoga bola,
Doćera ga ljubav do umora.
Na grob mu je majka dolazila.
I ovako sinu govorila:
“O moj sine, je l ti teška sāla
Jesu l ti tjesna četiri duvara?”
“Mila majko, nije meni teška sāla,
Nit su meni tjesna četiri duvara,
Već je meni dodijala draga.
U ljutu se zmiju pretvorila,
Preko dana oko vrata svija
A u noći crne oči pija.”*

Zahida Bašić, stara 48 g.,
selo Bašići, Gacko.

25.

*Je li rano, je l svanulo davno,
Mogu l stići na Zagorje ravno
De boluje Čengić Smail-agha.
Viš' glave mu dvije mume gore.
Pod nogama dvije ljube dvore.
Mlađa plače, starija se smije
„Što se smiješ, ne nasmijala se,
Ili vidiš da će umrijeti,
Ili vidiš da će preboljeti?“
Tad govori ljuba Smail-age:
„Kad bi' znala da ćeš preboljeti,
Svu bi' kulu u crno zavila.
Kad bi' znala da ćeš umrijeti,
Skupila bi kolo đevojaka,
I u kolu pjesmu zapjevala
Ostaće mi pola dobra tvoga“.*

Derviša Kovač, stara 37 g.,
selo Zurovići, Gacko.

26.

RAZGOVOR SVEKRVE I SNAHE

*Stalo sunce čudo gledajući
De svekrva nevjesticu kara
„Ostavi mi sina bez evlada“.
Snaha uze metlu šimširovu,
Stade mestu dvore i ahare,
A uz metlu tiho popijeva:
„Što me karaš, nijesam ti ja kriva.
Evo ima devet godin dana,
Kako sam ti u dvor dovedena
Živ mi majka i sad sam đevojka.
Sa sinom ti nijesam ja legla.
Dok j' u majke Dženetića Uma,
Ja ti čeda ni imati neću.
Kada bude noći polovina,*

*Stane škripa prebijele svile,
Stane žubor žutije' dukata,
tud nalazi Dženetića Uma.
Sve me nogom desnom udaraše,
A uz to mi tiho govoraše,
- Lezi tuje, agina robinjo -
Da prolazi agina kaduna”.
Snaha misli niko je ne čuje,
Al' je čuje đever-Muhamede
„Je l istina, moja snaho draga?“
„Istina je, đever-Muhamede“.
Tad on uze srmali jagluka,
Pa on svoju povezuje glavu.
Njega pita brate Hasanaga:
„Što je tebi, brate Muhamedaga?“
„Prođi me se, brate Hasanaga,
Mene plaho zabolila glava.
More Bog dat da će preboljeti.
Već ti hajde konjma na livadu,
Pa ti konje na livadi čuvaj“.
Hasanagi milo ne bijaše,
Ali druga biti ne moguše.
Te on ode konjma na livadu.
Tad govori đever-Muhamede:
Snaho moja, ljubo Hasanova,
Steri meni agine haljine,
Sebi steri đe si i sterala.
Kad je bilo noći polovina,
Pojavi se Dženetića Uma,
Pa je desnom nogom udaraše,
A uz to joj tiho govoraše:
„Lezi tuje, agina robinjo -
Da prolazi agina kaduna
Kad dođe Muhamedu do glave,
Tad mu skide kumaš jorgan s glave,
Te se skide do tanke košulje.
Al' se đever u nevolji nađe,
Pa on uze pletenu kandžiju,
Kud je bije, sve joj krvca lije,
Kud je kuca, sve joj koža puca,
Pa je uze po svilenu pasu,*

*Preturi je u avlju majci.
U toj muci muško čedo rodi,
I umrije, žalosna joj majka.
Utom dođu hodže i hadžije,
Opremiše Umiju đevojku,
To ugled' o aga Hasanaga,
Pa on uze sedefli tamburu.
Tiko kuca, tanko popijeva,
A u svaku Umu pripijeva.
I on pade u zelenu travu,
Pa se i on s dušom rastavio
I umrije, žalosna mu majka.*

Derviša Kovač, stara 37 g.,
selo Zurovići, Gacko.

27.

*Kosci kose više Sarajeva
Na svakome zelena dolama,
Na Kurviću Alibegoviću,
Na njemu je zelena kadifa.
Sestra Fata ručak donosila.
Govori joj Kurviću Alibeže:
„Sestro Fato, moja jedinice,
Da si Bog do u oči slijepa,
A da nisi previše lijepa,
Da mi nije od Boga grehotu,
A od ljudi velika sramota
Ja bih tebi lice obljudbio,”
„Šuti, brate, zagrmjelo na te!”
Vedro bješe pa se naoblaci,
Iz oblaka tiha kiša nađe,
A uz kišu munje udariše,
Pogodiše bega Alibega.*

Derviša Kovač, stara 37 g.,
selo Zurovići, Gacko.

28.

*Ima majka devet đevojaka.
Sve joj devet po đul-bašči šeću.
Gledala ih sa prozora majka,
Gledajući sama govorila:
“Mili bože, pogledaj mi na nje,
Il srećicom il’ crnom zemljicom.”
Sabah bješe, dvije umriješe
Podne bješe, dvije umriješe
Ićindija bješe, dvije umriješe
Akšam bješe, dvije umriješe
Osta majci jedinica Fata.*

Derviša Kovač, stara 37.g.,
selo Zurovići, Gacko.

29.

*Oj dragane, jabuko sa grane,
Piši meni na kojoj si strani.
Pisaću ti, lijepa đevojko,
Kako mi je na Rusiji bilo.
„Bogme gorko bez tebe, đevojko.
Dugi dani, a hlepčići mali.
Čorba žitka, a šalica plitka.
Mesa malo, u oko bi stalo.
Leđa bole, telesu mi vreda.
Ramo boli, đe gevera stoji.
Telo gnije, đe gevera bije.
Eto, curo, kako mi je bilo.*

Musa Mandžo, star 65 g.,
selo Luka, Gacko

30.

Nikšić gradu, moj veliki gradu,
i u tebi duge luke kažu,
Duge luke, ali hлада nema,
Samo jedno drvo favorovo,
i ono se jadno osušilo,
Ovce plandujući i đevojke hladujući.

Musa Mandžo, star 65. g.,
selo Luka, Gacko.

31.

Oj moja,oj moja, ružo rumena,
Što si mi, što si mi rano procvala.
Moje je, moje je draga daleko
Preko tri, preko tri, brda golema
Preko tri, preko tri, gore zelene.

Tamo je, tamo je selo golemo.
U, njemu, u njemu, moja đevojka.
Puhni mi, puhni mi, vjetre hlađani,
Dođi mi, dođi mi, mili dragane,
Pod moju, pod moju, bašču zelenu,
Pod moju, pod moju, ružu rumenu.
Neka ti, neka ti, ruža miriše
Neka ti, neka ti, duša izdiše.

Musa Mandžo, star 65. g.,
selo Luka, Gacko.

32.

Poigralo divno kolo na ravnoj ravnini
Na ravnoj ravnini, na mekanoj rudini.
Tud nailazi mladi delija i pozdravlja
Selam alejć, divno kolo, kolovođa moja,

Alejć selam, mlado momče, jednoga
smo soja.

Ako smo jednog soja, hajdemo mi doma.

Musa Mandžo, star 65. g.,
selo Luka, Gacko.

33.

U jablana visokoga
Dosta hлада debelog
Tu mi ovce plandovale
Čobanice hladovale
Meni jednu ostavite
Koja bijela i rumena
Koja soja gosposkoga.

Musa Mandžo, star 65. g.,
selo Luka, Gacko.

34.

A, oj đevojko, moje janje malo,
Haj, ko je bolan tvoje janje malo.
Haj, mene moja milovala majka
Haj, od milosti, janjetom me zvala.
Od radosti za nedragoga dala.
Za nedragoga đe je dosta blaga.
Nije blago groši ni dukati,
Već je blago što je srcu draga.
A meni je jedno momče draga,
Al' to momče nije soja gosposkoga.

Musa Mandžo, star 65. g.,
selo Luka, Gacko.

35.

Gorom jezde kićeni svatovi,
Gorica im s lista progovara:
„Kud idete, kićeni svatovi,
Kud idete, kud konje morite?
Umrla je prošena djevojka,
Na umoru majci govorila: -
Dobro moje svate dočekajte,
Svakom svatu po boščaluk dajte,
Mome dragom devet boščaluka.
Nek se oblači za devet bajrama,
Nek se oblači, neka me spominje.
Svakom svatu slatku limunadu,
Mome dragom gorku i čemernu”.

Ema Bašić, stara 50 god.,
selo Bašići, Gacko.

36.

Poljem se vije Hajdar-delija
Po polju ravnu, na konju vranu.
Gleda ga, gleda Ajka s čardaka.
“Ajko devojko, i kose tvoje,
Tvoje me kose po polju nose.”
“Hajdar delija, i perje tvoje
Tvoje me perje na čardak penje.”

Sejdo Bašić, 55 god. star,
selo Bašići, Gacko

37.

Nini, sine u varakli beši.
Beša ti se na moru kovala,
Kovale je do tri kujundžije.
Jedan kuje, drugi pozlaćuje.
Treći meće od zlata jabuku,

U jabuku sjajno ogledalo.

Da se vidi majki večerati
U sred noći kao u sred dana.

Ema Bašić, stara 50. g.,
selo Bašići, Gacko.

38.

Majka sina u travi rodila
U planini ovce čuvajući.
ovčijim ga mlijekom zadojila,
u ovčije runo zamotala.
ružica ga rosom umivala.

Ema Bašić, stara 50. g.,
selo Bašići, Gacko.

39.

Spavaj, sine, san te prevario,
Sanak ti se pod glavu savio.
Tebe majka u želju rodila
I u velikom dobru odgojila.
tri te puta na dan povijala
Iz pamuka u bijelu svilu
A iz svile sve u suho zlato.
Rumenom te ružom utirala,
i čulsijom vodom umivala.
Beša ti je na moru kovana.
Kovale je do tri kujundžije,
Jedan kuje, drugi pozlaćuje
treći kuje od zlata jabuku.
U beši mi lijep san usnio,
Da ti majka tanku košu kroji.
Jednu majka, a drugu pomajka,
Treću teta materina seka.

Pašana Voloder, stara, 58. g.,
selo Zurovići, Gacko.

40.

*Sio sultan te plaje
U subotu pred veče.
Pitala ga robinja:
"Šta je tebi, sultane?"
"Kako šta je, robinjo?
Sva mi Bosna propala
Hercegovcim dopala.
Il ču glavu izgubiti
Ili Bosnu povratiti."*

Omer Voloder, star 64 g.,
selo Zurovići, Gacko.

41.

*Žarko sunce na zalasku hoće da zađe,
Ova moba na polasku hoće da podje*

*U dobra smo sahibije, rano ćemo poći,
Da smo u kakva zulumčara, ne bi do
ponoći.*

Pašana Voloder, stara 58 g.,
selo Zurovići, Gacko.

42.

*Češljajte mi, češljarice,
Zaklaću vam šarku koku,
I pjevčića bez repića,
Koji nije propjevao.*

Pašana Voloder, stara 58 g.,
selo Zurovići, Gacko.

43.

*Skupila se moba na šenici.
Trista srpa, dvjesta vezioca,
Razažinje Kosa Smiljanica,
Za njom veže nejačak Alija.
„Lakše ženji, Koso Smiljanica!
A da Bog da i Bog naredio,
Ti osjekla tri prsta od ruke,
Ti ne mogla krvcu zaustaviti,
Dok ne doš'o nejačak Alija.
Alija ti krvcu zastavio".*

Mejra Čorba, stara 50 g.,
selo Saderi, Gacko.

44.

*Pod onom, pod onom, gorom zelenom
I onom, i onom, većom planinom,
Malo se, malo se, selo vidjelo.
U selu, u selu, kolo igralo.
U kolu, u kolu, moja djevojka.
Po čem je, po čem je, bolan poznaješ?
U struku, u struku, tanka visoka.
Sve moje, sve moje, pjesme pjevala.
Sve moje, sve moje, igre igrala.
Po tom je, po tom je, bolan poznajem.*

Sejdo Bašić, star 55 god.,
selo Bašići, Gacko.

BOLOVANJE ĐERĐELEZ-ALIJE

*Razbolje se Đerđelez Alija,
U planini pod zelenom jelom.
Na njemu se košulja bijeli,
Kajno gruda u planini snijega.
Nit ga pere majka ni sestrica.
Niti ljuba skoro dovedena,
Već ga služe dva siva sokola.
U kljunu mu vode donošahu
„A Boga vi, dva siva sokola,
Kakvo sam vam dobro učinio,
Pa mi vode u kljunu donosite,
Te mi grdne rane ispirate?”
„Znaš, Alija, nije davno bilo,
Kad je bitka na Saraj'vu bila,
Kad su moji tići popadali,
Popadali po zelenoj travi.
Ti najaha na konju vilenu,
Pa ti sjaha s konja vilena,
Pa pokupi moje tiće male,
Te ih stavi na jelove grane,
Onda si nam dobro učinio”.
A Boga vi, dva siva sokola,
Bi li mene nešto poslušali,
Da odete šeher Sarajevu,
Da vidite moju b'jelu kulu.
Je li mi se porušila kula,
Je li stara preminula majka,
Jesu li se poudale seke,
Je li mi se preudala ljuba?”
Tad odoše dva siva sokola
Na bijelu Alaginu kulu.
Kad mu stara po avlji hoda,
Crnijem se čurkom pregnula,
I u sebi tiho govorila:
„Ovuda je moj Ale hodio,
Milu majku za ruku vodio,
Ali više za života neće”.*

*Kad mu seke basamake ljube,
I ovako tiho govorahu:
„Ovuda je naš bratac hodio,
Mile seke za ruke vodio
Ali više za života neće”.
Kad mu ljuba pjeva na čardaku
„Ovaj petak, pa u drugi petak,
Doće meni kićeni svatovi.
Sa Zagorja Čengić-Hasanage”.
Tad odoše dva siva sokola,
I ovako Alu govorili:
„Vet ti uzmi dva drenova štapa,
I uprti torbu uprtnicu,
Te siđi na polje zeleno,
Pa sačekaj kitu i svatove”.
Tada Ale siđe na polje zeleno.
I to vrijeme za dugo ne bilo,
Pomoli se kita i svatovi
Tad govori Đerđelez Alija:
„Je li izum, kita i svatovi?”
„Izum ti je, prosjačino crna!”
I dođoše pred bijelu kulu.
Svi svatovi u čelo junačko
Jadni Ale, metla za vratima.
Moli Ale kitu i svatove,
Da mu štogod milostinje dade.
Svi svatovi po dukat mu dali.
Ljuba dava devet dukata.
Tad govori Đerđelez Alija:
„Ili davaš pred dušu Ale,
Il za zdravlje age Hasanage?”
„Da si meni za Aliju kaz'o,
Bolje bi te mlada darovala”.
A on uze sedefli tamburu.
Uz tamburu tiho popijeva:
„Ne čudim se ostarjeloj majci,
Što ne može poznati sina,
Ne čudim se ni rođenoj sekici,
Što ne može brata da poznaće,
Vet se čudim vjerenici ljubi,
Što ne može svog dragoga poznati,*

*Za zemana devet godin dana,
Kad čekaše devet godinica,
Mogla je i desetu počekati".
Pa on uze pletenu kandžiju
Ljubu bijes obadvije strane.
Da svatovima žao ne učini,
Seku daje agi Hasanagi
Svoju ljubu sebi ostavljaše.*

Derviša Kovač, stara 37 g.,
selo Zurovići, Gacko.

46.

*Tekla Sava mutna i krvava
Ni od kiše, nit od b'jela snijega
Već od suza bilećkije' cura!
Molbu prave sve bilećke frajle.
Druže Tito, mole te đevojke,
Da im pustiš na odsustvo momke,
Da ih pustiš nekoliko sati
Pa ih opet u brigadu vrati.*

Ema Bašić, stara 50 g.,
selo Bašići, Gacko.

47.

*Oj đevojko, iz Bihaća,
Jedna ti je noga kraća.
Iako je ona kraća,
Istegnuće je meni braća.*

Sejdo Bašić, star 55 g.,
selo Bašići, Gacko.

48.

*Aluša, Aluša, sadi vinograd
Sve jednu po jednu lozu vinovu.
Loza je, loza je, biser rodila.
Ko će ga, ko će ga, babo, trgati?
Trgat ga, trgat ga, moja đevojka.
Kupi mi, kupi mi, babo, sokola
Soko je, soko je u novog došo
Sinoć je, sinoć je, u krevet legao
Sa svojom, sa svojom, dragom zaspao.*

Ema Bašić, stara 50 g.,
selo Bašići, Gacko.

49.

*Po moru se vozila galija
Na galiji, more, mlad delija.
Gledala ga sa brda đevojka.
"Što me gledaš, lijepa đevojko?"
"Ne gledam te da bih pošla za te,
Već te gledam da te nešto pitam
Čim ti twoje sokolove hraniš?"
"Biser trunim sokolove hranim.
Suze ronim, sokolove pojim.
Kose režem, sokolove vežem,"*

Ema Bašić, stara 50 g.,
selo Bašići, Gacko.

50.

Konja jaše Šećer-Salihaga.
Jaše dora ispred moga dvora.
Pitala ga sestra Melećana:
„A moj brate, Šećer-Salihaga,
Što to često projahuješ dora,
Svoga dora, ispred moga dvora?”
„Ne pitaj me, sestro Melećana,
Ubio sam jednoga dželata,
Pa mi ištu glavu za njegovu.
Ti imadeš tri-četiri sina
Bi li jednog seka pregorjela?”
„A bi’, brate, sva četiri za te”.
Ode majka u gornje čardake.
Tad joj jedan abdest uzimaše,
Drugi joj na namazu bijaše.
Treći joj u musaf gledijaše.
Muhameda zaboljela glava.
„Muhamede, jedan muhanate,
Tebe dajo u svatove zove”.
Muhamed je majku poslušao.
Pa se spremi daji u svatove.
Kad su bili poljem zelenijem,
Muhamed je majci govorio:
„Gdje su, majko, svati i đevojke?”
„Ne vide se svati od avlije”.
Kad su bili na avlijska vrata,
Tu stajala četiri dželata.
Jedan kaže „Lijep ti je majci”.
Drugi veli „Je l ga žao majci?”
Treći mahnu, osiječe mu glavu.
Stade mrtva glava govoriti:
„Bog ubio svakoga junaka,
Ko volio više majku od ljube”.

Vezirka Muhović, stara 24 g.,
selo Muhovići, Gacko.

51.

Izvor voda izvirala, bistra studena,
Gdje je voda izvirala,
Tu je Šemska čevre prala:
Gdje je prala, tu zaspala.
Privuće se mlado momče,
Te pokrade Šemsi čevre.
Kad se Šemska probudila,
„Jalah meni, čevre moje.
Ja ne žalim tanka beza
Vet ja žalim tanka veza.
Jako sam ga prepočela,
Sa učkura Atlagića”.

Ema Bašić, stara 50 godina,
selo Bašići, Gacko.

52.

Što Morava mutna teče.
I sinoć je mutna tekla.
Zaplivale dvije seje,
Beg Emina i Fatima.
Beg Emina isplivala,
A Fatima u dno potonula.
Mrtva glava progovara:
“Beg Emina, sejo moja,
Nemoj kazat majci našoj,
Da sam se ja utopila,
Veg ti reci majci našoj,
Da sam se ja udomila.
Sinje more đuvegija,
Pijavice zaovice,
A ribice jetrvice,
A rakovi đeverovi.”

Ema Bašić, stara 50 g.,
selo Bašići, Gacko.

53.

*Zaspala Džeha kraj mora,
Puhno je vjetar sa mora
Klela ga Džeha đevojka:
„Neka te, vjetre, sa mora,
Bila sam slatko zaspala,
Još ljepši sanak usnila,
De moji svati dolaze,
I mene mladu odvode”.*

Ema Bašić, stara 50 godina,
selo Bašići, Gacko

54.

*Savila se bela loza vinova,
Oko onog belog grada Budima.
To ne bila bela loza vinova,
Već to bilo dvoje drago i mlado,
Koji su se iz malena volili,
I zajedno belo stado čuvali.
Na sastanku jedno drugom govoril:
„Ostaj zbogom, moj rušpane zeleni,
Bog ubio ko nas mlade rastavi.
Mi ćemo se opet mladi sastati,
I zajedno belo stado čuvati”.*

Ema Bašić, stara 50 godina,
selo Bašići, Gacko.

55.

*Momak mami đevojku,
Na zelenu jabuku.
Izmami je na čardak,
Pa joj stade na nogu.
Kad joj stade na nogu,
Salomi joj nanulu.
Stade cura plakati,*

*A momak je češiti:
„Šuti, curo, đavole,
Kupiću ti nanule
I svilene čarape”.*

Ema Bašić, stara 50 godina,
selo Bašići, Gacko

56.

ŽENIDBA ZAIM-OSMANAGE

*Zaprošio Zaim-Osmanaga
Čak u Livnu lijepu Eminu.
Iz Livna im dari dolazili
Svakom dari, ali majci nema.
Za to znala Zaimova majka.
Majka kune svog Zaima sina:
„Oj, Zaime, živ ne bio majci,
Što će tebi iz Livna Emina,
Šta vo radi iz Livna Emina,
Svakom dari, ali majci nema? ”
Za to čula iz Livna Emina,
Te poručuje Zaimovoj majci:
„A bogami, Zaimova majko,
A ti mene ni viđeti nećeš,
Ja ću pisat Durutagić Ibru,
On je mene i ranije isk'o.
Voljela sam tvog Zaima sina
Kad je Ibro meni burme davo,
Davo meni burme i pršćenje.
Moji prsti ne bjehu za burme,
Ni za burme, niti za pršćenje.
Kad je meni Ibro nize dav'o,
Davo meni nize i biserje,
Moje grlo ne bi za biserje,
Ni za biserje, ni za dukate
Kad mi Ibro halhale davaše,
Nisu bile ruke za halhale,
Niti moje čelo za fesića”.
Kad je sve to Ibro razumio,*

*Pokupio kitu i svatove
Pa on ode Livnu po Eminu,
Te povede iz Livna Eminu.
Emina moli kitu i svatove:
„Kad budemo Zaimovu dvoru,
Skinite me sa konja kulaša,
Da ja vidim Zaimovu kulu”.
Ta se molba kod njih uvažila,
Te skidoše lijepu Eminu,
Ema ode Zaimovoju kuli
Tamo nađe de boluje Zaim,
Pokrio se kumašli jorganom.
Kad Emina skide jorgan s glave,
Stade gorke suze proljevati.
Tad govorи momče Zaim-aga:
„Moja kulo, pusta ostanula,
Kad si prije kleta prokapala”.
Progovara lijepa Emina:
„Oj ti bolan, Zaim-Osmanaga,
Nije tvoja prokapala kula,
Već ti plaće iz Livna Emina”.
Kad je Zaim riječi razumio,
Odmah Bogu teslim učinio.*

Vezirka Muhović, stara 24 g.,
selo Muhovići, Gacko.

57.

*U proljeće prvog maja
Cvjetala mi b'jela lala.
Rasti, Razo, još si mala
Rasti, Razo, do proljeća,
Dok narasteš malo veća,
Malo veća i starija,
Srcu mome sve milija.
Rasti, Razo, do jeseni
Hoće babo da me ženi.*

Vezirka Muhović, stara 24 g.,
selo Muhovići, Gacko.

58.

*Momče kosi rosnu travu,
I doziva curu malu.
Momče zove iz doline,
“Siđi, mala, sa planine,
Da kosimo rosnu travu
I da ljubim tebe malu.”
“Nemoj, dragi, to ne valja,
Rosna trava da se valja
Rosna trava da se valja,
Bela suknja da se kalja.”*

Fikreta Muhović, stara 22. g.,
selo Muhovići, Gacko.

59.

VEZAK VEZLA HATUM-KADA

*Vezak vezla Hatum-kada, mlada gospođa
Na čardaku, na visoku, blizu pendžera
Vas je đerđef natopila groznim suzama
Nju mi pita Muhamede, mladi đevere:
„Šta je tebi, Hatum-kado, moja nevjesta?”
„Ne pitaj me, Muhamede, mladi đevere,
Potvara me tvoja majka, svekrvica moja,
Daja ljubim Muhamedu, mlađeg đevera.”
Pa pošeta mlada kada poljem zelenim
Susreću je dva đevera, brata rođena:
„Selam aleć, naša nevo, i pomozi Bog”.
Aleć selam, dva đevera, pomogo vas Bog”.
„Haj se vrati, naša nevo, karaćemo ga”.
Haj, valahi, ne karajte poradi mene
Uber te mu čemer travu, nek se čemeri
Ja ču sebi rumen ružu, što je za mene”.*

Hava Marić, 70 godina,
selo Kokorina, Mostar.

60.

RAZGOVOR BISER-BEGOVICE

Biser niže Biser-begovica
 S biserom se mlada razgovara:
 „Razberi se, moj sitan bisere,
 K'o no brci Biser-bega mogu,
 A soluši Zlatke plemenite”.
 Mnidijaše niko ne čujaše.
 Sve to sluša đever-Muhamede:
 „Je li istina moja mila nevo,
 Je li istina što no govoraše”?
 „Jes bogami, Muhamede, mlađi đevere
 Evo im a sedam godin kako sam se uddala,
 Živ mi majka i sad sam đevojka”.
 Kad to čuo Muhamede, mlađi đevere,
 Od jada ga glava zaboljela,
 Od čemera i srce i glava.
 Pa govorи svojoj miloj nevi:
 „Steri meni mehko i široko,
 Zovi meni Biser-bega”.
 Pa govorи bratu Biser-begu:
 „Sami su nam konji na livadi”.
 Biser-beg se jadu doisava,
 Pa on jami lahkу tamburicu.
 Sitno kuca, tanko popijeva,
 A u svaku Zlatku pripijeva:
 „Moja Zlatka, žalosna ti majka
 Kako ćeš mi noćas poginuti”.
 Večeraše i akšam klanjaše.
 Kad je vakat od ložnice bio,
 Al zakuka halka na vratima:
 „Kujo jedna, Biser-begovice,
 Otvori mi od avlije vrata.
 Što si meni bega zastavila”?
 Prevari se Biser-begovica,
 Te otvori na avliji vrata.
 Trže Zlata na avliju sama,
 Stoji škripa dibe i kadife,
 Sve to gleda beže Biser-beže.

Beže vadi sablju od pojasa.
 Pa on siječe svoju vjernu ljubu.

Hava Marić, 70 god.,
 Kokorina – Mostar.

61.

MAJKA FATU SITNO PLETIJAŠE

Majka Fatu sitno pletijaše
 U kose joj broše upličaše
 A uz broše Fatu sjetovaše:
 „Znaš li, Fato, kome sam te dala”?
 „Bogme ne znam, moja mila majko”.
 „Ja te dala agi Hasan-agи,
 Već čuješ li, moja kćeri Fato,
 Nima budi tri bijela dana”.
 Misli Fata da joj veli majka
 Nima budi tri godine dana.
 Nima bila i rodila sina.
 Progovara Hasanova majka:
 „Hasan-aga, moj milosni sine,
 Što će tebi nijema kaduna,
 Da ti rađa nijeme sinove.
 Haj otiđi u Bugojre ravno
 Pa zaprosi Bugorku đevojku”.
 U Bugojru plaho govorili,
 Da imade lijepi' đevojaka.
 Pa on ode u Bugojre ravno.
 Zaprosio Bugorku đevojku.
 Zaprosi je i isprosi je.
 Iza toga do neđelju dana.
 Sakupio kićene svatove.
 Kad su bili poljem zelenijem,
 Svate pita Bugorka đevojka:
 „Čiji s ono prebijeli dvori,
 Što se ono na pendžeru sjaji
 Al su ono kalajli sahani
 Jesu l' ono od srme tevsije”?

*Veli njozzi đever Muhamede:
„Nisu ono kalajli sahani,
Nit su ono od srme tevsije,
Vet je ono moja prva neva,
Jednog sina u bežici njija.
A drugoga uz koljeno prima”.
Tu su veče svadbu učinili.
Ka’ su knili nevjesticu mladu,
Drži mume nijema kaduna.
Progovara Bugorka đevojka:
„Bud si nima nisi slipa,
Ta vidiš li nima ne viđela,
De t’ od muma izgorješe ruke”.
Progovara nijema kaduna:
„Haj neka te, Bugorko đevojko,
Ti se natrag brže povratila”.
To začule dvje begove sluge
Brže skaču agi Hasan-agii:
„Na muštuluk, ago Hasan-ago,
Na muštuluk tebi stara ljuba.
Eno ti je ona prozborila”.
Kad to čuo aga Hasan-aga,
Brzo skače na noge lagane
On Bugorku vraća u Bugorje
Staru ljubu grli uz koljeno.*

Hava Marić, stara 70 g.,
selo Kokorina, Mostar.

62.

RAZGOVOR DŽAFER-BEGA I NJEGOVE LJUBE

*U svitu se naći ne moguše
Ko što Džafet ljubu milovaše
Odviše je zehri-ljubom zvaše
Ona mu se lješve ozivaše:
„Šta je, beže, moj sitan bisere”.
Ni tom niko meni ne bijaše,*

*Do njegovoj ostarjeloj majci.
Tome ona voma mani bila
Pa dozivlje sina Muhameda:
„Zavadi mi sina i nevjestu
Ako mi je zavaditi nećeš,
Ja ču tebi haramiti mliko,
Svaku kapcu po hiljadu puta”.
To je sinu vrlo teško bilo.
„Kako ču ji zavaditi, majko”?
„Lasno ćeš ji zavaditi, sine.
Hajd otidi bratu u odaju.
Pa ti sjetuj brata Džafer-bega
Pušći ljubu, brate, Džafer-beže,
Što su nami govorili ljudi,
Tvoja ljuba po dućanu hoda
Pa je ljube mlade dućandžije”.
Muhamed je majku poslušao
On sjetuje brata, Džafer-bega.
U mlađega pogovora nejma,
Već on pušća svoju vjernu ljubu.
Ostade joj troje siročadi
Luda Merka od sedam godina,
A Muhamed od pet godinica,
Mali Ibro od po godinice.
Ona ode materi u dvore.
Kad je bila poljem zelenijem,
Ugleda je sa pendžera majka
Pa je njozzi tiho govorila:
„Eto meni šćeri u pohode”.
„Bogme nije, moja mila majko,
Već je mene beže oćerao”.
Troji su je prosili svatovi.
Isprosi je Lamigović Mehо
Prsten daje svadbu ugovara.
I ta svadba za neđelju dana
I ta brže nedjeljica dođe.
Sakupio kićene svatove.
Kad su bili poljem zelenijem,
Ugleda je beže sa pendžera,
Pa dozivlje troje siročadi:
„Hajd izaćte na polje zeleno,*

*Neće li se povratiti vamo".
Pošetaše troje siročadi,
Malo bliže svojoj miloj majci,
Kada ji je ugledala majka,
Svakome je darivala dara.
Maloj Merki diziju dukata,
Muhamedu nože okovane,
Malog Ibru svati pogaziše,
Majka pade u zelenu travu.
Kako pade, više ne ustade.*

Hava Marić, 70 godina,
Kokorina, Mostar.

63.

KOPČIĆ AJKA I BLAŽEVIĆ OMER

*Urodila pšenica bjelica,
Od Ponora do Kopčića dvora.
Tu je želo tristo žetelica.
Još toliko mladije' momaka.
Pred momcima Blažević Omere,
A pred curam Kopčić Ajkuna.
Progovara Kopčić Hasan-aga:
„Ženji, mobo, ne posiplji klasa,
Daleko je od Jurjeva danka,
Kamo l' nije do novoga klasa”.
Progovara Kopčić Ajkuna:
„A moj babo, Kopčić Hasan-aga,
Sve ti blago ostanulo pusto,
Ne ostalo sinu niti šćeri,
Vet ostalo kurvi i đidiji”.
Vrlo hatur Kopčić Hasan-agi.
Kad je vakat od večere bio,
Sve večera malo i veliko,
Ama ne šće Kopčić Hasanaga.
On odlazi u svoje odaje,
Pa on zove svoju šćercu Ajku:
„Donesi mi vode u ibriku”.*

*Ajkuna se jadu doisava.
Ne ščedaše, bit joj ne moguše.
Pa eto je babi u odaju.
Desnom rukom ibrik prisačaše,
A lijevom sablju iza sebe
Hotijaše po bijelu vratu,
Stiže Ajku po svilenu pasu.
Ode ona u svoju odaju.
Pa prelaže svoje ruho b'jelo.
Tri sanduka bijelog platna,
A četiri sve suhogla zlata.
Ona jami žigu iz odžaka
Pa je meće u svoje sanduke.
Sve se svila pod oblake svija,
A zlato se u topove zbija.
Progovara Kopčića Ajkuna:
„Moje ruho, ostade mi pusto,
Nisam te ja za vatre kupila,
Vet da dere Blažević Omere”.
Ona jami kalajli ibrike,
Pa eto je bunar-vodi hladnoj.
Na se udara turskoga abdesta,
Pa klanjaše četiri rekata
Zavi oči pa u vodu skoči.
Gledala je djeca iz mejtefa,
Trkom trču, a iz grla viču:
„Brže-bolje, Blažević Omere,
Uduši se tvoja mila draga”.
Kad to čuo Blažević Omere,
Brže leti bunar-vodi hladnoj.
Tri puta je vodu pregazio
Dok je naš'o Kopčića Ajkunu.
Pa je jami po svilenu pasu,
Iznese je na zelenu travu.
Pa je metnu na bijelo krilo,
Tad je jadni junak govorio:
„Moje oči, što me ne gledate”.
Mrtve oči, gledati ne mogahu.
„Moji zubi, što se ne smijete”.
Mrtvi zubi, smijat se ne mogu.
„Moje ruke, što me ne grlite”.*

*Mrtve ruke, grliti ne mogu,
To izrek'o, teslim učinio.
Tu padoše dva mejita mлада.
Napored im mezar iskopaše,
Kroz mezar pendžer načiniše,
Kroz pendžere ruke sastaviše,
A u ruke zelene jabuke.
Neka truhnu zelene jabuke
Ko je truhlo jedno za drugijem.*

Hava Marić, 70 god.,
Kokorina, Mostar.

64.

MUJINI SVATOVI

*Crna gora rodila biberom,
Travno polje rodilo biserom,
Tud prolaze Mujini svatovi,
Stali svati sitan biser brati,
Al' Mujaga biser ne beraše,
Vet svjetuje na konju đevojku:
„Fato zlato, dobro svjete primaj,
Devet sam se oženijo puta
Svije mi je potrovala majka,
I tebe će, žalosna ti majka.
Kad budemo pred bijelu kulu,
Izlaziće ostarjela majka,
Iznosiće šerbet medovinu.
Nemoj popit, žalosna ti majka,
Nego podaj pokraj sebe drugu.”
Ka su bili poljem zelenijem,
Ugleda ji sa pendžera majka,
Trkom trče u zelenu bašču,
Sve prevrće dravlje i kamenje,
Ona nađe šarovitu guju
Pa je nosi na bijelu kulu,
Onda pravi šerbet medovinu.
Kad su bili pred bijelu kulu,*

*Izlazila ostarjela majka
Iznosila šerbet medovinu,
Pa je svojoj snahi govorila:
„Jesi li se umorila, nevo,
Jesi li hladne vode ožednjela”.
„Nisam se umorila, neno,
Al ti jesam ožednjela, neno”.
Tad joj nena vodu pokučila,
Pokuči joj srmali maštrafu.
Ne šće popit lijepa đevojka,
Ne šće dati pokraj sebe drugu,
Vet je daje po sobom derinu,
Crće dere kano janje malo.*

65.

LJUBOVIĆ SE S LJUBOM ZAVADIO

*Ljubović se s ljubom zavadio
Prvu veče na mehku dušeku.
„Kujo, ljubo, ko ti lice ljubi?”
„Oj bogami, beže Ljuboviću,
Niko moga i ne ljubi lica,
Vanjska moja u ludosti majka,
U ludosti, ama od milosti”.
„Kazuj, ljubo, os'eć ču ti glavu”.
„A bogami, beže Ljuboviću,
Dva begovca, iz begova dvora.
Dva pašića, iz pašina dvora.
Dva carevića, iz careva dvora.
„Kujo, ljubo, što je mita bilo”?
„A bogme, beže Ljuboviću,
Dva begovca, dva kolana zlatna,
Dva pašića, dva fermana zlatna,
Dva carića, dvi nize dukata:
„Kujo, ljubo, što j' od mita bilo”?
„A bogami, beže Ljuboviću,
Dva fermana u majke razdrla,
Dva kolana sestri poklonila,*

*Dvije nize na grlu donila".
Zubom škrinu beže Ljuboviću,
Zubom škrinu, čemerlija sinu.
Svojoj ljubi osijeće glavu.
Progovara os'ečena glava.
„Bog ubijo svakoga jarana,
Ko devojku u matere ljubi,
Poljubiti pa je ostaviti,
Dušica mu raja ne vidjela,
Ni dženeta ni onoga svijeta".*

Hava Marić, 70 god.,
Kokorina, Mostar.

66.

LJUB LJUBILA LJUBEROVA MEJRA

*Ljub ljubila Ljuberova Mejra,
Na sramotu amidžina sina.
Ljub ljubila tri godine dana,
Za to ne zna ni gora ni trava.
Kaza trava bijelim ovcama,
Bijele ovce svojim čobanima,
A čobani putem kiridžiji,
Kiridžije u selu imamu,
Imam kaza po svemu džematu,
Džemat kaza ostarjeloj majci.
S'ede kleti lijepa djevojka:
„Ej travice, ne zelenjela se,
Bijele ovce, poklali vas vuci,
A čobane zaklali hajduci.
Imama nam pritisla munara,
Vas mu džemat kuga pomorila,
Staroj majci uši zagluhnule,
Pa ne čula što joj drugi kažu".*

Marić Hava, 70 god.,
Kokorina, Mostar.

67.

PLATNO PRALA MEMAGINA FATA

*Platno prala Memagina Fata,
Kod vodice u leđenu zlatnu,
S onu stranu Smiljanić Ilija,
Bona bila, Memagina Fato,
Ti popušći niz rukave,
A niz noge bijele nogavice,
Ja ču konja u vodu nagonit,
I usatit Memaginu Fatu.
Progovara Memagina Fata:
“Haj za poslom, Smiljanić Ilija,
Ja imadem devet braće mlade,
Živu bi ti žvalju izvadili.”
Okrenu se Memagina Fata,
Al priskoči Smiljanić Ilija,
Pa je baci sebi na dorina,
Dok su hladnu vodu pregazili,
Tri put ga je pobratila Fata:
“Oj boga ti, Smiljanić Ilija,
Nemoj mene niz vodu puščati.”
Kad su hladnu vodu prebrodili,
A veli joj Smiljanić Ilija:
“Čuješ li me, Memagina Fato,
Ne vodim te da mi budeš ljuba,
Nit te vodim da mi budeš sluga,
Već te vodim svome pobratimu,
Pobratimu Vlahinić Iliji.”*

Hava Marić, 70 god.,
Kokorina, Mostar.

**OD ĐEVOJKЕ NIŠTA LJEPŠE
NEMA**

Gora raste više ništa nema,
Od đevojke ništa ljepše nema,
Kosa joj je gusta borovina,
Čelo joj je vedro ogledalo,
A dva oka dva vrela studena,
Obrvice dvije pijavice.
Trepavice krilo lastavice,
Dva obraza, dva đula rumena,
Dvoji zubi, dvi nize bisera,
Ruke su joj beli berberove.
Đevojka se za bor zaklanjaše.
Momak joj se borom kunijaše:
"A tako mi bora zelenoga,
Ja ču mrsit kosu borovinu,
Ja ču gledat vedro ogledalo,
Ja ču ispit dvije pijavice,
Ja ču mutit dva vrela studena,
Ja ču ljubit dva đula rumena,
Ja ču prosut dvi nize bisera,
Ja ču kršit ruke berberove".

Hava Marić, 70 godina,
Kokorina, Mostar.

Dr. Asim PEĆO

DIJALEKATSKA PRIPADNOST NAVEDENIH NARODNIH PJESAMA

III

1. Ovdje je već rečeno da sve navedene pjesme imaju svoje izvorište na području ijekavske Hercegovine: bivši gatački srez (Kula, Bahori, Soderi, Borač) i Podveležje – Kokorina, bivši mostarski srez. Ali ova dva govorna područja, po cijelokupnoj svojoj gramatičkoj strukturi, ne pripadaju istom govornom tipu. Područje Gacka pripada nazujoj zoni klasične ijekavštine. Pored ijekavizma, kao bitne odlike, tu imamo klasičnu četvoroakcenatsku sistem sa primjerima tipa : drugovā, drugovima; čitámo – čítáte, želímo – želite, sa promjenom muških ličnih imena tipa Mújo, Jóvo po deklinacionom obrascu imenica muškog roda na suglasnik: Mújo – Múja – Múju, Jóvo – Jóva – Jóvu; tu je još uvijek živ imperfekat (up. i primjere iz naših pjesama: veseljaše, govoraše, povračaše). Govor Podveležja pripada ijekavskim govorima, ali tu nemamo onu klasičnu ijekavštinu. Odstupanja mogu biti raznovrsna. Ni akcentuacija nije uvijek istočnohercegovačkog tipa. Tu imamo pored vukovā i vükovā, pored vukovima i vükovima, pored čitámo i čítámo. Muška lična imena tipa Mújo, Mého imaju promjenu po obrascu imenica ženskoga roda na – a: Mújo-Mújē-Múji, odatle Mujini svatovi. Imperfekat se rijetko upotrebljava. Jednom riječju, podveleški govor po cijelokupnoj svojoj strukturi danas je bliži centralnohercegovačkom govornom tipu, onom koji nalazimo u Mostaru, nego istočnohercegovačkom govornom tipu, koji karakteriše govor područja Gacka (više o ovome v. kod mene u radu: Govor Podveležja, BHDZb. IV, 1983). Do ovakvog zaključka može se doći i na osnovu građe koju nam nude navedene narodne pjesme, iako građa iz pjesama, pa i ovih, nije uvijek vjerna slika govornog stanja mjesta u kome je neka pjesma zabilježena.

2. Vokalizam ovih pjesama ne odstupa od naše klasične fonetske norme. To jest, nema tu ni otvorenosti, ni zatvorenosti, što može da karakteriše neke govore u granicama što-narječja. Ako ima zamjene vokala, zamjena je potpuna.

3. Obje govorne zone, kako je i ovdje već rečeno, pripadaju ijekavskim govorima. Tu imamo pored: dijete, bijelo, mlijeko, vrijeme i ponijela, odnijelo, bijelom dvoru, uz: mjeseca, vjera, vjeruje... Glasovne skupine: ně, lě, tě, dě, po pravilu, jekavskim jotovanjem daju: nje, lje, će, dje. Otuda: ljeto, njedra, đevojka, ćerati. Obično i sekv. sě, zě daju s'e, z'e. Otuda: s'ednica, iz'elica. Sugl. skupine usneni suglasnik plus – je od jata u istočnohercegovačkom obično daje skupine: plje, lje, vlje, blje. Otuda: pljesma, vljera, blječve, mlijera. Govor Podveležja nije ni ovdje išao sa svojim istočnjim susjedima. Tu su obično neizmijenjene ove glasovne skupine. Naše pjesme ne nude potvrde za jotovanje usnenih suglasnika, ali nude za očuvano neizmijenjeno stanje (pjesmu zapjevala, pjesma 25, zagrmjelo na te, pjesma 27; pjevčića, pjesma 42), to vrijedi za pjesme iz obje grupe. Naravno, pjesme mogu imati zaseban život i nuditi oblike koji ne moraju biti tipični za govor kraja gdje se pjesma zapisuje.

Ima u ovim pjesmama i ekavizama, tipa: Leđa bole, telesu mi vređa (pjesma 29), bela loza vinova, belog grada Budima (pjesma 54), što se može dvojako objašnjavati: ekavizmi su došli zajedno sa pjesmama i još su ostali neizmijenjeni. To je prvo objašnjenje. I, po mome mišljenju, prihvatljivije. Ti ekavizmi, opet, mogli bi biti noviji nanos, sa strane. Što je manje vjerovatno. Istina, oblik telesu, pa i telo, ima širi areal (isp. u mome opisu govora Istočne Hercegovine, SDZb XIV, str. 58).

Pored morfoloških ikavizama tipa: zelenim (pjesma 59), volili (pjesma 53), imamo ikavizme i u primjerima: nima (pjesma 61), nima, slipa (isto), u svitu (pjesma 62), dvi nize (pjesma 68), gnizdo (pjesma 21), što može biti nanos sa strane (v. u radu o govoru Podveležja, str. 236).

Mada govornu riječ krajeva iz kojih su navedene pjesme karakteriše jekavsko jotovanje u sekv. tě, dě i sě (primjeri tipa đevojka, ćerati, śedi) naše pjesme znaju i za poneki primjer sa očuvanim sekvencama dě (djevojka, pjesma 35, 44, 66), ne vidjela (pjesma 65), gdje je (pjesma 51); se (osjeću ti, pjesma 23), osjekla (pjesma 43), iako i os'eć, os'ečena (pjesma 65). U vezi sa primjerima u kojima imamo sekv. šje može se pomicljati i na to da zapisivači nisu bili istih kvalifikacija i nisu podjednako bili sposobni da govornu riječ prenesu na hartiju. Naime, moj brat Đemo bio je po obrazovanju etnolog i nije isključeno da je on primjere sa izvršenim jekavskim jotovanjem skupine se, tj. palatalne suglasnike s' (i z'), zbog nepoznavanja grafeme s' (i z') zapisivao kao šje – (i zje). Bilo kako bilo, tek je činjenica da su se u narodnom govoru krajeva gdje su ove pjesme zabilježene, i u vrijeme njihovog bilježenja, sekv. se i ze izgovarale kao s'e i z'e. Ako to nemamo u svim ovim pjesmama, može se tumačiti ili greškom zapisivača ili kao nanos sa strane, zajedno sa pjesmama. Možda bi se tako mogli objašnjavati i oblici kao: pjesma, mjera i sl., tj. bez jotovanja usnenih suglasnika sa je od jata, mada ni u vrijeme bilježenja ovih pjesama usneni suglasnici nisu bili dosljedni u ovoj izmjeni (isp. o ovome u: Govor Podveležja, str. 254).

Naše pjesme imaju obično ijkavski oblik odrične forme glagola jesam: nijesam (pjesma 26), ali i nisam (pjesma 63, 64).

Tipična osobina ovih govora jeste uopštavanje nastavaka starih tvrdih osnova u oblicima zamjeničko-pridjevskih riječi (mojjem, dobrijeh). U centralnohercegovačkim govorima imamo, kao i u našem standardu, uopštene nastavke starih mekih osnova (mojim, dobrih), iako nisu nepoznati ni oni prvi oblici. Naše pjesme nude slično stanje. Up.: svakije, zelenijem (pjesma 23), žutije dukata (pjesma 26), crnjem čurkom pregrnula (pjesma 45), mladije momaka (pjesma 63), poljem zelenijem (pjesma 50, 61, 62, 64), svije (pjesma 64), ali i: poljem zelenim (pjesma 59), bijelim (pjesma 66).

Pojava oblika: bijelu snijegu (pjesma 46), bjela (pjesma 57), bjelu: bijelu (pjesma 45) mogu biti i nanos sa strane, ali i posljedica redukcije vokala, radi stiha. Ne smije se gubiti iz vida ni činjenica da ove pjesme znaju za oblike tipa: ostarjeloj majci (pjesma 45), pregorjela (pjesma 50), zagrjmjelo (pjesma 27), proljevati (pjesma 56), ćešti (pjesma 55), zaboljela (pjesma 60), izgorješe (pjesma 61), što je karakteristika istočnohercegovačkih govora, ali ne i govora iz kojih su mogle doći ove pjesme.

4. Oba afrikatska para karakterišu istočnohercegovačku govornu zonu. To vrijedi i za podveleški govor. Tu se ne o sjeća uticaj mostarskog govora. Čak ni pjesme, koje su mogle biti primljene sa strane, iz nekog bosanskog govora koji ne poznaje afrikate č i đ, ne znaju za miješanje ili svođenje dvaju afrikatskih parova na jedan. Dakle, tu je: čula, papuča, čedo; Morića, Ljuboviću kao i đidijo, među, đeverovima; džamije, handžare, daidža, kujundžiju.

5. Foneme h i f su postojani glasovi u fonetizmu ovih govora. To potvrđuju i naše pjesme, up. Hasanaginicu, Hasana, hajde, Ahmet-bega, malehna, mehka, projahuje, njihnu, taho; njih, iako i: jj (Ako mi jj zavaditi nećeš, pjesma 62). U narodnim govorima, obiju ovih zona, fonema h je, u vrijeme bilježenja ovih pjesama, bila, još uvijek, dosta stabilan glas, ali ne i očuvan u svim pozicijama. Finalna pozicija i tu je bila izložena gubljenju (v. za podveleški govor, str. 246-247). Tu je i: suhoga, ruho, truhnu (pjesma 63).

Fonema f je stabilnija od foneme h. Tu je: Fati, Fata, ufatiću, Jusuf-pašo, sedefli, đerđef, mejtefa (pjesma 63).

6. Deklinacija ima novoštokavska oblička obilježja. Jedino se mogu sresti arhaičniji oblici genitiva množine u brojnim konstrukcijama, tipa: sedam godin dana (pjesma 60), devet godin dana (pjesma 26), iako i tu imamo noviji oblik genitiva množine od imenice dan-dana. Za oba ova govorna tipa karakteristična je upravo pojava novijih deklinacionih oblika g. pl. sa morfološkim obilježjem na -a (v. u radu o podveleškom govoru, str. 262).

7. Posebno ukazujem na pojavu oblika imperfekta u ovim narodnim pjesmama, a to vrijedi i za narodne govore gdje su pjesme zabilježene:

govoraše (pjesme 17, 23), govorahu (pjesme 17, 45), povraćaše, dovraćaše, udaraše, ne mogaše (pjesma 26), donošahu (pjesma 45), klanjaše (pjesma 59 i 63), večeraše (pjesma 59), upličaše, sjetovaše (pjesma 61), milovaše, ozivaše, bijaše (pjesma 62), ne ščedaše, prifačaše, hotijaše, ne mogahu (pjesma 63), zaklinjaše, kunijaše (pjesma 68), ne beraše (pjesma 64).

Postojanost ovih imperfekatskih oblika u navedenim pjesmama upućuje na zaključak da su te pjesme, ili njihova većina, nastale u govorima ovoga tipa, tj. u govorima koji još uvijek poznaju oblik imperfekta u svojoj gramatici. Jer, teško bi bilo prepostaviti da su imperfekatski oblici naknadno ovamo unošeni, tj. da su oni zamjenjivali, recimo, oblik perfekta. To bi, isto tako, govorilo da je većina ovih pjesama i nastala na ovome govornom području i da su one predavane s koljena na koljeno. A da su ove pjesme, ili njihova većina, ovdje domorodne, govor i njihova leksika, pa i antroponomija. To bi, dalje, govorilo da imamo pred sobom pregršt narodnih pjesama koje su mogle, ili njihova većina, da se i pojave na ovome tlu, i one, kao takve, s obzirom na sudbinu mjesta u kojima su zabilježene, zasluzuju da budu pohranjene i sačuvane od zaborava. Doći će vremena kada će se to znati cijeniti.

8. Na osnovu iznesenih podataka iz gramatičke strukture koje nam nude naše pjesme, lako se dolazi do zaključka da pred sobom imamo pjesme iz ijkavskih govora istočnohercegovačkog tipa, uključujući i neke osobine centralnohercegovačkog tipa koje nam nude pjesme iz Kokorine. Ovdje treba i posebno istaći da nam fonetika ovih pjesama govor da je njihovo izvorište bilo u muslimanskim sredinama toga govornog tipa. Postojanost dvaju afrikatskih parova upućuje na istočnohercegovački govorni tip, uključujući tu i podveleški govor, a relativna stabilnost foneme h upućuje na muslimanske sredine kao njihova izvorišta. Ima tu nekoliko pjesama čija gramatička struktura odudara od gramatike područja gdje su pjesme zabilježene – prisutnost ikavizama, ekavizama, malo neobični toponiimi za ovo područje i zbog toga dati u deformisanom obliku (isp. pjesme 54, 61, 62). Nije isključeno da su te pjesme unesene na ova područja i da su tu zadržale neke svoje izvorne osobine. Tako, recimo, u pjesmi 62 imamo neobične ikavizme za ovaj, podveleški govor: svitu, mliko, što bi moglo upućivati na ikavsko ishodište ove pjesme. Ali, kada se sagleda cjelokupna struktura i ove pjesme, dolazi se do zaključka da je ona poduze vremena »odživjela« na podveleškom tlu i da je, ako je bila sa ikavskom osnovom, tu poprimila odlike podveleškog govora (up. lješve, ostarjeloj, dozivlje, nevjestu, lasno, sjetuj, poljem zelenijem, ocerao, pošetaše, neđeljica, kada jije ugledala...). Dakle, većina navedenih pjesama ima obilježe govora gdje su zabilježene, i nose pečat sredine u kojoj su zabilježene, uključujući tu i gubljenje foneme h iz finalne pozicije riječi (bi, kao češću pojavu, i u govorima, i u pjesmama).

Dr Asim PEĆO

MOSTARSKI GOVOR U SVJETLOSTI HERCEGOVAČKIH GOVORA KAO CJELINE

1. Među važnijim pitanjima koja se nalaze pred istoričarima jezika, nalazi se i pitanje granica toga jezika, tj. utvrđivanje dokle dopiru snopovi relevantnih izoglosa koje taj jezik čine lingvističkim individualitetom, kako među jezicima koji ga okružuju, tako i među genetski sličnim jezicima, među jezicima iste skupine. Ono što vrijedi za jedan jezik, vrijedi i za narječja unutar granica toga jezika, dijalekte unutar granica jednoga njegovog narječja i govore unutar granica jednoga dijalekta. Kada se utvrde željene granice, zasnovane na lingvističkim dokazima, može se ići ka ispitivanjima pojedinih pitanja vezanih za istoriju toga jezika i cjelokupne njegove gramatičke strukture. Poznato je da sve izoglose, koje mogu biti relevantne za jedan jezik, narječe, dijalekat ili govor, ne moraju ići, često i ne idu, onako u snopu, do istih međa. Neke od tih i takvih izoglosa, zbog različitih uzročnika, prelaze i etničke i lingvističke granice. Zašto je to tako, utvrđuje se detaljnijim ispitivanjima. Tako, na primjer, unutar granica srpskohrvatskog jezika, kao člana južnoslovenske porodice jezika, podjela na osnovna tri narječja: na štokavsko, čakavsko i kajkavsko narječe, zasniva se, prevashodno, na postojanosti oblika zamjenica što/ šta, ča i kaj, iako je svakom dijalektologu i istoričaru našega jezika jasno da to nije i jedina razlika između ova tri narječja, a ona, čak, danas ne mora biti i najbitnija razlika između ova tri narječja sh jezika.¹⁾ Za naše jezičke prilike nikako se ne smiju zapostaviti ni migracije koje prate naše narode od najranijih vremena pa, nažalost, sve do naših dana.

2. U našem dijalekatskom mozaiku Hercegovina, i u svojim nekadašnjim, i u svojim današnjim granicama, ima vrlo značajno mjesto. A cio naš jezički standard, još uvjek, zasniva se, najvećim dijelom, na gramatičkoj strukturi

1. v. Pavle Ivić, Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Uvod i štokavsko narečje, Matica srpska, drugo izdanje, Novi Sad 1965,14-23, kao i kod mene: Pregled srpskohrvatskih dijalekata, Naučna knjiga, Beograd 1991,str.23-34.

hercegovačkih govora, tj. na gramatičkoj strukturi novoštokavskih govora. Što među tim govorima hercegovački govor zauzimaju istaknuto mjesto, razloga treba tražiti u našoj istoriji²⁾. I upravo zbog toga što se smatralo da ta naša govorna oblast nije tako interesantna za dijalektološka ispitivanja, sve do najnovijih vremena hercegovački govor nisu se našli na spisku dijalektoloških istraživanja. Ako se izuzme govor Mostara, i nekih opštijih napomena o hercegovačkim govorima u radovima A. Belića i M. Rešetara³⁾, o tim govorima nema ni jedan značajniji prilog⁴⁾. Tek u novije vrijeme, poslije drugog svjetskog rata, i ova oblast je privukla pažnju dijalektologa i, ne bez zadovoljstva, danas možemo konstatovati da je Hercegovina, kao administrativna cjelina, našla svoje ispitivače, svoje dijalektologe. Pored istočne⁵⁾, centralne⁶⁾, zapadne⁷⁾, donekle i sjeverne⁸⁾ Hercegovine, ispitana je i govorna zona koja se nalazi južno od Neretve, a u granicama je Hercegovine⁹⁾. Ovome treba dodati da je sa čitavog ovog područja, kao, uostalom, i sa čitave teritorije Bosne i Hercegovine, prikupljena ogromna građa za dijalektološki atlas. Tako se danas može govoriti, sa preciznim podacima, o govorima Hercegovine¹⁰⁾, pa i o granicama između njenih pojedinih govornih tipova.

2. Ivić, isto; Peco, isto, str. 109-150.
3. A. Belić, Dijalektološka karta srpskoga jezika, na ruskom, Sanktpeterburg 1905. kao i: srpskim ili hrvatskim dijalektima, Glas Srpske kraljevske akademije, knj. 78, Drugi razred, knj. 47, Beograd 1909. i Milan Rešetar, Der štokavische Dialekt, Beč 1907.
4. Ima rad Đure Šurmina, Nekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom, Nastavni vjesnik, knj. III, Zagreb 1884-1885, str. 164-175, ali bez sigurnih oslonaca na govor krajeva o kojima je riječ u radu.
5. A.Peco, Govor istočne Hercegovine, Srpski dijalektološki zbornik, knj.XIV, Beograd 1964. str.1-200.
6. A.Peco, Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima današnje Hercegovine, Južnoslovenski filolog, knj. XXV Beograd 1961-1962, str. 295 i dalje.
7. A.Peco, Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXI, Sarajevo 1986.
8. A.Peco, Fonetske karakteristike Alagićevih memoara, Analji Filološkog fakulteta u Beogradu, knj. VII, Beograd 1967, str.153-162, kao i: Refleksi Š u sjevernohercegovačkom govoru, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Matica srpska, Novi Sad, knj. XI, 1968, str. 243-248; uz to i: Miloš Okuka, Govorne osobine stanovništva Drežnice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n.s. sv. 38,1983.str. 63-80.
9. Senahid Halilović, Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VII, Sarajevo 1996, str.1-286.
10. Navedenom spisku radova o hercegovačkim govorima treba dodati i radove kao: A.Peco, Neke fonetske osobine u pismima hercegovačkih muslimana, Ogledi, sv. 2, Beograd 1953,str. 93-109, zatim, od istoga autora: Govor sela Bune, Zbornik za filologiju i lingv., knj.1,1957.str.169-180; Akcenat sela Ortješa, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Grada X, Sarajevo 1961. str.5-51. Za našu problematiku od interesa je i građa koja je prikupljena sa područja cijele Bosne i Hercegovine, i kao takva objavljena u 5 knjiga, u izdanju Instituta za jezik u Sarajevu, kao i moj rad: Mikrotponimija Podveležja, ANUBiH, Sarajevo 1990, str. 1-166, i Mikrotponimija Gabele - u štampi, Onomatološki prilozi, Srpska akademija nauka i umetnosti.

Treba se nadati da će sav ovaj trud biti pretočen i na karte dijalektološkog atlasa, što će sve to učiniti i preglednijim i pristupačnijim ispitivačima ostalih slovenskih jezika.

3. Ovdje je već rečeno da je govor Mostara bio izuzetak kada je u pitanju proučavanje govora Hercegovine. O mostarskom govoru imamo nekoliko radova, a pisali su ih i dobri poznavaoци našega jezika. I to: Milas¹¹⁾, Vladimir Čorović¹²⁾, Jovan Vuković¹³⁾, Jovan Radulović¹⁴⁾, Fahra Matijašić¹⁵⁾. O tome govoru i ja sam napisao jedan kraći osvrt¹⁶⁾. Osnovna odlika svih ovih radova jeste nejednako ocjenjivanje dijalekatske pripadnosti mostarskog govora i porijekla njegovog ikavizma. Razlog za ove nejednakosti treba tražiti u činjenici da nije lako pristupiti proučavanju govora jedne urbane celine. Gradski život je dosta nestabilan. Česte su i imigracije, i emigracije, a to uslovljava i razlike u govoru. Uz to, nije svejedno ni ko je ispitanik: da li za to imamo čovjeka iznad 70 ili iznad 20 godina. Milas je polazio od jedne govorne sredine, Čorović je imao na umu drugu sredinu, odatle i razlike u zaključivanju o pripadnosti mostarskog govora. Pa ni prof. Vuković nije dao potpuni odgovor na pitanje o porijeklu mostarskog ikavizma. A, to je nesumnjivo, mostarski govor, kao ni govor bilo koga našega grada, ne nudi jedinstvenu govornu sliku. Toga nije bilo ni do ovih nemilih događaja koji su znatno izmijenili sliku govora grada na Neretvi. Naime, sigurno je da ni do ovih dana govor Bjelušina i Zahuma nisu bili u svim pojedinostima identični, isto onako kao što ni govor Brankovca i Cernice ili Donje Mahale nisu karakterisale iste govorne osobine. Prema mojim poznavanjima mostarskog govora do 1992. najtipičniji govor grada na Neretvi mogli smo tražiti u Cernici ili Donjoj Mahali. Tu je, naime, bilo ponajviše starijeg mostarskog stanovništva. U drugim mahalama, negdje manje, negdje više, bilo je podsta i skorijeg doseljavanja. A taj momenat nikako nije beznačajan kada su u pitanju osnovne odlike mostarskog govora. Naravno, ovdje se ne smije zapostaviti ni uticaj škole.

11. Matej Milas, Današnji mostarski dijalekat, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 153, Zagreb 1903, str. 47-97.
12. Vladimir Čorović, Der Dialekt von Mostar, Archiv für slavische Philologie, knj. XXIX, Beč 1907, str. 497-510.
13. Jovan Vuković, Karakteristične osobine mostarskog govora, Glasnik Jugoslov. prof. društva, knj. XVII, Beograd 1937, str. 89-99.
14. Jovan Radulović, Akcenatska otstupanja od Daničića u oblasti novije Istočne Hercegovine, zatim otstupanja akcentuacije mostarskog govora od pravopisa A. Belića, Glasnik Srpske akademije nauka, knj. V, sv. 2, Beograd 1953, str. 331-333.
15. Fahra Matijašić, Akcenat glagola u savremenom mostarskom govoru u odnosu na Vukov i Daničićev sistem, Južnoslov. filolog, knj. XXVI, sv. 1-2, Beograd 1963-1964, str. 337-368.

O mostarskom govoru ja sam nešto više rekao u radu: Govor Podveležja¹⁶⁾. Navodim neke misli iz toga rada: „Mislim da se ovako može doći do sljedećeg zaključka o govoru Mostara: Govor Mostara je nastao ukrštanjem dvaju govora i zbog toga u njemu nalazimo šarenilo i mješavinu govornih osobina i zbog toga su o tome govoru bila podvojena mišljenja. Iz onoga što do sada o ovome znamo sa sigurnošću možemo reći da je on više istočnog tipa i da u njemu preovlađuju i fonetske i morfološke osobine tog govornog tipa”, što je razumljivo „ne samo zbog njegove okoline nego i zbog toga što je Mostar kulturni centar Hercegovine gdje decenijama postoje škole zasnovane na Vukovom književnom jeziku i razumljivo je što to ima uticaja i na neškolovane stanovnike”. Dakle „mostarski govor sa svim svojim šarenilom rezultat je istorije nastajanja grada. Uporedo sa promjenom broja stanovnika mijenjali su se i govorni odnosi. Prilik je dolazio sa obje strane. Jedno vrijeme preovlađivali su ikavci, odnosno oni su bili brojniji, da bi docnije postali brojniji jekavci. Prema tome, mostarski govor ne bi trebalo svrstati ni u zapadno „ikavačko štokavačke” ni u „istočnije govore”. To je poseban govorni tip nastao ukrštanjem ovih dvaju tipova u procesu formiranja i naseljavanja grada” (str.220-221). Tu se ukazuje i na to da zapadno od Neretve „imamo nekoliko pravoslavnih sela koja su jekavska i nekoliko katoličko-muslimanskih koja su ikavska sa osjetnim jekavskim uticajima” i dalje: „Neretva (misli se na mostarsku okolinu, sadašnja napomena) dijeli ikavce i jekavce. Istina, jekavskih ostrva ima više na ikavskoj teritoriji nego obrnuto”, a ima i ikavskih osobina u jekavskim govorima istočno od Neretve, a broj tih osobina je „u kotlini veći no u dubljem zaleđu Mostara” (isto, 221).

Ovo su bile naše spoznaje o mostarskom govoru, u sklopu govora njegove okoline, od prije skoro pola vijeka. Naime, moj rad o govoru Podveležja rađen je, kao moj diplomski rad, 1952. godine. Istina, taj je rad, sa neznatnim izmjenama, objavljen 1983. godine, ali tu nije došlo do znatnijih izmjena, kako u gledanju na porijeklo i pripadnost toga govoru, kao i govora Mostara, tako ni u objašnjavanju pojedinih pitanja iz ove oblasti. Današnja slika tih govorova, ako su oni još prisutni na hercegovačkim prostorima, mislim, konkretno, na govor Podveležja, ne mora potvrđivati sve ono što je u tome mome radu ovdje rečeno. Novije vrijeme, ponavljam, vrijeme od ovih nesrećnih godina poslije 1990, tu je unijelo mnoge promjene i zato bi bilo interesantno kada bi se dala slika tih govorova kako oni izgledaju danas. Na našu sreću tu skoro smo dobili jedan rad o mostarskom govoru. To je rad

---

16. Ja sam o mostarskom govoru pisao u mnogim svojim radovima, ali, onako, uzgred. Nešto više o tome pitanju ima u mome radu: Govor Podveležja, Bosanskoherceg.dijalekt. zbornik, knj.IV, Sarajevo 1983.str.211-281.

Muhameda Šatora: Mostarski govor kroz stoljeća¹⁷⁾. Raduje me što se pojavio mladi (bar ja mislim da je riječ o mlađom posleniku u ovoj naučnoj oblasti, jer do sada nisam imao prilike da se susretjem sa njegovim radovima) naučni radnik i što je kadar da se hvata u koštac sa problemima koje nameće naše govorno područje. Ja sam zahvalan kolegi Šatoru i za odavanje priznanja mome dosadašnjem radu, a, upravo, njegov rad dao je povoda i za nastajanje ovoga moga rada. Odmah da kažem, ja nemam namjeru da ulazim u ovome svome radu u sve pojedinosti koje nameće rad M. Šatora. Ja ću ovdje ukazati samo na neke probleme, o kojima govorim i M. Šator, kako bi se imala cjelovitija predstava o njihovom porijeklu i njihovim vrijednostima na našem jezičkom području¹⁸⁾.

6. Problem ikavštine, i ikavskih granica u Hercegovini, odavno se nalazi na spisku i dijalektologa i istoričara našega jezika. O tim problemima, prvenstveno o pojavi ikavskih govora u granicama štokavskog narječja, postoje različita mišljenja. Pošto sam ja o tome dosta pisao, ovdje ću ukazati samo na ono što je o tome rečeno u mome univerzitetskom udžbeniku: Pregled srpskohrvatskih dijalekata:

"Ikavski govoru zauzimaju zapadnije predele štokavskog dijalekatskog prostora: od Posavine preko centralne i zapadne Bosne, zapadne Hercegovine, Imotske krajine do Dalmacije. Ikavaca štokavaca ima i na čakavskim ostrvima (Braču, Hvaru, Šolti), u zapadnoj Srbiji (Azbukovica) u Vojvodini (Bunjevcu u Bačkoj), u Istri, a i van granica SFRJ.

Mesto ikavskog govora u granicama štokavskog narečja

Pošto se ikavski govori nalaze u zapadnijim predelima štokavske teritorije, i pošto u njihovoј strukturi ima osobina koje su poznate i govorima čakavskog narečja, u našoj nauci o jeziku dugo se raspravljalo o mestu i poreklu ikavskih govorova u granicama štokavskog narečja.

Vuk je smatrao da su svi štokavci ikavci „negda bili čakavci” (Skupljeni gramatički i polemički spisi, III, 464). A Vuk nije bio i jedini koji je tako

17. Muhamed Šator, Mostarski govor kroz stoljeća - Prilog proučavanju mostarskog govora s posebnim osvrtom na savremene jezičke tokove, „Hercegovina”, časopis za kulturno i historijsko naslijede, knj.9, Mostar 1997. str.207-217.

18. Odmah da ukažem na činjenicu da ovako naslovljen rad M. Šatora iziskuje i više vremena, i više prostora, od onoga što je njemu stajalo na raspolaganju. Mirne duše mogu reći da ovako formulisana tema može da posluži za izradu doktorske disertacije. Ja bih, sa zadovoljstvom, za ovako formulisanu temu, dao svoj pristanak i rado bih pružio potrebnu pomoć kandidatu pri njenoj izradi. Dakle, ako kolega Šator ima želje, i snage, da se uhvati u koštac sa takvom temom, ja ću mu tu rado biti pri ruci.

mislio o poreklu ikavaca štokavaca. U vezi s tim pitanjem ukazaćemo ovde samo na mišljenje dvojice naših poznatih dijalektologa: Belića i Rešetara.

A. Belić je jedno vreme bio sklon da štokavske ikavce dovodi u bližu vezu sa čakavskim ikavcima. U njegovoj Dijalektološkoj karti (1905, na str. 50) čitamo: „Svi će se složiti u tome, da ikavski govori, ma gde se nahodili, predstavljaju neka odstupanja od susednih jekavskih govora. I gotovo su sva ta odstupanja čakavizmi”. Ali, i po tadašnjem Belićevom mišljenju, ikavski su govori vrlo rano proprimili štokavske gorovne osobine, još u ono vreme kada se štokavski i čakavski govori nisu mnogo razlikovali svojim unutarnjim osobinama, up.: „nekada (je) bilo katolika štokavaca u Bosni i Hercegovini koji su od okolnih čakavaca-ikavaca primili ikavizam; a čakavci su opet primili štokavske osobine” (Glas, knj. 78, str. 97).

Kada je slika naših narečja, kao celine, postala malo jasnija, i kada se dobilo više podataka i o ikavskim gorovima, prof. Belić je napustio tezu o čakavskom poreklu ikavskih govora na štokavskom tlu. U radu: *O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji*, a u vezi sa akcenatskim sistemom koji nalazimo u čakavskim gorovima, i onim što se sreće u arhaičnijim štokavskim gorovima - u ščakavskim gorovima, upravo u najarhaičnijem štokavskom gororu - u posavskom gororu - prof. Belić piše: „gde god danas u ikavskim štokavskim gorovima, i Dalmacije i Bosne, ima šć i žđ mesto čakavskog šć i žj - pod pretpostavkom da šć ne potiče od ostataka kakvog čakavskog gorora-, tu ima tragova nekadašnjih štokavskih govora onoga tipa kojeg je i današnji ikavski posavski dijalekat” (Glas SKA, knj. 168, 1935, str. 38-39). Konačan sud o poreklu ikavskih govora u granicama štokavskog narečja prof. Belić je dao u radu: *O značaju zapadnog štokavskog gorora za istoriju srpskohrvatskog jezika* (JF XXIII). Tu se posebno mesto daje ščakavskim gorovima kao štokavskim gorovima „izvesne vrste”, a za poreklo štokavskih ikavskih govora tu čitamo: „Ja smatram ipak po celokupnom razvitku naših govora da se ikavizam prvo bitno razvio u bosanskom zapadnom gororu, između Bosne i Vrbasa, pa da se odatle širio na sve strane... Na taj način ja smatram da je jedan od strukturnih osobina zapadnog gorora i ikavizam” (str. 70). Dakle, tu više nema dilema i kolebanja u određivanju porekla ikavskih štokavskih govora: oni su autohtonii u sklopu štokavskog narečja i začeli su se u granicama najarhaičnijih štokavskih govora - u granicama ščakavštine (v. niže)

M. Rešetar je vrlo rano došao do zaključka da štokavci ikavci ne moraju biti plod čakavskih uticaja na štokavske gorove. U njegovom radu: *Der štokavische Dialekt* (Beč, 1907) o tome čitamo: „ja... mislim da je većina štokavskih dijalekata koji još danas češće upotrebljavaju šć nego št, a tako isto i j delimice m. đ, prava ‘štokavska’, a ne ‘poštokavljenia’; jer ako se i ti... štokavski ščakavci i nahode u takvima krajevima gdje se (ja mislim na severnu

Dalmaciju, Hrvatsko primorje i, verovatno, jedan deo severozapadne Bosne) u starije vreme svakako čakavski govorilo, to nikako ne dokazuje da je starije čakavsko narečje postupno poštovljeno” (str.134), a za ikavizam Rešetar prepostavlja da se i u granicama štokavskog narečja pored ekavskog i ijekavskog mogao razviti i ikavski refleks ē (isto, str. 14).

Ni prof. S. Ivšić nije prihvatao mišljenje da je ikavizam (i neke druge osobine ikavskih govora) nekakav čakavski ostatak (Posavski, str. 137, ispod teksta).

Prema tome, danas se smatra da su i ikavski govor u granicama štokavskog narečja autohtoni štokavski i da se i m. ē moglo tu razviti nezavisno od čakavskog uticaja. Upravo, moglo bi se poći od shvatanja da je ikavizam prevashodno produkt šćakavskih govora i da se iz krila šćakavštine širio dalje, kao što je to konstatovao i prof. Belić u radu o zapadnoštokavskom govoru.” (str. 159-160).

A granicu između ikavskih i (i) jekavskih govora u Hercegovini dao je još prof. Belić u svojoj Dijalektološkoj karti. To je rijeka Neretva. I moja ispitivanja su potvrdila tu granicu, ali je ukazano i na ijekavske oaze u zapadnoj Hercegovini.¹⁹⁾ M. Šator u vezi s tim kaže: „Tvrđnja dr. Asima Pece da Neretva dijeli ijekavski od ikavskih govora u suštini je tačna, ali se ne smije uzimati generalno, jer u zapadnoj Hercegovini ima ijekavskih oaza, koje je upravo istraživao dr. Peco” (str. 209). Čini mi se da ovdje ima nekog nesporazuma. I ja, kao i mnogi prije mene, ukazivao sam na Neretvu kao granicu, a zna se šta je granica - to je neprekinuta linija. Svakako, Neretva je uzimana kao istaknuti geografski pojam, iako je i meni, a i drugima, bilo jasno da čvrstih granica među govorima nema. Postoje samo tvrde granice između pojedinih izoglosa, između rasprostiranja pojedinih govornih osobina. Istina, među takve osobine spadaju i refleksi staroga vokala jat (ě), a oni, u našem slučaju, nisu i jedine takve izoglose. Meni je, recimo, bilo jasno da, govorim o prilikama kakve su bile do 1992. Baćeviči, Slipčići, Žitomislići pripadaju (i) jekavskim govorima, iako se nalaze sa drugu stranu Neretve. Ja sam o tome, šire, govorio u radu: Ijekavske oaze ... Dakle, tu ne bi trebalo da bude nesporazuma između mene i M. Šatora. Granica je granica, a naše oaze su odvojena manja područja jekavskih govora u ikavskoj sredini. Takvih oaza, različitih vrijednosti, nalazimo diljem naše zemlje i našega jezičkog područja. Drugo je pitanje otkuda one i šta one nude i za dijalektologiju i za istoriju jezika. Uz ovo treba istaći i činjenicu da su svi ispitivači ovih govora ukazivali na to da pravoslavci zapadno od Neretve pripadaju (i) jekavskim govorima. Novo je saznanje da takvih oaza ima i sa muslimanskim stanovništvom.

19. v. Ijekavske oaze u zapadnoj Hercegovini, str.267.

Kada je riječ o refleksima jata (đ) u govorima centralne Hercegovine, pa i Mostara, o čemu piše M. Šator, ja bih ukazao na jednu grafičku nepreciznost. Naime, M. Šator o tome piše: „Današnja zamjena glasa jat u govoru Mostara dosta je specifična, jer je lahko uočiti da se taj izgovor gotovo sveo na jednosložnu zamjenu, pa se u današnjem mostarskom govoru redovno čuje: d' jete, b' jelo, ml' jeko, l' jepo umjesto dijete, bijelo, mlijeko, lijepo, a to se može reći i za širu okolinu Mostara” što se može uzeti „kao jedno od bitnih obilježja mostarskog govora” (str. 210). O ovome problemu je sam govorio u više svojih radova. Uzakujem ovdje na ono što sam rekao u radu: Neke fonetske osobine, a u vezi šta su o tome rekli Milas, Čorović i Vuković. Tamo sam ja napisao i sljedeće: „I mjesto dugog i mjesto kratkog jata u običnom govoru svih onih koji govore jekavski imamo vrlo često jednosložnu zamjenu - je”, a to je se ne” ponaša jednak u pogledu glasovnih promjena”, tj. ne uslovjava jotovanje prethodnih sonanata i strujnih suglasnika kao jednosložni refleks kratkoga jata (str.96). Napominjem da sam ja ovo pisao dok sam bio student pred diplomskim ispitom. Kasnije sam konstatovao da tu imamo - ie i je. Dakle, diete: djeca. Otuda diete, ali đeca (više o tome u mome radu: Mjesto centralnohercegovačkog govora...) Prema tome, pojava o kojoj govor M. Šator, davno je uočena. Ona nije rezultat svođenja dvosložne zamjene na jednosložnu; u pitanju je poseban razvitak jatovih zamjena. Zato ovdje i nemamo pojavu jotovanja u primjerima sa refleksom dugoga jata, a imamo u primjerima gdje je bio vokal jat u našim kratkim slogovima, tj. zato mi u centralnohercegovačkim govorima imamo redovno: l'eto, n'ega, đeca, ovdje se grafeme l', n' i đ upotrebljava mjesto uobičajenih dvojnih znakova: lj, nj, đj da bi se istakla glasovna vrijednost tih fonema i da se ne bi one miješale sa njihovim dvojnim vrijednostima), s'ever, iz'elica na jednoj strani, a diete snieg, mličko, sieno, zjeva, na drugoj strani. U pitanju su nejednakе vrijednosti refleksa jata i, shodno tome, nejednakе glasovne promjene²⁰⁾.

7. Sudbina foneme h, u srpskohrvatskom jeziku, pa i u bosanskohercegovačkim govorima, često je tema naših raspravljanja. Činjenica je da taj zadnjonepčani konstriktiv nije imao iste vrijednosti u svim tim govorima. Činjenica je, isto tako, a poodavno konstatovana, da se ovaj glas ponajbolje očuvao u govorima naših muslimana. Poznati su i razlozi za to²¹⁾. Ali, ne smije se gubiti iz vida ni činjenica da ima i muslimanskih govora koji su izgubili taj glas iz svoje fonetike, kao i to da ima i nemuslimanskih govora koji su ga očuvali do naših dana²²⁾. M. Šator u vezi sa sudbinom te foneme u

20. v. Mjesto centralnohercegovačkog govora..., str.305 i dalje, kao i Ikavskoštakavski govor zapadne Hercegovine, str.94-109.

21. isto.

22. isp. M. Okuka, Govorne osobine stanovništva Drežnice, str.66-67, kao i kod mene: Ikavskoštakavski govor.

našem jezičkom standardu konstatiše da: „U ortoepskom standardu Mostara glas h se očuvao i u slučajevima koje su dosadašnji pravopisi tretirali kao riječi van standarda: mehlem, mahrama, lahak, aždaha, hendek, streha, hrvati, hrđa, mehak, kahva” (str.211). Ova konstatacija nije u potpunosti vjerna slika onoga što nam preporučuju jezički normativi (a nije riječ samo o ortoepskom standardu, nego o standardu uopšte). Naime, i Pravopis iz 1960. ima: streja ne nego streha; streha, dat.strehi i (rede) stresi, gen.mn.streha (v. Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika, Novi Sad-Zagreb 1960.,s.v.). U Pravopisu iz 1993. nalazimo drugačije stanje. Tamo imamo: aždaha,v. aždaja,a s.v.aždaja (aždaha,ugl.u musl.sredinama). Tako je i kod (hendek) jendek, a i tu je samo streha, strehi,r,stresi. U vezi sa primjerima kao hrđa, hrđav, hrvati se prihvataju kao standardni dubleti za određene etnokultурне sredine (str. 140). Dakle, nije ni u dosadašnjim normativima sh jezika bilo zabrane upotrebe foneme h u navednim primjerima. I tu se dozvoljava dvojna standardna norma. Za mene ona nije nikada bila sporna. Čini mi se da bi tako trebalo da bude i u pravopisu bosanskoga jezika. Ako je taj pravopis namijenjen svim stanovnicima područja za koja se piše pravopis, on mora da vodi brige i o realnom stanju u jeziku te sredine. Inače, ide se u isključivosti. O ovome nije vodio računa Pravopis bosanskoga jezika Senahida Halilovića. Dodajemo, ovdje, i to da mahrama i marama nisu danas sinonimi. Halilović ima: mahrama/marama instr. je.mahramom (!), tako i kod mahramica. Mahrama je peškir, a marama = rubac (Škaljić ima: mahrama, marama =ubrus, ručnik, peškir, prema turskom: mahrama, makrama). U vezi sa primjerima mehak, lahak sa sekundarnim h - osnovni oblici su: 1bg&kz, mek&kz - Pravopis iz 1993. konstatiše da oblici sa h „imaju zastupnika u stručnim raspravama” (str.140). Dakle, nisu potpuno van standarda. (U vezi sa ovim problemima, a i inače, dobro bi bilo kada bi se naučnim problemima pristupilo samo kao takvим, bez ikakvih drugih primjesa).

8. M. Šator kaže da su danas u mostarskom govoru obični oblici Eficić, Alicin (str. 213), a tako je i u Halilovićevom pravopisu. Od ranije je poznato da se oblici prisvojnih pridjeva od imenica na-ica sve češće javljaju bez izmjene afrikate c u č: Dragicin, Hamicin. I na dosta širokom prostoru sh jezičke teritorije. Poznato mi je da je i u Mostaru bilo Mirićin, Efićin, Voljevićin, Ribićin. Dakle, kod prezimena. Lična imena su tu od ranije imala-cin. Ako danas i prezimena imaju -cin, biće to novija pojava. Ipak, pravopis bi morao

---

23. Pravopis srpskoga jezika, Matica srpska 1993.

i tu da bude fleksibilniji i da „moje” stanje ne proglašava opštim i jedino ispravnim. A staro je pravilo da jedna jezička osobina ima pravo opstanka u jezičkim normativima sve dole dok se, ozbiljnijim istraživanjima, ne utvrdi da je više nema. To vrijedi i za sve sporne slučajevе o kojima se i ovdje govori.

9. Promjena muških ličnih imena tipa Mujo, Avdo, o kojima govori M. Šator (str.212), nisu nikakav specifikum mostarskog govora, niti je to svojstveno samo muslimanskom onomastikonu. Ta je pojava davno konstatovana. Nju sretamo u svim govorima centralnohercegovačkog tipa. Dakle, nalazimo je i kod muslimanskih i kod pravoslavnih i kod katoličkih stanovnika tih krajeva. Samo i tu treba istaći da je ovdje bitan akcenat. Ovom paradigmatskom tipu pripadaju samo dvosložna imena sa dugouzlaznim akcentom na inicijalnom slogu (Otuda: Jánko-Jánkēe dugouzlazni akcenat je na -a, kao Sálko-Sálkē; ali Jánko-Jánka, kao Márko-Márka, sa dugosilaznim akcentom na prvom slogu). Tako se ponašaju i imena: Sule, Dule, Jure, i prezimena tipa: Peco, Gagro, Peško; Puce, Ćule, Zore i sl.²⁴⁾.

10. U vezi sa mostarskom leksikom, o kojoj govori M. Šator (str.214), mi bismo samo mogli pozdraviti ovaj zahvat u našu rječničku problematiku i poželjeti da nam M. Šator prikupi što više takvih „mostarizama”, tj. mostarske leksičke. Nju može sresti i kod pisaca Mostaraca. Dobro bi bilo kada bi se to, dok ne bude kasno, sakupilo i objavilo. Uz to, ja bih mogao uputiti molbu kolegi Šatoru da nam sakupi i mostarsku mikrotoponimiju. Naročito u starijim mahalama, i uz Neretvu i Radobolju. Bilo bi vrlo korisno ako bi on mogao, a čini se da može, da takve poslove obavi i u Dubravama, kao što sam ja uradio u Podveležju. Treba spasavati ovu građu prije nego što odu oni koji je još nose u svome rječniku. Nauka će za ovakve poduhvate uvijek biti zahvalna.

24. v. kod mene u: Mjesto centralnohercegovačkog govora, kao i u ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne i BHDZb.I,III 97, i Ikavskoštakavski govor, 171.

Dr. Elbisa USTAMUJIĆ

UMIJEĆE PRIPOVIJEDANJA (HAMZA HUMO, SLUČAJ RABA SLIKARA)

Uprznom opusu Hamze Hume, novela Slučaj Raba slikara (1930)¹⁾, objavljena tri godine poslije lirskog romana Grozdanin kikot, u artističkom smislu je njegovo najinteresantnije ostvarenje. Slučaj je značio skretanje sa pripovjedne putanje prethodnih proza (Pod žrvnjem vremena, 1928), prema modernijoj zasnovanosti strukture u svim slojevima. Na nivou kompozicije, umjesto razbijene i potisnute fabule, izlažu se psihološki tokovi i manifestacije duševne pometnje slikara istančanog senzibiliteta u stvaralačkom naponu traganja za umjetničkom spoznajom smisla života, a što podrazumijeva pripovijedni prosedée koji će sve to adekvatno uobličiti, te je autor posegao za novim formalno-tehničkim sredstvima.

Književna kritika je prepoznala novine u izboru postupaka i pozabavila se pitanjem njihove funkcionalnosti u oblikovanju psihološko-estetskih sadržaja, ali se razilazila u ocjeni uspjeha pripovjednog pothvata. Mišljenja su čak suprotstavljena: dok su jedni isticali slabost kao odsustvo dubljeg zahvata u iskazivanju podsvjesnog (N. Simić), drugi su odnos sadržaja i forme vidjeli kao skladno umjetničko uobličene (E. Finci i V. Ž. Massuka)²⁾.

Priznajući toj prozi posebno mjesto, M. Rizvić joj dosta strogo sudi i vidi je „kao korak na razvojnem putu Huminog pripovijedanja, ali ne u smislu umjetničke dovršenosti, već samo u pogledu unošenja novih oblika pripovjedačke tehnike, više mehaničkog nego kreativnog i novih psihičkih sadržaja bez adekvatnog umjetničkog izraza.”

1. Hamza Humo: Slučaj Raba slikara, Grupa sarajevskih književnika, Knjiga IV, Sarajevo 1930.
2. Novak Simić: Hamza Humo, Slučaj Raba slikara, Književnik, 30/1930. 7. Eli: Finci: Hamza Humo, Slučaj Raba slikara, Život i rad, III/1930, VI/31. 547-548. Velimir Živojinović Massuka: Slučaj Raba slikara (od Hamze Hume), Misao, XIII/1931, XXXV

Kad se uzme u obzir sjaj Humine lirske vokacije u izražavanju intenziteta eroško-mističnog doživljaja svijeta u Grozdaninom kikotu, novela Slučaj Raba slikara je dalji istraživački postupak na putu prevazilaženja konkretnosti jezika i traganje za formama koje će moći najpotpunije izraziti složenost psihe i emocionalni intenzitet.

Priča počinje i završava dokumentarno, uokvirena je sa dvije novinske bilješke. Otvara se citatom iz Sarajevskog vjesnika o bolesti mladog talentiranog slikara Raba, koja daje povoda za zabrinutost, a završava se viještu u Glasu prestonice o njegovom samoubistvu, što je i poticaj za rasvjetljavanje slučaja. Poslije uvodne bilješke, autorski komentar u prvom licu množine je sugestivan iskaz kojim se i čitalac pridobija za saučesništvo u potrazi. Komentarom se motiviše uvođenje dnevnika iz umjetnikove rane mladosti, u funkciji osvjetljavanja ličnosti i slučaja Raba, a iz čijih doživljaja, sugerira pisac, „vuče korijen i siže ove pripovijetke”.

Ulomci dnevnika su dijelovi ranije objavljene proze (Iz jednog dnevnika, 1920)³⁾ iz Humine ekspresionističke faze. Dnevnik je tradicionalan memoarski za lično svjedočenje, ali ovdje je poslužio da ispovjedni subjekat analitički bilježi snopise, magnovenja i halucinacije. Ispovijedaju se psihološka stanja čovjeka pritisнутa napetom tišinom i usamljenošću koji počinje da sumnja u stvarnost i umišlja. U njegovim doživljajima se razmjenjuju ekspresionistički simboli pustoši, tištine i samoće. Zavičajni motivi, prepoznatljivi iz rane poezije u zbirci Nutarnji život, preobražavaju se pod mjesecinom u fantomske siluete erotiziranog noćnog pejzaža. Raba progoni nečije prisustvo – osjeća da ga neko posmatra, da je neko šapnuo, nasmijao se ili kao sjena umakao. Oživljavaju oko njega stvari i sjenke, počinje igra sa starim friževima, uznemiravaju ga vizija žene sa crnim velom i ertske fantazije. U Raba se uvlači „preplašena jeza strepi u vazduhu” i do iskaza se probija pitanje: „Zar nam životi malodušni u borbi sa strahovima?” Takvim meditativnim razmatranjem, opet u prvom licu množine, dnevnik se prekida. Rabov dnevnik je kazalo svijesti čiji doživljaji trepere uz labilnu granicu između zbilje i fantazije. U toj fazi iskazivanja psiholoških sadržaja nagoviješten je rascjep i psihološka udvojenost kao vidljivi znak duševnog potresa.

Uvodi se novi narativni postupak, kojim se prate i opisuju manifestacije Rabove bolesti i stanja zapaljene svijesti. Sve se sagledava iz perspektive skrivenog posmatrača („reflektora”) i izlaže ekspresijom prezentnog oblika u trećem licu, koji je vezni okvir za prenošenje doživljaja. Indirektni monolozi slikaju košmarne oblike unutrašnjeg pejzaža i more uzavrele psihe, dok ga progone psi sa vatrenom očima, plameni stjegovi, džinovi i osjeća satanski smijeh, zadah truhleži i samu smrt.

3. Hamza Humo: Iz jednog dnevnika, Misao, III/1920.

Pripovijedanje se konstituiše iz pozicije naratora kao potraga za doživljajima lika i misaono-psihološka analiza, pa je bilo potrebno uvođenje novije tehnike pripovijedanja i oblika vida direktnog svjedočenja. Humor je morao iznalaziti rješenja kako da premosti raskorak između postavljene spoljašnje perspektive i zahvata u nutarnji život lika.

U nastojanju da se iskažu psihološki i misaono-emocionalni sadržaji, na pozornicu se uvodi pratić „neko” nevidljiv, nejasan, zagrobni, s kojim je Rab osuđen na putovanje bez kraja. Ustvari, pratić je oblik podijeljene svijesti, Rabova duhovna snaga otjelovljena u dvojniku. U komunikaciji djela, postupak omogućuje uvođenje samogovora podijeljene psihe, neku vrstu soličkovija i dijaloga sa zamišljenim sagovornicima, kojima se dramatiziraju psihološka stanja i probija okvir pričanja i opisivanja doživljaja. Dijalog (i kad je zamišljen) je vid direktnog ispoljavanja psihe. Razgovori se vode na razini snovidnog i fantazijskog, a sagovornici se umnožavaju. U fantazmagoriji Rab shvata da je umro i oživio u novom, ljepšem svijetu, u kome vlada doba umjetnosti, a od njega se očekuje da stvara: „Vidi se, ti si umjetnik sa živom tradicijom još iz davnih vremena, i tvoje osjećanje u novom svijetu trebalo bi da obogati našu umjetnost. Ali, vidiš, mi prelazimo preko svih dosadašnjih formi. Mi stremimo, da se tako izrazim, ka bezformnom. Mi tražimo Formu osjećanja današnjeg čovjeka koji je prevazišao prirodu. Zato, treba da stvorиш djelo van neke uobičajene forme i da nam daš čisto osjećanje.” Problematiziraju se pitanja formalno-estetskih zahtjeva nove umjetnosti i to je ključ za razumijevanje Humina eksperimenta – traganje za novim oblicima, kako bi se izrazilo „čisto osjećanje”. U istim predjelima sna, Rab prepoznaće glasove sa Zemlje gdje vlada „praktični um” i „tehnicizam”, a čovjek je pretvoren u „žrtvu i rad”.

Pored pratioca, i Azra je lik koji se može dozvati u svakom momentu. Realna je žena, ali za Raba postoji tek u fantaziji i ima veliku moć „povraća ga životu, grčenju, borbi i snazi”. U duhovnoj oplodnji sjedinjenja s njom, dolazi do prozrenja da bol i snaga vode porijeklo iz vječnosti, i spoznaje da veliko djelo mora ponići iz bola. Intenzitet doživljaja dat je lirskim govorom, bez posrednika, kao lirska isповijest i „čisto sjećanje”, a takvi pasaži, česti u Huminoj prozi, natapaju naraciju i prelivaju se preko veznog okvira.

Posljednji dio, u izlaganju Rabova slučaja, odnosi se na period poslijе prividnog ozdravljenja i događaje u prijestonici. Narativni postupak praćenja „okom kamere” pokazao se funkcionalan, omogućio je da se sa distance prati Rabovo čudno ponašanje i ispoljavanje znakova ludila i da se fokusira na slikarske radove („Smrt”, „Grč instinkta za samoodržavanje” i druge) koji su, opet, izraz košmarnih stanja svijesti iz bolesti i iskustva sa izleta u druge svjetove. Spoznaja vrhunaravnosti smrti, kao „prefinjeni šum svega u svemu”, vodi ga do konačnog duhovnog sjedinjenja na putu do zvijezda.

U noveli Slučaj Raba slikara, pripovijedanje je motivisano kao potraga i analiza, pa je Humo učinio pomake na marginaliziranju fabule i posegao za novim formama pripovijedne tehnike kojima će moći adekvatno transponirati psihološko-estetske sadržaje.

U prvoj fazi skretanja sa tradicionalne naracije uveden je memoarski oblik, dnevnik umjetnika iz mladosti u ekspresionističkom maniru, prikladan za ispovijedanje istančane senzibilnosti sa prvim znacima duševnog poremećaja koji će se kasnije ispoljavati u rascjepu i dvojnosti.

Dalje je sve ispričano modernim narativnim postupkom, indikativnim monologom („okom Kamere”), iz perspektive skrivenog pripovijedača u prezentnom obliku kao zapis spolja viđenog ili kao saopćenje o onom što je lik mislio i osjećao u vidu deskripcije doživljenog. Ujedno je to i osnovni oblik pripovijedanja u koji će pisac uvoditi druge postupke radi adekvatnijeg transponiranja pripovijedne supstancije, pa će na razini fantazijskog dati oblike samogovora, ili će plasirati lirsko-isповijedne pasaže, kao oblike lirskog govora, sve u dinamičnom prepletu i ritmu narativnog toka.

Uvedeni moderni oblici pripovijedanja su bili novina i osvježenje, ne samo u Huminom opusu, već i domet avangardnog proznog izraza u međuratnoj književnosti. Međutim, upotrebljenim oblicima pripovijedanja, Humo nije u potpunosti uspio da sugestivno i suptilno ovlada fluidnom psihološko-estetskom materijom, a što će na razvojnem putu pripovijedne

umjetnosti tek poći za rukom M. Selimoviću, koji je posegao za izražajnim sredstvima unutrašnjeg vida, za tipovima unutrašnjeg monologa. Složićemo se sa M. Rizvićem da bi tek unutrašnjim monologom bilo moguće iskazati automatizam psiholoških slojeva i dubinski prodrijeti do same osnove bića.

III

NOVIJA HISTORIJA

Mr Vlado SMOLJAN

INDUSTRIJSKI RAZVITAK HERCEGOVINE IZMEĐU 1918. I 1941.

Popis stanovništva iz 1910. godine, posljednji za vrijeme austrougarske vladavine, upozorio je na značajno zaostajanje ovih krajeva u procesima industrijalizacije. Te procese u okrugu Mostar, u čijem su sastavu, uz okružno središte, bili još kotarevi Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Nevesinje, Stolac i Trebinje, prikazuju sljedeći osnovni podaci:

STANOVNIŠTVO 1910. GODINE¹

područje	broj stanovnika	sudjelovanje u ukupnom (%)
okrug Mostar	267.038	14,07
ostala područja BiH	1.631.006	85,93
Bosna i Hercegovina	1.898.044	100,00

ZAPOSLENOST U ZANATSTVU I INDUSTRIJI U 1910. GODINI²

područje	broj zaposlenih	sudjelovanje u ukupnom (%)
okrug Mostar	2.472	7,78
ostala područja BiH	29.302	92,22
Bosna i Hercegovina	31.744	100,00

1. Veličine su izvedene na osnovu podataka iz: Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine od 10. oktobra 1910., Sarajevo 1912.

2. Isto, list LXXVIII, str.62-67.

BROJ ZAPOSLENIH NA 100 STANOVNIKA³

područje	broj zaposlenih na 100 stanovnika	odnos prema projektu u BiH
okrug Mostar	0,92	0,55
ostala područja BiH	1,83	1,10
Bosna i Hercegovina	1,67	1,00

Kako se vidi, pri kraju austrougarskog perioda, ovdje je u zanatstvu i industriji bilo zaposleno - u relativnim veličinama - dvostruko manje stanovnika nego u ostalim područjima Bosne i Hercegovine.

Prema tome, industrijska osnova ovih krajeva prilikom ulaska u novu razvojnu etapu - poslije završetka Prvog svjetskog rata - bila je vrlo skromna.

U jednom pregledu broja industrijskih radnika na početku ovog perioda, iz 1920. godine, kojemu je osnova broj zaposlenih u poduzećima s 20 i više radnika koji na strojevima proizvode „na veliko”, te iz kojeg su isključeni radnici na željeznici, u kamenolomima, ciglanama i na sjeći šume, vrlo je zorna tadašnja hercegovačka, i apsolutna i relativna, industrijska nerazvijenost:

BROJ INDUSTRIJSKIH RADNIKA PO OKRUZIMA U 1920. GODINI⁴

Banja Luka	4.684
Sarajevo	4.479
Travnik	4.353
Tuzla	3.159
Bihać	2.970
Mostar	444
BiH	20.089

3. Na osnovu rezultata iz prethodnih tablica.

4. Prema podacima iz rada Ahmeta Hadžirovića: Sindikalni pokret u BiH 1918.-1941., Beograd 1978., str.14, 19 i 20.

Svi zaposleni u industriji mostarskog okruga, dakle u Hercegovini, bili su tada - u gradu Mostaru.

Izvještaji Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu bili su značajan izvor podataka i za ove prostore. Ali, kad su administrativnom reorganizacijom države stvorene banovine, u njezinom su sastavu iz bivšeg okruga Mostar ostali samo kotari Konjic i Mostar. Ipak je ova nova Trgovinsko-industrijska komora u Sarajevu (koja je i u nazivu izgubila bosanskohercegovačku oznaku) načinila za 1929. godinu detaljan izvještaj o broju, vrsti i alokaciji industrijskih poduzeća na cjelokupnom bosansko-hercegovačkom teritoriju.

Tada se pojavio drugi problem. U to vrijeme u zemlji još nije bio raščišćen pojam „industrije”, pa je taj popis izvršen uz vrlo nejasnu predodžbu o toj gospodarskoj oblasti. Stoga je u njemu iskazan broj od 524 industrijska pogona u Bosni i Hercegovini, a od toga 29 - ili svega 5,5% - u Hercegovini.

Ipak, usprkos iskazanoj primjedbi, ti će podaci biti ovdje prikazani. I to iz dva razloga: da bi se saznalo šta je po tadašnjim kriterijima smatrano industrijom i, što je značajnije, da bi se mogli ocijeniti odnosi dostignutih razina industrijalizacije Hercegovine prema Bosni i Hercegovini, te unutar nje same - barem u kvantitativnim izrazima.

BROJ I STRUKTURA INDUSTRIJSKIH POGONA U 1929. GODINI⁵

	<i>Mostar</i>	<i>Konjic</i>	<i>Ljubinje</i>	<i>Stolac</i>	<i>Herc.</i>
<i>Rudnici uglja</i>	1				1
<i>Proizv. sapuna, sode i cvijeća</i>	1				1
<i>Kemijska bojadisaona</i>				1	1
<i>Mlinovi</i>	1		1	1	3
<i>Proizv. tjestenine</i>	1				1
<i>Podrumi vina</i>	6				6
<i>Proizvodnja platna</i>	1				1
<i>Ind. kamena i grad. materijala</i>	1	2			3
<i>Proizv. cigle i cipela</i>	1				1
<i>Velike pilane</i>		1			1
<i>Male pilane</i>		7			7
<i>Proizvodnja namještaja</i>	1				1
<i>Tiskare</i>	1				1
<i>Proizvodnja duhana</i>	1				1
<i>Ostali ind. pogoni</i>					1
<i>Svega</i>	16	10	1	2	29

5. Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu: „Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore za 1929. godinu”, Sarajevo 1930. Podaci su iz tabelarnih priloga.

U pet kotara regije (Bileća, Gacko, Ljubuški, Nevesinje i Trebinje) ni prema tako blagim mjerilima nije bilo industrije. Od ukupnog broja pogona, u Mostaru je bilo 55%, a u Konjicu 34%. Jedan je još pogon bio u Ljubinju, a dva u Stocu.

Ipak, s vremenom su se kriteriji izoštravali. Prema izvještaju iste komore (sada drugog naziva!), 1939. godine u Bosni i Hercegovini su bila 223 industrijska poduzeća, dakle - tek dvije petine u odnosu na 1929. godinu. Samo, to smanjenje nije - ili nije bilo barem u znatnijoj mjeri - izazvano ekonomskom krizom nego napretkom u razumijevanju pojma „industrije”.

U jednom izvještaju iz 1939. godine u Mostaru se broj industrijskih poduzeća sveo na 8.⁶ Razumljivo, na temelju istih kriterija, na čijoj je osnovi znatno reducirani i broj industrijskih pogona na bosanskohercegovačkom području.

Iz podataka o proizvodnji mostarske industrije u 1939. godini mogu se ocijeniti i njezine kvantitativne dimenzije. A to je značajno, jer se kod uobičajenih usporedbi promatraju kapaciteti iz iste proizvodne kategorije, pa tako jedna, na primjer, ciglana kao u mostarskom slučaju, proizvodi 100.000 komada opeka godišnje, a s njom uspoređivana tvornica nekoliko milijuna.

PROIZVODNJA INDUSTRIJE U MOSTARU u 1939. godini⁷

<u>Proizvod</u>	<u>Jed.mjere</u>	<u>Količina</u>
Mrki ugljen	t	142.713
Boksit	t	103.400
Sapun	t	600
Kristalna soda	t	250
Pamučne tkanine	ooo m ²	400
Proizvodi na bazi papira	t	33
Kamen lomljeni i tucani	m ³	1.500
Šljunak i pijesak	m ³	800
Opeka	ooo kom	100
Križani duhan	t	462
Fermentirani duhan	t	580

6. Trgovinsko-industrijska komora u Sarajevu: „Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1939.” Sarajevo 1940., 5, 17-18.

7. Podaci su iz (bijše) mostarske općine. Za njih sam zahvalan gospodri Tidži Karabeg. Podaci za boksit su uneseni po načelu „sjedišta poduzeća”, iako eksplotacija nije vršena na području mostarske općine.

Ostavljajući po strani rudnike, ozbiljni su industrijski kapaciteti 1939. godine bili u Mostaru Tvornica duhana i Tvornica sapuna i kristalne sode. Kao za Mostar, ova se tvrdnja odnosi i na čitav hercegovački prostor.

Ovdje nespomenuta - vjerojatno stoga što je bila u sastavu jednog centraliziranog sistema - radionica za popravak lokomotiva i vagona (mostarska „ložionica”) sa stalnom koncentracijom od oko 300 radnika i relativno solidnim strojnim parkom bila je, svakako, ozbiljan kapacitet. Njima bi se mogla pridružiti i tvornica platna, koja, čini se, nije koristila punе mogućnosti svoje suvremene opreme, iako je u onoj i onakvoj gospodarskoj konstelaciji imala određeno mjesto i značenje.

U vrlo ambicioznoj, ali i nepotpunoj, Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije, na ovom su području popisani u 1940. godini sljedeći industrijski pogoni - od električnih centrala preko parnih pekara do tvornica:⁸

1. Ciglana I.Ribica, Mostar,
2. „Zeta”, drvarsко-industrijsko a.d. Bileća,
3. Kovačić i dr., Mostar, tvornica namještaja i stolarija,
4. „Hercegovina”, tvornica sapuna, Mostar,
5. Vodovod Vrela Radobolja, Mostar,
6. Dionička pivara, Mostar,
7. Električna centrala u „Zeti”, drvarsko a..d., Bileća,
8. Općinska električna centrala, Bileća,
9. Električna centrala ing. J.Grgića, Konjic,
10. Tvornica duhana Mostar, Uprava državnih monopola.

Uz tolerantno prihvatanje da je mostarski vodovod bio industrijski kapacitet, te uz nepotpuno i pogrešno prikazane električne centrale (u 1938. godini Bileća i Trebinje su dobivali električnu struju iz HE Parež na Trebišnjici, a Bileća nikako iz dvije elektrane u samom mjestu), treba dodati da u Mostaru nije bilo nikada (izuzev u austrougarskom razdoblju u Blagaju!) tvornice piva, te da je ova statistika obuhvaćala i najmanje parne pekare u zemlji, a ispustila jedan takav značajan kapacitet u Mostaru, pa čak i to da nisu navedene sve pilane, koje su ispunjavale opravdane kriterije za industrijski tretman.

U nastavku će teksta ti slučajevi biti objašnjavani u okviru odgovarajućih djelatnosti.

8. Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije, Beograd 1940., str. 120, 129, 131, 133, 134, 140, 150, 153, 154, 166, 170 i 171.

Metalna industrija

Neposredno po završetku Drugog svjetskog rata, 30. lipnja 1945., izvršen je popis industrije u Jugoslaviji, a kao popisni kriteriji navode se:

„Obuhvaćena su sva preduzeća, koja su registrirana kod vlasti kao industrijska. Zatim: svi rudnici i sve zanatske radnje, koje pri normalnom radu upošljavaju više od 15 lica, kao i sve električne centrale sa generatorima jačine preko 10 kW”.⁹

Iz oblasti prerade metala - a na osnovu citiranih mjerila - u Hercegovini su bile upisane željezničke ložionice u Konjicu, Mostaru i Trebinju, te ložionička ispostava u Čapljini.

Kako u dostupnim izvorima nije bilo podataka da je neki od pogona iz ove djelatnosti otvoren u toku Drugog svjetskog rata, može se smatrati da su svi, koji su navedeni, postojali i neposredno pred početak rata, dakle pri kraju ovog razmatranog razdoblja.

Stoga se može utvrditi da je na ovim prostorima iz oblasti metalne industrije bio početkom 1941. godine po jedan kapacitet u Mostaru, Konjicu, Čapljini i Trebinju.

U velikoj krizi 30-ih godina iščezle su neke od, ranije obećavajućih, razvojnih jezgri iz ove industrijske grane, što su se počele razvijati na ovim prostorima.

Jednu od njih treba, svakako, spomenuti:

U prvim poslijeratnim godinama braća Doder su u Mostaru zasnovali tvornicu metalne i srebrne robe BRDO, koja je izrađivala posuđe od kineskog srebra i pribor za jelo. Međutim, najmodernija oprema (parni pogon 36 KS, 1 presa od 125 tona i 31 suvremeni stroj), kao i 30-ak radnika nisu izdržali nalet ekonomске krize.

Industrija nemetala i građevinskih materijala

U vjerojatno prvoj opisnoj statistici poslije stvaranja nove države, u 1924. godini, ovi su navodi o proizvodnji granita u blizini Jablanice: „NERETVA” - komanditno društvo za proizvodnju granita, Sarajevo, kamenolom u Bukopodu kod Jablanice ima sva postrojenja za proizvodnju odličnog mramora za ukrasne obloge u građevinarstvu, spomenike i sl”.¹¹

9. Rezultati popisa industrije FNRJ u 1945. godini, Državni statistički ured FNRJ, Beograd 1946.

11. Isto, 206.

Eksplotacija toga ukrasnog kamena započela je 1922. godine. U konkurenciji raznih suvlasnika poduzeće se podijelilo na dva dijela: Dušan Miholjević je bio vlasnik poduzeća na desnoj, a Dragutin Ras na lijevoj obali Neretve. Stručni dio radnika bio je s dalmatinskih otoka, ali i iz Slovenije.¹² Ne raspolažemo podacima o količini proizvodnje, ali se zna da su granitne ploče i u vrijeme ekonomske krize prodavane i na inozemnom tržištu.

Neizvjesno je do kada je radila krečana Ivana Maslaća na Humu kod Trebinja. U prvom popisu industrije poslije Drugog svjetskog rata ona nije navedena, ali je mogla biti u ratu uništena. Ali, ni u drugim se izvorima ne spominje, izuzev cit. publikacije iz 1924. godine.¹³

Međutim, u svakom su slučaju nesporne krečane Hedvige Basarić u Mostaru i Joze Mandića na Širokom Brijegu. Ipak se čini da su popisivači u ova ova slučaja načinili kompromis uvrštavanjem tih malih pogona - u kojemu je jedan u punom radu zapošljavao 3, a drugi 2 radnika - u industriji.

Prethodno je već spomenuto da je u 1939. godini u Mostaru izvađeno 1.500 m³ kamena i iskorišteno 800 m³ šljunka i pjeska.

I šljunak i pjesak su kopani iz nalazišta uz rijeku Neretvu i u blizini Bune („žuta pržina“).

Građevinski kamen „miljevina“ i „tenalija“ eksploriran je na lokalitetu oko pet kilometara južno od Mostara (Mukoša). Tim je kamenom doslovno izgrađivan čitav grad otprilike do 50-ih godina ovog stoljeća, kada ga je počela istiskivati opeka. Kamenolom nije bio opremljen ni s minimumom strojeva, pa je kamen vađen arhaičnim pomagalima.

„U Vojnu kod Mostara vadi se 500 do 600 vagona krečnjaka godišnje. U Drežnici se vadi čisti krečnjak i prodaje u Bačku“.¹⁴

Taj navod sugerira da je i u Vojnu i u Drežnici postojala organizirana eksplotacija kamena. Ali, to nije bio slučaj. Jer, povremeno i na raznim lokalitetima hercegovačkog kamenjara planula bi neka proizvodnja: ili vađenje kamena, ili kopanje šljunka, ili paljenje kreča - sve u ovisnosti od konkretnе narudžbe. I, kako bi planula, tako bi se i ugasila. Međutim, i u Vojnu i u Drežnici, iako eksplotacija kamena nije bila u poduzetništvu neke tvrtke, bila je u poduzetništvu mještana. Neregistrirana ‘ad hoc’ proizvodnja permanentno je zapošljavala nevelik broj mještana i vrlo je vjerojatno da se sve to događalo u sferi tadašnje „sive ekonomije“, a ona nije ostavljala mnogo tragova iza svojih pothvata.

12. Momčilo S.Radović: Sjeverna Hercegovina uoči sloma Jugoslavije, rukopis magistarske radnje, Beograd 1977., str.34

13. J.Lakatoš i A.Despić, o.c., 209.

14. Milovoje M.Savić: Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda, VIII dio, Ministarstvo trgovine i industrije, Sarajevo 1930., str.113.

U poznatoj studiji o privredi kraških područja autor navodi kako „u ovom periodu niču ciglane u Mostaru (jedna tzv. Ribičina na 3 km od Mostara prema Ljubuškom sa proizvodnjom meke ručne opeke i druga u Bijelom Polju, na pruzi Mostar-Sarajevo, sa proizvodnjom mašinske opeke) i ciglana u Vojnom”.¹⁵

Autor nije naveo izvor svojih podataka. Ipak se čini da će sljedeći odlomak objektivnije odraziti realno stanje u proizvodnji opeke u Hercegovini:¹⁶

Hercegovina, ili krška područja, uopće nema(ju) kvalitetne sirovine - opekarske gline - za ovu vrstu proizvodnje. Zato se na ovim prostorima nikada nije mogla održati proizvodnja tog vrlo važnog građevinskog materijala. Ciglana I(brahima) Ribice bila je na (tadašnjoj) periferiji Mostara, u samom gradskom tkivu. Prema sačuvanim arhivskim dokumentima proizvodila je godišnje do 100.000 komada opeke loše kvalitete, koja je imala plasman samo stoga što je bila znatno jeftinija od eventualnih konkurenata (transportni troškovi!) Ipak, s obzirom na opremu, u ono se vrijeme smatrala industrijskim pogonom.

Druga ciglana nije bila u Bijelom Polju, i, također, nije proizvodila „mašinsku opeku”. Ta ciglana, vlasništvo veletrgovca Rafaela Hajona iz Mostara, bila je na drugoj, lijevoj strani Neretve, u Vrapčićima, četiri kilometra sjeverno od Mostara, na cesti prema Bijelom Polju. Bila je znatno manja od Ribičine ciglane i u njoj se pravila ručna opeka. Nakon kratkog perioda, ne znamo da li stvarne ili pokusne proizvodnje, obustavila je rad. Kraj rata je dočekala kao ruševina.

Za ciglanu u Vojnu nije se moglo naći podataka u raspoloživim izvorima, čak ni u sjećanjima starijih mještana.

Na osnovu izloženih činjenica može se utvrditi da su pred Drugi svjetski rat na ovom području i iz ove djelatnosti bila samo dva vjerodostojna industrijska kapaciteta: Pogon za eksploraciju i obradu granita u Jablanici i u Mostaru ciglana I. Ribice. Pod znakom je pitanja druga ciglana, jer se iz blijedih sjećanja pojedinaca ne može točno utvrditi je li proizvodila opeku do početka rata, ili je obustavila još ranije proizvodnju.

Drvna industrija

Sve do sredine 1926. godine, kada je izgorjela, NARENTA a.d., prva hercegovačka industrija drveta iz Ostrošca, bila je najznačajniji kapacitet iz oblasti prerade drveta u ovim krajevima. U prosjeku je zapošljavala oko 300

15. D.Jagodić: Privreda kraških oblasti BiH, Sarajevo 1962.,119.

16. Rezultati vlastitih istraživanja, pa i praktičnih iskustava s ciglanama u Nevesinju i Grabovoj Drazi kod Širokog Brijega.

radnika na sjeći jelovine i bukovine i na preradi u tvornici; po kvaliteti se isticao izvrstan crni bor. U Ostrošcu je bila pilana sa parnim lokomobilom (45 KS), te 6 gatera, 6 strojeva za preradu drveta, 4 stroja u mehaničkoj radionici, te 5 u izradi pokućstva i parketa. U sastavu poduzeća bile su parionica i sušionica, ali i proizvodnja elektroenergije za rasvjetu i pogon. U stolariji su na veliko izrađivani prozori i vrata, te parket raznih vrsta i borovi teraco-briketi za popločavanje ulica. U pilani je rezana sva vrsta merkantilne robe do dimenzije od 12 cm.¹⁷

Do 1924. godine (kada je objavljen izvor podataka) u Hercegovini su se još bavile preradom drveta - od većih pilana PRENJ u Mostaru, čiji je kapacitet iznosio 2.000 m³, a vlasnici bili Šantić i dr., te više primitivnih pilana - potočara, u pravilu sa po jednim gaterom.¹⁸

U istom su razdoblju u Mostaru bile i dvije tvornice za izradu namještaja: Uz već spomenutu Tvornicu namještaja i stolariju Kovačić i dr., o kojoj će biti još podataka, treba napomenuti i jednu značajnijih dometa, ali koja je zgasnula u doba ekonomске krize: „Tvornicu namještaja i drugih izrađevina od drveta MOSTAR”, čiji su vlasnici bili Pešut, Milović i dr. 55-60 radnika proizvodilo je modernom tehnologijom školski, uredski i hotelski namještaj, te stolariju za građevinarstvo. Svoju je proizvodnju plasirala uglavnom u Dalmaciju.

U Konjicu je bila razvijena specifična proizvodnja bosanskog namještaja po tradicionalnim uzorcima (stolice, peškuni, peštahte, dušekluci, služnice itd.)¹⁹

U 1938. godini državna je statistika registrirala kao industrijski kapacitet Tvornicu namještaja i stolariju Kovačić i dr. iz Mostara, jer je ispunila slijedeće uvjete: da ima strojni pogon od najmanje 20 KS, 4 razne obične stolarske mašine ili jednu, odnosno više kombiniranih mašina, te zapošljava najmanje 15 radnika.²⁰

Ova se tvrtka bavila, uz proizvodnu, i trgovackom djelatnošću. U proizvodnom pogonu izrađivala je građevinsku stolariju, zatim sve vrste namještaja za stanove. Najveći je dio proizvodnje plasirala u Mostaru i Dubrovniku, ali i u drugim susjednim hercegovačkim i dalmatinskim mjestima.

U svojoj je trgovackoj djelatnosti, osim prodaje vlastitih roba, zastupala pojedine tvornice pokućstva iz zemlje, ali je u tome varażdinska tvrtka Thonet Mundus bila na prvom mjestu. U doba prosperiteta imala je oko 35 radnika i bila je značajni učesnik u mostarskoj privrednoj strukturi.

17. J.Lakatoš i A.Despić, o.c., 35. Podatke o proizvodnom assortimanu, uzroku i godini propasti tvornice zahvaljujem gosp. Zvonimiru Čuriću, dipl.ing.

18. Isto, 40-41.

19. Isto, 43.

20. Statistika industrije..., 25.

Tvornica je uništena prilikom zračnog napada na Mostar 14.1. 1944.g.²¹

Na području kotara Konjic bilo je pred Drugi svjetski rat sedam pilana, ali niti jedna nije bila obuhvaćena službenom statistikom. To su bile pilane u Bradini, Podorašcu, Ljutoj, Idbru, Prenju, Ostrošcu i u Doljanima.²² Iako su to, vjerojatno, bile nevelike pilane - potočare, sigurno je da su održavale i izvjesnu živost ove privredne djelatnosti u tom vremenu i na tom području.

Kemijska industrija

U Mostaru je 1912. godine osnovana tvornica Knežić i sin - parna tvornica sapuna, svjeća i kristalne sode. Godine 1919. proširena je i reorganizirana. 1930. godine kupila su je braća Mihajlović i od tada se naziva „Hercegovina - fabrika sapuna i kristalne sode”. Bila je opremljena najmodernijim strojevima, a imala je i hladnjaču.

Proizvodni joj je program sadržavao sve vrste peraćih i toaletnih sapuna, kristalnu sodu, stearinske i voštene svijeće. Godišnji joj je kapacitet bio 1.500 peraćeg i 200 t toaletnog sapuna, te 400 - 500 tona kristalne sode. Međutim, taj kapacitet nije nikada dosegnut, ali je tvornica poslovala bez gubitaka.

Maksimalna je proizvodnja ostvarena u 1939. godini, i to 600 tona sapuna za pranje i 250 tona ostalih kemijskih proizvoda²³ što je, u ukupnosti, iznosilo oko 40% realnog kapaciteta. Pa, ipak, i s tako niskim korištenjem mogućnosti, tvornica je i u toj godini iskazala čist dobitak od 3.586,00 dinara.²⁴

U već citiranoj knjizi J.Lakatoša i A.Despića (Industrija Bosne i Hercegovine) iz 1924. godine navodi se: „Sanitas-Hercegovina d.d. za sabiranje i prerađivanje ljekovitog bilja, Mostar, osnovana 1923. sa zadatom propagande uzgoja i sabiranja ljekovitog bilja u svrhu njegove daljnje prerade u medicinske i industrijske svrhe”.²⁵

Međutim, ta inicijativa nije nikada realizirana. Od „Prospekta o osnivanju” (28.11.1922.) Društvo se obraćalo svake godine Banskoj upravi s molbom za produženje dozvole, jer početak poslovanja kasni. Konačno, 8.8.1931. Kotarsko načelstvo iz Mostara obavještava Kraljevsku bansku upravu u Splitu, da „Sanitas-Hercegovina” d.d. više ne postoji.²⁶

21. Podaci su iz spisâ tvrtke i najvećim su dijelom u Arhivu Hercegovine u Mostaru. S njima sam se upoznao u prosincu 1980. godine uz ljubaznu pomoć prof. Stjepana Ivankovića, u to vrijeme suradnika u Arhivu.

22. Iz cit. magistarske radnje M.M.Radovića.

23. D.Jagodić: Razvoj hemijske industrije u Bosni i Hercegovini 1893.-1953., Sarajevo 1954., str. 106 i 107.

24. Historijski arhiv u Splitu, 4 JU/KBUBP

25. Na str. 159.

26. Historijski arhiv u Splitu, 4 JU/KBUBP, broj spisa iz Mostara 32262/31.

Prema izloženom, u Hercegovini je u označeno vrijeme bila samo jedna tvornica kemijke industrije.

Prehrambena industrija

U često citiranoj Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije, u 1938. godini u Hercegovini su registrirana dva objekta iz „prehrambene industrijske djelatnosti”, i to Vodovod Vrela Radobolje u Mostaru i Dionička pivara u Mostaru. Treba još dodati da je u toj kategoriji kapaciteta upisana i „Parna pekara A.N. Tadića u Livnu”.

Uz nagovještaj da u konačnom pregledu industrijskih objekata na kraju međuratnog razdoblja vodovoda na vrelu Radobolje, kao neindustrijskog objekta, neće biti, treba se osvrnuti i na parne pekare i na pivovaru.

U to su doba u Mostaru bile parne pekare Jure Tadić (po kapacitetu i po opskrbnom području najveća u Hercegovini i znatno veća od spomenute livanjske), te manja parna pekara Saliha Batlaka.²⁷ Međutim, za ovu drugu se ne može utvrditi je li ispunjavala postavljene kriterije. („Industrijske pekare koje raspolažu najmanje jednom parnom peći, a za dobijanje svojih proizvoda troše pogonsku snagu mašina od najmanje 5 KS.”).²⁸

Lazar Jokanović i Lazar Gnjato bili su vlasnici mlina žita u Bileći,²⁹ ali o tome nema dodatnih podataka.

U mnogim se radovima navodi postojanje tvornice piva u Mostaru. Ali nigdje nema podataka o tome da je ta tvornica zaista i proizvodila! Vjerojatno je da su na osnovi „Prospekta o osnivanju” što su ga Lazar Miličević i dr. podnijeli 1919. godine tadašnjim upravnim vlastima u Mostaru, autori i statističari prihvatali stvarnim „Jugoslavensku pivaru d.d. u Mostaru”. Međutim, analogno slučaju „Sanitas-Hercegovine d.d.”, i ovdje su inicijatori izgradnje pivovare iz godine u godinu podnosili Banskoj upravi u Splitu zahtjeve za produženje roka, sve dok mostarsko Kotarsko načelstvo nije obavijestilo bansku upravu da „Jugoslavenska pivara d.d. u Mostaru” više ne postoji.³⁰

Međutim, u Mostaru je bilo skladište Dioničke pivare iz Sarajeva s manjom „ledarom” u svom sastavu.

---

27. Rezultati popisa industrije FNRJ u 1945. godini. Kao dan popisa za Bosnu i Hercegovinu označen je 30.6.1945.

28. Statistika industrije...,25.

29. Rezultati popisa industrije FNRJ u 1945. godini. Ali, u ovom se slučaju vjerojatno radilo o nevelikom kapacitetu; za njega postoji podatak iz 1923. godine: „Mlin na plinski motor, Bileća, 2 zaposlena, kap.30 t mjesečno. (A.Hadžirović, o.c.34.)

30. HA Split, 4 JU/KBUPBP, br. spisa 32261/31.,8.kolovoza

U Hercegovini su prije Prvog svjetskog rata bili izgrađeni mnogi i, za ono vrijeme, vrlo moderni vinarski podrumi.³¹

Zbog poznatih nevolja (bolest loze, ratne posljedice), hercegovačko je vinogradarstvo bilo pretrpjelo znatne štete; njegovo je oporavljanje započelo po završetku rata. Tradicija i marljivost učinili su da su hercegovačka vina ponovno bila zapažena na svjetskim i europskim izložbama već u 30-im godinama. Na primjer, zlatna medalja s Međunarodne izložbe u Barceloni u 1929. godini, te najviše priznanje medalja Grand prix 1937. u Parizu³² to dokazuju. Ali, znatan dio vinarskih podruma nije u međuratnom razdoblju izdržao otežane tržišne uvjete i privrednu krizu. Ipak, u pogonu je ostalo pet podruma u Mostaru i po jedan u Stocu i Domanovićima.³³

U industriji duhanu nije bilo značajnijih promjena u odnosu na prijeratni period. Uz tvornicu u Mostaru disperzirani otkupni uredi (Ljubuški, Stolac, Mostar, Trebinje, Čapljina, Ljubinje i Široki Brijeg)³⁴ su zapošljavali u 1940. godini - u mjesecnom prosjeku - 3.104 radnika.³⁵ To je bila, većinom, sezonska radna snaga, jer je godinu dana ranije na cijelom području Banovine Hrvatske (kojoj od „duhanskih hercegovačkih kotareva“ nisu pripadali jedino ljubinjski i trebinjski) u preradi duhana bilo tek 1.545 osiguranika.³⁶

Na ovoj se osnovi može utvrditi da su krajem međuratnog razdoblja u prehrambenoj industriji na ovom području bili sljedeći kapaciteti:

1 parna pekara u Mostaru,
5 vinarskih podruma u Mostaru,
te dva na stolačkom području (u Stocu i Domanovićima),
u duhanskoj industriji Tvornica duhana u Mostaru.

Tekstilna industrija

Ni tkaonica čilima u Stocu ni tkaonica platna u Mostaru nisu upisane u službenu statistiku industrije Jugoslavije. Nasuprot tome, obje su registrirane u prvom - već spominjanom -poslijeratnom popisu bosanskohercegovačke industrije.

31. Poglavlja iz ekonomsko historije Hercegovine (od autora ovog rada), Mostar 1996., str.242-243.

32. Hercegovački vinogradi i vina, Mostar 1986., 26-27.

33. D.Jagodić: Privreda kraških oblasti...,118.

34. Mirko Odić i Slavko Jelčić: Duhan u Bosni i Hercegovini od 1880.-1979., Mostar 1980., str.14. i 19.

35. Iz interne dokumentacije Tvornice duhana u Mostaru, koja je 19.6.1981. stavljena na uvid autoru ovog rada.

36. RADNIČKA ZAŠTITA, Zagreb 1939., br.11-12., str.469.

Podružnica Zemaljske tkaonice ćilima iz Sarajeva, koja je osnovana u Stocu još u vrijeme austro-ugarske vlasti³⁷ održavala je (i razvijala) svoju aktivnost. Ostala je i dalje podružnica sarajevske „ćilimare“. Radila je s 11 razboja tzv. visoke čvoraže. Godišnje je trošila i oko 1.500 kg boje za sukna za seosku odjeću.³⁸

Uz već poznatu činjenicu da mostarska tkaonica platna nije spomenuta u državnoj statistici, svakako je zanimljivo da ni u dostupnim stručnim publikacijama, koje se bave gospodarstvom Bosne i Hercegovine u to vrijeme, ta tvornica nije adekvatno opisana. Jer, poslije državnih poduzeća - Tvornice duhana i Rudnika mrkog uglja - ona je tada, barem po broju zaposlenih, bila najznačajniji industrijski kapacitet u Mostaru. (Naravno, i poslije „ložionice“, na koju se uvijek gleda kao na dio sistema ondašnjih JDŽ-a).

Točni su podaci iz jedne, inače odlične, studije da u 1926. godini Akcionarsko društvo Vitković osniva u Mostaru tkaonicu platna, ali je, u svakom slučaju, sporna ocjena kako ona „po svojoj veličini spada u red malih radionica tekstilne struke“.³⁹ Barem prema onovremenim domaćim mjerilima!

Svojevremenim (1978. godine) razgovorima s nekoliko stručnih radnika Tekstilne industrije „Đuro Salaj“, koji su dobro poznavali tu tkaonicu platna, i, posebno, s istaknutim mostarskim tekstilnim stručnjakom Vasom Milićem, mogla bi se ta tvornica sažeto opisati i ocijeniti:

„U pogledu strojnog parka fabrika je odmah u samom početku posjedovala 62 tkalačka razboja sa kompletним pripremnim strojevima (za premotavanje, snovanje, škrobljenje osnove i mjerjenje), koji su bili potrebni za kapacitet ovih razboja. Proizvodila je najvećim dijelom pamučne sirove i bijeljene tkanine. Pored toga proizvodila je tkanine vrlo dobre kvalitete kao, na primjer, razne modre keper-tkanine čiji je najveći potrošač bila Dalmacija i zapadna Hercegovina. Također se proizvodio i buret za muška ljetna odijela i žensku odjeću. Od umjetne svile proizvodila se tkanina za ženske kostime i haljine kao i muške košulje... Dnevna je proizvodnja bila 2.000 do 3.000 metara tkanine, a prema vrsti i gustoći robe. Broj zaposlenih radnika kretao se od 80 do 120.“⁴⁰

U 1939. godini ta je tkaonica proizvela oko 4.000 m² raznog asortimana.⁴¹

37. Izvještaj o upravi..., 1911., str. 149.

38. D. Jagodić: Privreda kraških oblasti..., 119.

39. Isto, 119.

40. Iz pismene informacije gosp. Vase Milića, 20.6.1978. Podaci i odgovarajuće izjave nalaze se u dokumentaciji autora.

41. Isto.

Grafička industrija

Tiskara Pahera i Kisića, s 50-ak godina dugom tradicijom i nekada živom nakladničkom djelatnošću, te veća i bolje opremljena Hrvatska dionička tiskara, uz male tiskare Dudića i Gordića, u međuratnom su periodu bile jedini predstavnici grafičke djelatnosti u Hercegovini.

Prema tome, dvije se tiskare sa ovog područja, obje iz Mostara, mogu uvrstiti u grafičku industriju toga doba.

Na osnovu statističkih podataka o broju tvornica u Bosni i Hercegovini, te ovih prikaza, može se konstruirati slika nivoa i strukture industrije na područjima, koja su uspoređivana i u početku ovoga teksta:

BROJ TVORNICA U BOSNI I HERCEGOVINI I U HERCEGOVINI U 1938. GODINI

	<u>Bosna</u>	<u>Hercegovina</u>
	<u>i Hercegovina</u>	<u>Hercegovina</u>
Metalurgija	2	-
Metaloprerađivačka industrija	10	4
Industrija motora	1	-
Industrija naoružanja	1	-
Drvna industrija	86	1
Tekstilna industrija	29	2
Industrija građevinskog materijala	35	2
Prehrambena industrija	37	8
Industrija kože	5	-
Kemijska industrija	15	1
Industrija papira i kartonaže	4	-
Duhanska industrija	4	1
Grafička industrija	23	2
Svega	252	21

Sudjelovanje Hercegovine u broju industrijskih prizvodnih pogona Bosne i Hercegovine u 1938. godini - dakle pri kraju međuratnog razdoblja - iznosilo je svega 8,3%.

Struktura industrije u Bosni i Hercegovini sastojala se od 13, a u Hercegovini od svega 8 djelatnosti. Uz znatno manju kvantitetu (u relativnim

odnosima, na primjer prema broju stanovnika), ovdje je i ustrojstvo ove privredne grane bilo mnogo siromašnije.

Prostorni raspored pokazuje da na područjima ondašnjih kotara Bileća, Gacko, Ljubinje, Ljubiški i Nevesinje, nije uopće bilo industrijskih zemetaka. Pa ni u Trebinju, ako se izuzme značajniji hidroenergetski kapacitet (HE PAREŽ) na njegovom području, kao i jedna nevelika radionica za popravke željezničkih vozila, koja je bila na granici zanatstva i industrije. Vrlo je slično stanje bilo i u Konjicu, dok je Jablanica imala izglednu proizvodnju granita.

Ali, i Trebinje i Konjic imali su vrlo razvijenu zanatsku djelatnost, a vrlo nejasna granica između nje i industrije mogla bi za posljedicu imati da se iz ovih podataka stekne pogrešan dojam o objektivnoj razini relativne privredne razvijenosti dva mjesta.

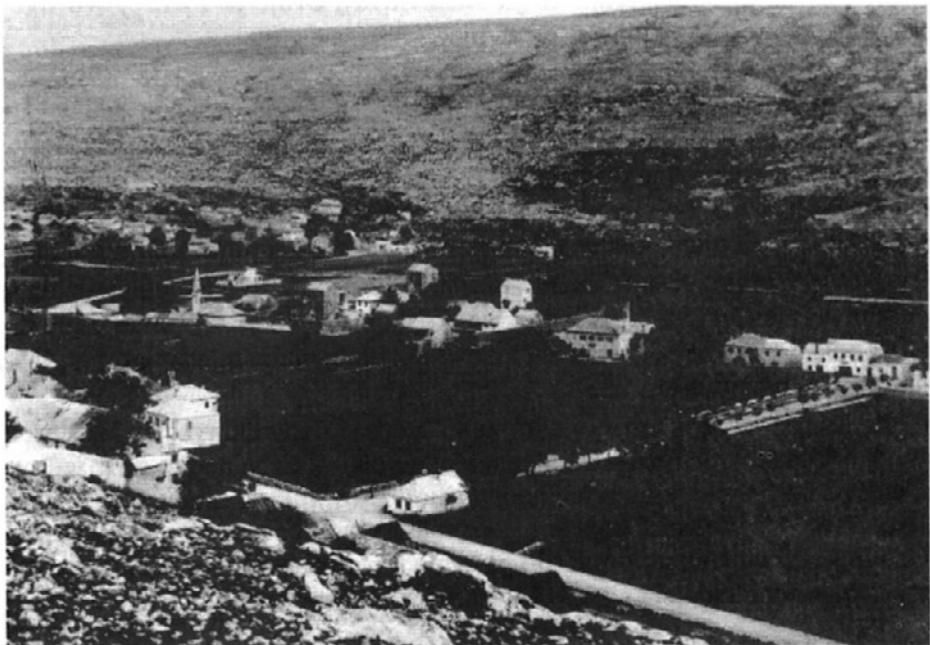
U hercegovačkoj urbanoj slici, ti su gradovi - razumljivo, uz Mostar - stršili. Ni Stolac nije bio na mnogo nižem nivou, ali treba dodati da je jedini metaloprerađivački kapacitet na području tog kotara bila - čapljinska „ložionica”. Uz Ćilimaru, koja je balansirala na granici zanatstva i industrije, imao je jedan vinarski podrum (drugi je bio u Domanovićima), ali i izuzetno razvijenu obrtničku djelatnost. U Mostaru je bilo koncentrirano 14 od ukupno

21 hercegovačke tvornice. Kvantitativno, to su dvije trećine, ali prema obujmu proizvodnje, broju zaposlenih i tehničkoj razini, to je znatno više.

Trebalo bi još zaključiti kako se slika hercegovačke industrije nije promijenila niti u ovom razdoblju između svjetskih ratova. Njezini su se najznačajniji kapaciteti pojavili još u vrijeme austrougarske vladavine: tvornice duhana, namještaja, sapuna i sode, te radionica u sastavu željezničkog sistema u Mostaru, daljnje „ložionice“ uz trasu željezničke pruge, pilane oko Konjica, jedinice grafičke industrije, vinarije, proizvodnja čilima u Stocu - sve su to bili plodovi industrijskog razvijanja iz predratnih godina. Pa i sve predradnje za otvaranje rudnika u Mostaru bile su završene prije kraja Prvog svjetskog rata.

Razdoblje između dva rata obogatilo je siromašnu industrijsku osnovu ovih krajeva preradom granita u Jablanici, tvornicom platna u Mostaru, te - za ove krajeve vrlo značajnom - eksploatacijom boksite na više lokaliteta u Hercegovini. I uz to, sa nekoliko (manjih) hidroenergetskih postrojenja, kako u slivu Neretve, tako i Trebišnjice.

I to je bilo sve, ali i premalo da se mnogostoljetno ekonomsko vegetiranje ovih krajeva malo ublaži. Ni vrijeme, koje je dolazilo, neće unijeti kvalitativnih promjena u ovaj negativni i dugoročni proces.

Prof. dr. Iljas HADŽIBEGOVIĆ

TRAGANJE ZA MODERNOM NARONOM

**Vlado Smoljan: Poglavlja iz ekonomске historije Hercegovine
Gospodarska komora Herceg-Bosne, Mostar,
1996., 318 strana sa 9 karata**

Knjiga (I) Vlade Smoljana Poglavlja iz ekonomске historije Hercegovine obuhvata četiri historijske epohe:
I Predslavensko razdoblje (17-35);
II Srednji vijek (37-84);
III Razdoblje turske vlasti (85-177);
IV Razdoblje austrougarske vlasti (179-301).

Podaci o porijeklu izvora dati su uz poglavlje Uvodni podaci (str. 9), a korištena je i obimna literatura (str. 303-313). Na strani 314. navedeni su korišteni listovi, a posljednje stranice nude kratke izvode iz recenzija.

U uvodnim podacima autor ovako definira Bosnu i Hercegovinu: "Ime Bosna danas se odnosi na teritorij izmedu Drine, Save, Plješevice, Dinare i Ivanjskog sedla, dok se Hercegovinom podrazumijeva uglavnom sliv rijeke Neretve" (str. 9). Naziv Hercegovina javlja se u dvije verzije, 1448. i 1454. godine (str. 9, 10), ali autor nas vraća u mnogo stariju i dublju prošlost ovog prostora.

Predslavensko razdoblje ostavilo je ovdje tragove nastambi pračovjeka paleolitika i srednjeg neolita, (Lisičići), sa ostacima stalnih i organiziranih naselja koja pripadaju jadranskom neolitskom kompleksu. Južno od prevoja Ivan-planine i Čemerna oblikuje se jedinstven ekonomski prostor izdvojen od dubljeg balkanskog prostora, formirajući neolitski jadranski i kontinentalni kompleks (str. 21).

Još u predilirskoj epohi autor je utvrdio definirani "razvojni okvir iz kojeg je ovaj dio neposrednog primorskog zaleđa mogao crpiti sokove svoga razvitka" (str. 21). Tu počinje neraskidiva veza hercegovačkog i dalmatinskog prostora.

Prelaskom na **brončano doba**, dolazi do formiranja prailirske etničke zajednice, a u **željeznom dobu** i do stvaranja ilirskog etnosa. U **I mileniju, do početka nove ere, Ilirik okupiraju Rimljani i započinje njihova romanizacija**. Autor navodi razmještaj ilirskih plemena i njihova glavna središta u kojima se susreću ilirski, grčki i rimski uticaji, čiji je posrednik bila dolina Neretve.

Od Rimskog carstva Neretva je često povezivala dolinu Save sa Jadranom, a Ivan-sedlo (967 m) je najniža razdjelnica između crnogorskog i jadranskog sliva dok je cesta Dubrovnik - Trebinje - Foča savladavala kotu Čemerno sa 1329 m. Ove geografske činjenice su, po mišljenju autora, presudne za njen društveno-ekonomski razvoj (str. 11).

Površina ove regije iznosi 11.419 km² što čini 22,3 posto Bosne i Hercegovine. Osim sjevernih dijelova (općine Rama i Konjic) cijela Hercegovina je područje krša sa brojnim oblicima kraške erozije i ponornica. U pravcu Dinarskog gorja prostiru se kraška polja sa preko 100.000 ha. "Oborinske vode na ogoljelom kršu brzo se gube u ponoru i naglim oticanjem intenzivno ispiru tlo" (str. 12).

To je bio jedan od **opcih** uzroka bezvodice u ljetnim mjesecima i jedan od čestih uzroka gladi. Odlično uspijevaju grožđe i duhan, što je predodređivalo strukturu dijela hercegovačke poljoprivrede. Dopunjavale su je velike mogućnosti stočarenja na kraškim visoravnima. Otuda su, piše autor, proteklih stoljeća proizvodnja mesa, grožđa i duhana bili izvor egzistencije najvećeg dijela stanovništva. Šume su sjećene ali nisu obnavljane, stvarane su goleti i 2/5 su neplodnog tla, dok oranice i livade čine 1/6, a ostatak su šume i šikare (str. 12-13).

U donjoj Hercegovini je mediteranska, a u gornjoj kontinentalna klima. Rijeke ponornice ograničene su na kraška polja. U nedostatku ruda autor vidi uzrok siromaštvu ovih krajeva, a obilje uglja udaljeno je od komunikacija. Ovo bi, po autoru, bila osnova prirodnih uslova za razvoj Hercegovine.

Početkom nove ere Rimljani su potpuno potčinili široke prostore između Jadrana, Makedonije i Dunava. Počeo je dug period mira i prosperiteta ("Pax Romana"). Sistematski se grade ceste i naselja, zatim utvrđena strateška mjesta i iskorištavaju prirodna bogatstva. U **Naroni** raste broj stanovništva na 100.000 i ona postaje veliko središte rimske urbane civilizacije. Osim Narone javljaju se različiti tipovi naselja. To se jasno vidi na prikazu Hercegovine u rimsko doba, kada se sve prirodno-geografske mogućnosti maksimalno koriste. Pod

uticajem grčkih i rimske kolonija na Jadranu ubrzani je prijelaz sa stočarstva na zemljoradnju, vrši se urbanizacija u riječnim dolinama Neretve i Trebišnjice, a u Duvanjskom i Livanjskom polju proizvode se vino, ulje i žitarice, oživljava trgovina. Neretvom se transportira drvo do Narone, grade se galije, objekti i mostovi. Rimske ceste u Hercegovini izgrađene su do kraja trećeg stoljeća n.e. i imaju vojni i privredni značaj. Tim cestama dopirali su podsticaji i iz šireg prostora, kao i kulturna i etnička miješanja kroz historijske promjene...

U rimskoj epohi Bosna je bila rudonosno područje i uz rudarsku tradiciju i topioničarstvo razvija se trgovina, zanatstvo, poljoprivreda, građevinarstvo i transport. Te procese pratila je i urbanizacija. „*Gradovi, trgovišta na cestama i putne postaje bili su u antičko doba središta zanatstva i trgovine*“ (str. 31).

Poslije rimske epohе, koja je donijela razvoj Hercegovine, njenom propašću nastupa period mnogostoljetnog ekonomskog mrtvila koje autor označava kao najduži period diskontinuiteta što je bio razoran po svojim posljedicama. „*Dugotrajna ekomska letargija*, primjećuje autor, *sporo je rađala klice novog razvoja*“ (str. 34-35).

Srednji vijek imao je uvod od V do VIII stoljeća kada je trajala seoba naroda - Huna, Avara i Slavena, pod čijim se provala raspadalo moćno carstvo. Pad Salone i Narone u drugoj deceniji VII stoljeća označio je pad cijele rimske provincije Dalmacije i njenog privrednog sistema građenog nekoliko stoljeća, pa je trebalo još više vremena da se u blizini pojavi „ekonomski neuporediva zamjena“ - Trg Drijeva.

Krajem VIII stoljeća završava se slavenska seoba. U naredna dva stoljeća (IX i X) slavenska plemena stvaraju svoje državne zajednice. Ranoslavensko doba traje do sredine XII stoljeća i o njemu nema mnogo podataka. Sredinom X stoljeća Bosna se spominje u Porfirogenitovom djelu, a također i zemlje Neretljana, Zahumljana i Travunjana. **Drijeva** se spominju prvi put 1186., i cijelo vrijeme svog postojanja bila je trgovačko posredništvo između Dubrovnika i Mletaka sa balkanskim zaleđem.

Propast Narone proširila je prostor za prosperitet Dubrovnika, koji je kasnije postao samostalan faktor u velikom dijelu Balkana. Postao je značajno pomorsko-trgovačko uporište i baza Bizanta za ekonomsku eksploraciju zemalja u zaleđu. Ekonomski osnova razvoja Dubrovnika bila je, po autoru, sinteza geografskih, historijskih i političkih elemenata.

Doseđeni Slaveni preuzeli su od starosjedilaca dvije kulture - vinovu lozu i masline i upoznali tehnologiju pravljenja vina i ulja. Razvijeno je pčelarstvo, a u stočarstvu dominira ovčarstvo (str. 44). Prva cesta aktivirana za karavanski privredni saobraćaj bila je Dubrovnik - Foča (Via di Bosnia). Dolinom Neretve nije išla glavna saobraćajnica, pa je Hercegovina ostala na rubu. Kraj ovog perioda je **Kulinovo doba** (1180.-1203.). Trgovinski odnosi

sa Dubrovnikom regulirani su 1189. godine Kulinovim ugovorom. Razvoj rudarstva uslovio je razvoj zanatstva, trgovine i urbanizacije (str. 47).

Puni srednji vijek autor je prikazao "širokim potezima" tragajući za mogućnostima, uslovima i ograničenjima razvitka Hercegovine. Kao historijska pokrajina nastala je u XV stoljeću u doba feudalne anarhije u Bosni. Do tada je na tom prostoru bila oblast Hum (Humska zemlja). "*Od sredine XII stoljeća taj kraj je zajedno sa Zetom bio u sastavu Raške*". U zadnjoj deceniji XIII stoljeća ovdje se širila vlast bosanskog bana, zahvaljujući svadama lokalne vlastele. Godine 1332. ban **Stjepan Kotromanić** (1322.-1353.) zavladao je čitavim Humom i Popovim poljem i postao neposredni susjed Dubrovniku, što je bilo od velikog ekonomskog značaja (str. 49-50).

Hercegovina je svoje granice najviše proširila sredinom XV stoljeća za vrijeme **Stjepana Vukčića**. Mlečani se još nisu pojavili u susjedstvu, ali se područje Dubrovačke republike znatno proširilo. Hercegovina je 1460. godine obuhvatala znatan dio današnje Crne Gore i Bosne, dopirući na zapad do Omiša i Cetine (str. 51). Godine 1465. najveći dio Hercegovine bio je pod osmanskom vlašću, ali je otpor trajao sve do 1482.

Mr. Vlado Smoljan Hercegovinu stalno posmatra u kontekstu širih prostora i utjecaja na ovo područje. Odnosi sa susjedima bitan su faktor ekonomskog razvitka ili njenog nazadovanja, pa se često osvrće na odnose sa Bosnom, koja se, kao država, zasnivala na klasičnoj feudalnoj hijerarhiji srednjovjekovne monarhije. Vlast i bogatstvo je držao vladar i krupno plemstvo. Seljaci su glavni proizvodači, a tek se stvaralo građanstvo, trgovci i zanatlije (str. 48).

Stjepan II Kotromanić je razvio trgovinu sa srednjodalmatinskim gradovima (Trogir, Split, Šibenik, Zadar), što je utjecalo na razvijanje separatističkih snaga. Autor zaključuje da je "*ekonomika primorskih gradova bila katalizator u društvenim procesima Bosne, ali i posredni uzročnik razgrađivanja njezine društveno-političke strukture*" (str. 48). Te tendencije nosila je feudalna vlastela, koja se željela osamostaliti. Proces teritorijalnog i privrednog cijepanja zemlje produbljavao se sve do propasti bosanske samostalnosti.

Zbog svog prirodnog bogatstva Bosna je postala mnogo zanimljivija stranom kapitalu od Hercegovine. U njoj su otvarani rudnici, razvijana trgovina i zanatstvo i nicali gradovi. Planinski masivi su znatna prepreka integraciji Hercegovine i Bosne u etnički i politički organizam, državu Bosnu, a doprinosio je tome i lokalni partikularizam feudalaca. Ovdje su postojale dvije ekonomije od kojih je hercegovačka neprestano zaostajala. Trgovački putevi iz Bosne za more samo su prolazili Hercegovinom, a malo se robe izvozilo i zaustavljalo (str. 57).

U srednjem vijeku Hercegovina je na istoku graničila sa nestabilnim državnim tvorevinama Dukljom, Raškom i Zetom, područjem na kojem će se nakon dugog procesa konsolidacije pojaviti Crna Gora.

Teško prohodne planine, dugotrajna politička nestabilnost, okamenjeni društveni odnosi, siromašni prirodni izvori i zaostale proizvodne snage na kopnenom dijelu istočnog susjeda, nisu mogli utjecati na privredni razvoj ni graničnih hercegovačkih krajeva. I obratno, zaključuje autor (str. 57).

Granica Hercegovine i Dubrovačke republike bila je jedan od faktora razvoja Hercegovine, a također i dominantan činilac u ekonomiji srednjovjekovne Bosne. Preko nje se odvijao najveći dio izvoza i uvoza. Dubrovčani su bili organizatori i finansijeri najvažnijih poslova u Bosni, zakupnici i kreditori domaćih trgovaca. U XIV i XV stoljeću niču njihove trgovačke kolonije u rudarskim mjestima, a u Drijevima, sa monopolom soli, vrše političke i ekonomске pritiske na susjede i partnere. Sredinom XV stoljeća Dubrovnik dostiže vrhunac razvitanja.

Prelaskom gotovo cijelog područja Dalmacije i otoka do Kotora i Neretljanske krajine u posjed Mlečana (do 1452.), izgubljeni su tokovi sa dijelom dalmatinske obale, sa kojima su dugo izgrađivani trgovački odnosi, a sa njima su Bosnu vezale stare ceste i privredni tokovi. Kao novi faktor u Dalmaciji Mlečani su sve zadobijene posjede i gradove uklopili u svoj državno-politički i ekonomski sistem. Od tada slabe veze Dalmacije sa Bosnom. Autor zaključuje da je interes Venecije bio „*samo obezbjeđenje pomorskog puta koji je spajao sa Levantom*“ (sr. 59).

Granica između Venecije i Hercegovine, bila je znatno veća privredna zapreka razvitku zaleđa od granice sa Dubrovačkom republikom. Ova se razvijala u posredništvu između Istoka i Zapada, a mletački dio Dalmacije bio je usmjeren isključivo prema Veneciji. Ni sa zapadne strane Hercegovini nisu stizali razvojni podsticaji. Siromašna kraška područja, odvojena nesigurnom granicom, reproducirala su slično siromaštvo. Izolirana planinama i granicama Hercegovina je vegetirala, okrenuta sama sebi (str. 60). Jedini prodor u svijet nije bio dovoljan za uključivanje u šira ekomska kretanja.

Ekomska politika srednjovjekovne bosanske države imala je najviše dometa u vrijeme vlade **Tvrtka** (1353.-1391.). On razvija državnu nezavisnost prema Ugarskoj, širi državni teritorij prema primorju i srednjodalmatinskim otocima. Autor ovako ocrtava suštinu njegove privredne koncepcije: emancipacija od dubrovačke i kotorske ekonomije; carine su državna institucija i stalni izvor državnih prihoda; na moru izgraditi trajna uporišta i uspostaviti u njima trgovinu od koje je zavisila Bosna od Dubrovnika. Dao je da se izgradi grad Sveti Stefan (Herceg - Novi) koji je trebao da razvija tržište soli i vina,

da se vlastita ekonomija veže sa svijetom. U isto vrijeme uočljiv je pokušaj da se koristi luka u Kleku za dovoz soli (str. 53).

Ambiciozni privredni planovi od sredine 14. stoljeća počivali su na otvaranju rudnika srebra, olova, bakra i željeza, koje se iz Bosne izvoze preko Dubrovnika i Neretve, uglavnom u Veneciju. Sve ovo autor ilustruje podacima o broju trgovaca po pojedinim središtima, njihovoj vrsti i karakteristikama, među njima se nalaze i Drijeva (Hercegovina).

Kada razmatra gradove u Hercegovini, autor ukazuje na njihove skromne domete i zaostajanje. Ekonomski važna Drijeva, uz privredne zametke u Konjicu, Cernici i Trebinju nisu bila dovoljna da aktiviraju proces urbanizacije (str. 68). „*Jedini misaoni činitelj proizvodnje - čovjek - bio je ovdje dugi niz stoljeća samo latentna vrijednost*”, zaključuje autor (str. 69).

Poslije ove konstatacije slijedi podnaslov “**Siromaštvo Hercegovine**”, u čijem sadržaju стоји да је socijalna struktura stanovništva Hercegovine u srednjem vijeku ostala uglavnom nepromijenjena. Trg Drijeva, koji je svoj uspon izgradio na trgovini soli, autor navodi kao „*jedan od najmarkantnijih primjera propuštenih mogućnosti*” (str. 72). Drijeva nema sličnosti sa Naronom, osim geografskog položaja, pa su s toga, piše autor, bili razumljivi napor kralja Tvrtka i hercega Stjepana da u Brštaniku i Novom izgrade „**grad na moru**”, što piscu govori o skromnom ekonomskom značaju Drijeva. (Čini se da ovdje nije toliko stvar u Drijevima koliko u mnogoljudnoj raskošnoj i neuporedivoj Naroni).

U sjajnom mozaiku pitanja, autor nije propustio da spomene pojаву bosanskog roblja koje se prodaje u Dubrovniku. Inače, uzroke ropstva i migracije stanovništva iz Hercegovine, autor objašnjava ekonomskom nuždom.

Autor zaključuje da se Bosna, na kraju epohe srednjeg vijeka, zahvaljujući svom prirodnom bogatstvu, uključivala u osnovne tokove razvitka evropske privrede, a Hercegovina se zatvarala. Na kraju ovog doba na ovom prostoru nema nijednog grada koji bi najavljuvao nove kvalitete u odnosu na čitavo prethodno razdoblje. Iz vlastitih uslova za privredni razvoj i iz okamenjenih društvenih odnosa stvoreni su uzroci dugoročnog zaostajanja privrede Hercegovine, zaključuje autor mr. Vlado Smoljan.

Razdoblje osmanske epohe, koje traje više od četiri stoljeća, ispoljavalo je sve posljedice zbog odvojenosti Hercegovine od jadranske obale. Iz državnog koncepta osmanske vlasti i specifičnog feudalnog uređenja nije bilo podsticaja za ekonomski razvoj Hercegovine, pa je ona dočekala austrougarski period sa neznatnim začecima kapitalističkih odnosa. Česti ratovi i promjene granice između Mlečana i Turske nosile su sa sobom nestabilnost, migracije stanovništva i nasilja vojske, kao i nestalnost teritorijalnog okvira Hercegovine.

Početkom 1470. godine Osmansko carstvo osvojilo je najveći dio Hercegovine i na tom području osnovan je Hercegovački sandžak. Od 1470.-1580. godine ovaj sandžak nalazio se u okviru Rumelijskog ejaleta, a zatim do 1833. god. bio je dio Bosanskog pašaluka. Sjedišta su se mijenjala: Foča (1470.-1572.), Pljevlja (1572.-1833.), a poslije toga Mostar. Autor dalje prati česte teritorijalne promjene u Hercegovini za vrijeme ratova i ustanačkih povjesnicima. Najznačajnije promjene nastupile su od 16. stoljeća do 1878. Krajem 18. i početkom 19. stoljeća sa historijske pozornice odlaze Mletačka (1797.) i Dubrovačka republika (1808.). Nakon privremene francuske uprave koja je okončana 1814. godine Habzburška monarhija zaposjela je čitavu obalu i otočno područje od Trsta do Kotora i tamo ostala sve do 1918. godine. Izvjesna ekonomski samostalnost Hercegovine trajala je od 1833. do 1865. i obilježena je nevelikim poretom postignutim više "voljom kontroverzne paštine ličnosti, nego objektivnim ekonomskim uslovima" (str. 90). Hercegovina je za vrijeme ustanka (1875.-1877.g.) imala posljednju reorganizaciju u osmanskom periodu, a 1877. pripojena je Bosni, a zajedno s njom, odlukom Berlinskog kongresa (1878.), pripojena je Habzburškoj monarhiji.

Dubrovnik je i za osmanskih perioda nastavio da se razvija na posredničkoj trgovачkoj ulozi, koja se znatno smanjuje i već u 17. stoljeću u Bosni nema njihovih kolonija. Jača neposredna trgovina Turske sa Francuskom i Austrijom, a izrasta i domaći (bosanski i hercegovački) trgovaci sloj. Dubrovnik se orijentira na pomorstvo a na njegovo mjesto dolaze domaći trgovci, luka Trst i grad Beč (str. 95-98).

Nakon geografskih otkrića pomjera se promet sa Sredozemlja na velika more, a već u drugoj polovini XVI stoljeća Mletačka republika mijenja svoju ekonomsku politiku prema Dalmaciji. Otvaraju modernu luku u Splitu (1592.), a Turska gradi puteve i mostove prema njemu. Tu se množi stanovništvo i Split izrasta u veliko trgovacko središte čiji se prihod od carina (1613. god.) popeo na 200.000 dukata (str. 99).

Dalmatinskim lukama (skelama) ostao je regionalni karakter, a cijelo bosansko i hercegovačko područje ostalo je izolirano od evropske i svjetske ekonomije, što se dugo održavalo na ekonomski razvoj BiH i Dalmacije (str. 120-121).

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća Dalmacija i Boka kotorska ulaze u sastav Habzburškog carstva, jačaju sjeverno-jadranske luke, a Dubrovnik i Split su u opadanju. Da bi prevladali stagnaciju ovi gradovi traže mogućnost povezivanja cestama i željeznicama sa Bosnom i Hercegovinom. Autor napominje da je ostalo mnogo dokumenata o nastojanju tih gradova da se "ujedine s Bosnom i drugim unutrašnjim pokrajinama, ako ne politički, a ono svakako ekonomski", ali su ti naporci redovno ostajali bez rezultata. (Zahtjev

za uspostavljanje konzulata u Bosni: dubrovački 1838. i splitski 1839. godine, a 9.10.1849. godine osnovan je Generalni konzulat u Travniku i Vicekonzulat u Mostaru).

Ovaj drugi je imao zadatok da brine prvenstveno o dalmatinsko-hercegovačkoj trgovini. Mostaru je to bio prevelik zadatak, pa je 1853. otvoren konzulat u Livnu, a 1857. i u Trebinju. Stručnjaci su tada procjenjivali da najveću smetnju slobodnoj trgovini s Bosnom i Hercegovinom čine "dva zida", carinski i sanitarni.

Karlovačkim mirom 1699. godine, Bosanski pašaluk dobio je dva izlaza na more, u Sutorini i Kleku. Mlečani su kroz cijelo 18. stoljeće ometali tranzit preko njih. Tek u 19. stoljeću počinje nešto viši interes za ove enklave, koje Osmansko carstvo nije željelo da pretvara u znatnije luke, niti da izgradi ceste do njih. (Autor je naveo suprotan primjer Austrije koja je realizirala koncept izgradnje velikih luka u Trstu i Rijeci).

Pasko Vasa - efendija - 60-tih godina 19. stoljeća predlagao je da se izgradi luka u Kleku i proglaši slobodnom za trgovacku mornaricu svih nacija. Također, predlagao je izgradnju puta direktno od Mostara do Kleka, obilazeći Metković, da bi se do luke dolazilo vlastitom teritorijom. **Omer-paša Latas** također je imao visoko mišljenje o vrijednosti Kleka kao baze na Jadranskem moru.

Historijsku skicu osmanskog perioda autor završava procjenom: "*Privredni razvitak Hercegovine i dalje ostaje pritisnut preživjelim društvenim sustavom*" (str. 107).

Pod naslovom **Kontinuitet**, autor konstatira da su Turci uključili Hercegovinu u bitno drukčiji - iako također feudalni, društveni sistem. Oni polaze sa kompromisima između lokalnih (zatečenih) uslova i novih institucija, s namjerom da se postepeno uklanja raniji i uvede osmanski poredak. Uzakajući na specifičnu strukturu osmanskog feudalizma, autor je zaključio da je "*karakter mirijske zemlje bio jedan od uzroka višestoljetne stagnacije poljoprivrede i osnovna zapreka snažnjem prodoru robnonovčanih odnosa na selu*". Za razliku od mirijske zemlje, mulk i ostale nekretnine u gradu, odgovarale su gradskoj robnovčanoj privredi. Autor primjećuje da različiti oblici svojine proizvode statičnost proizvodnih snaga na selu i njihov brzi razvitak u gradovima, na čemu su se pojačavale suprotnosti između sela i grada.

Degeneracija timarskog sistema od sredine 16. stoljeća jača proces čitlučenja koji autor naziva "nasilnim ukmećivanjem seljaka". Tu se prihvata stereotip da je taj odnos kmetski, a čificija kmet, što je po autoru prvi i glavni indikator slabljenja Osmanskog carstva, a poreski sistem je odslikao raspadanje njegove unutarnje strukture. Porezi u početku nisu bili visoki, ali su ih ratovi

stalno povećavali i doveli do nezakonitih nameta i raznih zloupotreba, koje su narušile stabilnost države. To se nastavilo uvođenjem taksita kao preteče zemaljskog budžeta.

Fenomen naseljavanja Vlaha-stočara autor također vidi kao uzrok višestoljetnog nazatka Hercegovine, zbog njihovog neiskustva u zemljoradnji, kao i oživljavanja plemenske i zadružne organizacije, koje su već u srednjem vijeku bile gotovo iščezle. Sve se to odražavalo i na sferu robne razmjene. Uspon trgovine su ometali stalni ratovi, strogo kontrolirani izvoz i druge zapreke utjecaja dalmatinskih gradova na šиру okolinu. Razvoj trgovine autor promatra i sa stanovišta tržišnih viškova. Arhive dalmatinskih gradova govore o količinama i strukturi robne razmjene, koja je odražavala dinamiku privrednih promjena u BiH. Lista roba se gotovo 300 godina osmanske vlasti nije mijenjala u odnosu na srednji vijek. Samo su količine označavale izvjestan napredak (str. 122-123).

Reforme u prvoj polovini 19. stoljeća, sa željom moderniziranja carstva, provode se u kompromisu sa feudalnom klasom. *"Priznavanjem velikih zemljišnih posjeda - antiteze mirijskoj zemlji - u svojini feudalne klase, država je prihvatila i završne rezultate procesa čitlučenja, pa su krupne begovske i aginske obitelji ostale i dalje glavna konzervativna politička snaga zemlje"* (str. 124-125).

Izvori akumulacije u Hercegovini za vrijeme osmanskog perioda čine osnovu ekonomске historije, ali oni nisu proučeni. Ovim istraživanjima autor čini korak dalje u sistematizaciji i interpretaciji ovog pitanja. Najveća akumulacija dolazila je od raznih upravnih i vojnih službi, zakupa poreza, carina, trgovine, vjerskih institucija i zanatstva (str. 127). Posebno su bile interesantne institucije vakufa, koje se, osim dobrotvornih funkcija, pojavljuju i kao kreditne institucije, zatim prihodi pravoslavnih episkopa i katoličkog svećenstva i samostana. Pri procjenama treba imati na umu vrijednost novca, jer često nedostaju podaci o tome, pa je svako uopćavanje o porastu poreza i drugih dažbina nesigurno. Autor konstatira da je inflacija trajni fenomen u cijelom osmanskom periodu (str. 133).

Tek sa reformom u 19. stoljeću pojavljuju se početni manufaktturni i industrijski poduhvati u Hercegovini, nastojanja **Ali-paše Rizvanbegovića** na unapređenju poljoprivrede i industrijska prerada drveta na Buni.

Osmanski su u Hercegovini zatekli malo naselja i trgova. Mostar je 1516. malo naselje, a kasnije se izgrađuje najviše uvakufljavanjem u razne dobrotvorne, privredne i sakralne svrhe (str. 143). U tom stoljeću, osim Mostara, napreduju još Livno, Ljubuški i Stolac, dok Černica, Gacko, Nevesinje i Počitelj, ostaju na znatno nižem nivou, a urbani značaj Trebinja je vidljiv tek u 18. stoljeću. Zahvaljujući geografskom položaju, Mostar je

izrastao u upravni, privredni i kulturno-prosvjetni centar većeg dijela Hercegovine. Na putu od Dubrovnika preko Trebinja, Bileće, Gacka i Foče, u Hercegovini nije izrastao nijedan značajniji privredni centar. Donekle je izuzetak bilo Trebinje, koje je 1875. imalo 75 dućana. Bileća, Gacko i Ljubinje dočekali su kraj osmanske vladavine kao beznačajne kasabe. U gradovima je bilo karakteristično sitno zanatstvo i trgovina, koji su u klasičnom periodu oslobođeni feudalnih obaveza prema državi. Najznačajniji zanatski centri u Hercegovini bili su Mostar, Livno, Konjic i Stolac. Autor uočava kako je zanatska gradska komponenta bila nesposobna da se suoči sa novim dobom jer je bila okrenuta prošlosti. Čim se pristupilo reformama, gradsko zanatstvo je propalo, (nema esnafske zaštite), a austrougarska okupacija je taj proces ubrzala.

I razvoj trgovine obrazložen je u krupnim potezima uz navođenje najbitnijih podataka. U gradskoj privredi razmatran je utjecaj domaćih prilika i okruženja na ukupne ekonomske odnose u Hercegovini. Prikazane su oscilacije, zapreke i ograničenja vanjske trgovine zbog nestabilnih prilika, čestih ratova, utjecaja državnih granica, strogih sanitarnih propisa, epidemija zaraznih bolesti, neuslovnih saobraćajnica, ekonomskih politika Mletačke republike i Habzburškog carstva.

Zaostajanje bosanskohercegovačke trgovine krajem 18. i početkom 19. stoljeća bilo je uslovljeno općim zaostajanjem Osmanskog carstva u odnosu na Zapad. Tradicionalna ponuda više nije zadovoljavala potrebe novog tržišta. Daju se kvantifikacije na osnovu francuskih putnika. Struktura izvoza ukazuje na nerazvijenost i siromaštvo toga tržišta. Pod uticajem **Napoleonovih** ratova i kontinentalne blokade povećao se promet kroz Bosnu i njegovo brzo vraćanje u ranije tokove. Nakon toga Hercegovina zaostaje jer je smanjen promet dolinom Neretve zbog nedostatka luke na njenom ušću.

Razdoblje austrougarske vlasti, započinje konstatacijom da “*granica između Hercegovine, i poslije 1878., traje kao čvrst bedem između različitih svjetova. Nastavlja se vegetiranje sela sa kmetskim odnosima iz feudalnog doba*” (str. 177., /Podvukao I.H.). Uvođenju stereotipa o kmetstvu i feudalizmu, nakon 1878., slijedi kasnije čitav sklop ekonomskog razvitka i društvenih odnosa zasnovanih na toj ocjeni. Ključno pitanje, koje iza toga autor postavlja, jeste: “*Da li su uzroci dugotrajnog gospodarskog zaostajanja Hercegovine, u vrijeme Dvojne Monarhije, uklonjeni ili barem ublaženi?*” ? (str. 178).

Autor ovako definira tri bitna elementa austrougarske ekonomske politike:

1) Iskorištavanje prirodnih bogatstava ovih krajeva u funkciji vlastite privrede, prerada do optimalne rentabilnosti.

2) Pažljivo planiranje razvitka agrarne privrede ne dirajući osnovni društveno-ekonomski odnos na selu.

3) Razvijati onu proizvodnju koja ne konkurira proizvodnji u Austro-Ugarskoj, pri čemu se zapostavljaju neposredni interesi ovih krajeva (str. 185-186).

Izgradnja željeznica je dio te politike. Nijedna ne vodi do dalmatinskih gradova. Očigledno su politički razlozi usporavali integriranje južnoslavenskog privrednog prostora u okvir Monarhije. Luke su bile okrenute od mora prema matičnim područjima Austrije i Ugarske, a ne povezivanju Dalmacije i zaleda. Odlučivali su viši prioriteti i sukobi strateških i privrednih potreba, s pravom zaključuje autor.

Grad na moru autor ponovo akcentira i nakon gradnje pruge Sarajevo-Mostar-Metković u austrougarskoj epohi. Grad na moru koji bi omogućio da plodotvorni utjecaji svjetskog gospodarstva i globalnih dometa uopće prostруje preko ove pruge ovim krajevima - u središtu je interesa ovoga rada (str. 190). Ovim stavom sin podsjeća na oca (vidi narednu knjigu) koji također istražuje mogućnosti uključivanja Hercegovine u šire tokove i konačno prevladavanje straha od gladi. To je razumijevanje kompleksa Hercegovine na osobni, nov način. Ne zatvaranje i cijepanje nego otvaranje i integriranje bez granica.

Čitavo djelo moglo bi se nazvati traganjem za modernom Naronom.

Središnje političko, ekonomsko i društveno pitanje u Bosni i Hercegovini za cijelo vrijeme austrougarske uprave bili su, po mišljenju autora, **agrarni odnosi** (str. 191). Zakon o fakultativnom otkupu kmetova (1912.) priznaje dobrovoljnost vlasnika zemlje i obradivača pri otkupu i ozakonjenje državnih sredstava koje olakšavaju otkup selišta. Prodor robnonovčanih odnosa na selo nije bio pokretač promjena, jer je porez u novcu još više iscrpljivao seljaka, a bivši vlasnik selišta nije dobijeni novac upotrijebio u privredno poduzetništvo.

Autor je dosljedan u praćenju hercegovačkog okruženja. Okupacija BiH budila je nade da će ona sa hrvatskim zemljama stvoriti jedinstven privredni prostor, a dogodilo se da su, uspostavljanjem dualizma, hrvatske zemlje podijeljene između Austrije (Dalmacija i Istra) i Ugarske (Hrvatska i Slavonija). Okupacijom, BiH je postala "corpus separatum", koji je nije približavao okruženju, jer su bili primarni austrijski i mađarski privredni i državni interesi i Monarhije kao cjeline. To ilustriraju pruge Beč - Trst i Pešta - Karlovac - Rijeka. Mađarsko favoriziranje Rijeke vodilo je nazadovanju dalmatinskih gradova općenito (str. 196).

Sve bosanskohercegovačke pruge, osim jedne (Doberljin - Banja Luka), bile su uskotračne i sve su funkcionalne prema moru.

U poglavlju **Okruženje** - autor široko obrazlaže austrougarsku ekonomsku politiku u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, prije svega saobraćajnu infrastrukturu za privredni razvitak, prvenstveno industriju, koja Hrvatsku vuče naprijed. O tome se daju kvantifikacije na razmeđu 19. i 20 stoljeća (str. 208).

U poglavlju o **stanovništvu** za vrijeme Austro-Ugarske, a i u drugim poglavljima, autor uz Mostarski okrug koji čini "istorijsku Hercegovinu" ubraja i tri kotara jugozapadne Bosne (Travnički okrug): Duvno, Livno i Prozor. Autor ih prati odvojeno i oni zajedno čine regiju. On ima omjer 17,4% stanovništva i održava ga 2,5 stoljeća, što ukazuje na natprosječan natalitet. Hercegovina već u to doba postaje migrantsko područje pa je razlika stvarnog i prirodnog priraštaja 1885.-1910. bila negativna i iznosila 14.503, samo za Mostarski okrug (str. 213).

Na početku austrougarske vlasti od poljoprivrede je živjelo 88,34%, a 1910. godine 87,92% stanovništva Hercegovine. Proces industrijalizacije nije izazvao i proces urbanizacije sličnog intenziteta, jer su izostale duboke promjene socijalne strukture. Svi gradovi regije (njih 12) imali su 1879. godine 27.679, a 1910. godine 44.357 (index 160,2) (str. 215). Autor ukazuje na agrarni karakter gradova što je karakteristično za cijeli Balkan.

Migracije - Iseljavanje je trajni proces u Hercegovini. Najčešći uzroci su ratovi i pogoršanje životnih uslova. U prijelaznim razdobljima također su iseljavanja bila intenzivnija u Tursku, Srbiju i Sjevernu Ameriku.

Preovladujuće privredne grane u gradu bile su zanatstvo i sitna trgovina, a na selu ekstenzivna poljoprivreda sa naglaskom na stočarstvu.

U osnovi svih kretanja u poljoprivredi bili su neriješeni agrarni odnosi. Nova vlast nalazi srednji put: otkup selišta od obrađivača uz kredite obezbijedene od države. Uvode se nove poljoprivredne kulture, tropoljni sistem i đubrenje, a uz to i nove pasmine goveda, osavremenjivanje sadnje duhana i kvalitetnijih vrsta voća i povrća i uvođenje veterinarske službe.

Razvoj ratarske privrede ovdje je zavisio od melioracija u kraškim poljima, što nije zavisilo od seljaka - pojedinca nego od državnog poduhvata. Agrarna prenaseljenost je karakteristika hercegovačkog sela. "*Selo je i dalje vegetiralo u apatiji feudalnih odnosa*" (str. 128).

Poljoprivreda u Hercegovini ličila je na onu iz ranijih perioda. Izdvojile su se dvije kulture - duhan i grožđe - koje nova uprava dalje razvija i oni postaju osnova industrijske proizvodnje. Autor je posvetio primjerenu pažnju mjerama za unapređenje zemljoradnje i stočarstva. **Kalaj** se isticao namjerama da nizom mjera u agraru ublaži posljedice neriješenih agrarnih pitanja. Autor s pravom smatra da je "*glavna greška ugrađena u tu namjeru*", jer je borba za veće prinose i bolji kvalitet imanentna tržišnoj poljoprivrednoj proizvodnji, dok ova čifčije ostavlja ravnodušnim, jer povećana ulaganja truda i sredstava koristi više vlasniku zemlje i državi nego njemu.

Hercegovina je i s industrijalizacijom slabo stajala, jer se ona razvijala tamo dokle je dopirala željeznica, koja je obuhvatala dolinu Neretve, a ostale dijelove ostavljala postrani. Od 121 industrijsko preduzeće u BiH 1913. godine

na teritoriji Hercegovine otpadalo je svega 10 (Mostar 5, Konjic 3 i po 1 u Gacku i Bileći), a u Livnu još 2, dakle, u regiji 12. Autor detaljno navodi podatke o industrijalizaciji i njenoj dinamici u BiH. Njen opći nivo je nizak, a pri tome je Hercegovina gotovo redovno u zaostajanju u većini segmenata koji na to utječu. U industriji podignutoj do 1918. dominirao je brojem i značajem daleko veći dio izvozne, nad pedesetak sitnih industrijskih preduzeća lokalnog značaja. U prvu grupu spadaju rудarstvo, metalurgija, drvna, hemijska i duhanska industrija.

Autor konstatira da Hercegovina privredno zaostaje, jer se nalazi na rubu glavnih tokova razvojne maticе. Mostar dobija karakteristike središta većeg privrednog područja - Hercegovine. Na činjenicu da je drvna industrija bila najrazvijeniji dio hercegovačke industrije, autor duhovito primjećuje da "u ekonomiji ne igraju poželjne, nego moguće igre" (str. 272).

Poslije poljoprivrede, zanatstvo dolazi na drugo mjesto po značaju. Do 1878. godine razvijalo se u dvije odvojene oblasti: zanatstvo (gradsko) i kućna radinost. Nakon okupacije propadaju stari orijentalni zanati, a šire se moderni zanati evropskog porijekla i ukusa. U više hercegovačkih mjesta otvaraju se filijale Tkaonice čilima i Tkaonice bez a vezionice.

Glavna karakteristika trgovine je usitnjenošć, koja prati i ugostiteljstvo. Autor daje pregled po kotarevima. Izvoz i uvoz odražava privrednu strukturu Hercegovine. Sirovine čine 83% izvoza, a dvije trećine uvoza su fabrički proizvodi, pri čemu 97% izvoza otpada na Austro-Ugarsku.

Novčane institucije u Bosni i Hercegovini nastaju tek poslije 1878. godine prodorom kapitalizma i robnonovčanih odnosa. Pregled glavnih novčanih zavoda upravo je odražavao mogućnosti i limite aktualnih političkih, društvenih i privrednih odnosa i ambicija.

Na kraju, autor se pita "zašto su ovi krajevi, nakon sjajne Narone i kasnijih strujanja moćnih životnih tokova via di Bosniae i via di Narentae u budućim stoljećima morali iz prikrajka, sa svojih kamenitih vrleti, šutke promatrati kako se pred njihovim pogledom, a tako daleko od njega, ostvaruju najljepše čovjekove zamisli". Ovo pitanje autoru se nametalo i na početku i na kraju ovog djela, koje je u cijelosti posvećeno istraživanjima historijskih činjenica da bi se dao odgovor na ovo pitanje. Pokušao je, "upoređujući i s bližim i s bliskim krajevinama", tragajući kako je "moglo biti". Autor nastavlja: "Mogla je ova riječna dolina - najmoćniji prodor kroz planinske masive između bogatih prostranstava Panonije i fizičkih i duhovnih širina Mediterana - biti dolinom obostranog prožimanja čovjekovih dometa - da li je tako moglo biti"? (str. 300-301).

**Vlado Smoljan: Poglavlje iz ekonomске historije Hercegovine II,
Nakladnik Gospodarska komora
Herceg-Bosne, Mostar 1997.**

U ovoj drugoj knjizi objavljena su tri članka dr. Rade Smoljana, oca autora ovog djela (str. 9-45).

Prvi, **Katastrofa Hercegovine: Uzroci - Pomoć,**

Drugi, **Hercegovina gladuje** (Bilansa prihoda i rashoda naroda u godini 1926.),

Treći, **Može li se Hercegovini pomoći?**

Sami naslovi govore o načinu razmišljanja o Hercegovini između dva svjetska rata. Sve što je autor ovih članaka istraživao ukazuje da njegov naslijednik, autor ovog vrijednog djela, nije repa bez korijena i da je sa ognjišta ponio snažan osjećaj za probleme Hercegovine, razvijenu ekonomsku logiku, izgrađenu i primjerenu leksiku lišenu stranputica našeg vremena.

Iz navedenih članaka koji čine integralni dio ove knjige (i djela) dr. Rade Smoljana navodimo samo bitne elemente istraživanja. Hercegovina ima malo obradive zemlje, a i to se ne obrađuje redovno. Obrada je primitivna, a posljedice teške: propadaju vinogradi, smanjuju se prihodi od duhana i nastavlja pomanjkanje zarada izvan posjeda, što vodi ka suočavanju sa gladi. Sve konstatacije praćene su podacima.

“**Može li se Hercegovini pomoći?**” Hercegovina ima 64.000 ha ziratne zemlje, a 44.000 domaćinstava, pa na svako dolazi prosječno po 1,4 ha. Na pojedinačno domaćinstvo manjak je 14q žita godišnje. Prehrana ne zavisi od žita nego o prihodu od duhana i vinograda. Formula: zaduženost + prezaduženost + gubitak veresije = glad.

Blata donose neprilike. Vode neredovno dolaze i odlaze. Katkad kasno presuše i ne može se sijati, a katkad rano poplavi i propadne plod. To nosi neprilike. Izlaz su melioracije (isušivanje). Sve dotle o ishrani ovih kotareva (sa blatima) odlučuje duhan i vinograd. Duhanom upravlja državni monopol, a vinograde uništava filoksera, pa ih je svake godine manje. U drugoj skupini, gdje nisu blata, jedino se moglo pomoći stokom. Ipak, nigdje nema pomoći bez države. Ona jedina može isušiti blata, povećati sadnju duhana, uvesti bolje pasmine stoke i racionalniju obradu zemlje. Ovaj jasni pogled unutar Hercegovine jeste odlična suma razvitka svih prethodnih epoha i stoljeća, a istovremeno **sjajan** uvod u suvremenu historiju i hercegovačko razdoblje između dva svjetska rata.

Za razliku od prve knjige koja je u krupnim potezima obuhvatila Hercegovinu tokom više historijskih epoha njenog ekonomskog razvitka i zaostajanja, ova knjiga daje produbljenu ekonomsku analizu Hercegovine same za sebe, i upoređenje sa Bosnom i Hercegovinom i Kraljevinom Jugoslavijom, a ponekad i sa razvijenim ili nerazvijenim dijelovima svijeta. Osim čvrste ekonomske logike, koju autor provodi kroz cijelo djelo, ovdje je izvanredno obrađen i interpretiran obiman statistički materijal, koji je sistematiziran po raznovrsnim temama i oblastima ekonomske historije, koji svojim obimom i značajem znatno premašuje granice Hercegovine, pa i Bosne i Hercegovine.

Mada je ovaj period slično obrađen kao osmanska i austrougarska epoha, on je statistički potpuniji i kompletniji, mada se autor, kao i njegovi prethodnici, suočavao sa teškoćama proizišlim iz podjele Bosne i Hercegovine između četiri banovine, odnosno Hercegovine između dvije: primorske i zetske.

Ekonomsku historiju između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini obilježila su tri fenomena: agrarna reforma, svjetska ekonomska kriza i ratna konjunktura pred Drugi svjetski rat.

Agrarnom reformom u Bosni i Hercegovini bilo je obuhvaćeno 1,2 miliona ha, a zemlju je dobilo 251.000 domaćinstava (str. 53) bivših čifčija, beglučara, bezemljaša, dobrovoljaca, invalida i dr. *"Najkrupniji poduhvat, što ga je nova vlast učinila u gospodarstvu, bio je u raskidanju feudalnih kmetskih odnosa"* (str. 56, podvukao I.H.)

Mada ovo nije prilika za šire rasprave, konstatiramo da je autor na ovom mjestu preuzeo stereotip o feudalizmu i kmetstvu u Bosni i Hercegovini do 1919. godine. Poznato je da je osmanskim reformama i proglašenjem Hatišerifa od Gilhane 1839. godine ukinut osmanski timarsko-spahijski feudalni sistem. Spahije (vojno plemstvo) ukinuti su u BiH 1851. godine, a Ramazanskim zakonom o zemlji (1858.) i Zakonom o čitlucima (Saferska naredba) 1859. pravno su regulirani zemljšni odnosi u carevini i njenom ejaletu BiH. Nakon rasprava o agrarnim odnosima u BiH od 1878. do 1881. godine, Austro-Ugarska je usvojila spomenute zakone i do kraja svoje uprave koristila ih kao osnovu za pravno reguliranje agrarnih odnosa. Čitalac ima pravo očekivati od autora takve erudicije i snažne ekonomske logike da dâ određene kritičke primjedbe na stereotip koji nije samo političko i ideološko, nego i eminentno ekonomsko pitanje. (**Da li je uzimanje zemlje u zakup ukmećivanje?** To je pitanje na koje se u Evropi samo u BiH potvrđno odgovara).

To nije samo recidiv ukidanja kmetstva, nego stvaranje novih ekonomskih odnosa, primjerena razvoju konkretnog društva.

Svjetska ekonomska kriza je drugi ekonomski međaš u međuratnom razdoblju, koja traje od sredine 20-ih do sredine 30-ih godina sa ekstremnom tačkom 1932. (str. 56-57).

Ratna konjuktura je počela u predratnim godinama povećanom potražnjom poljoprivrednih proizvoda na inostranom tržištu, posebno žita i stoke, što je izazvalo skok cijena i poboljšanje u agrarnom sektoru. U tome se Bosna i Hercegovina izdvajala svojom zaostalošću. Ona je po mišljenju autora bila "zabačena turska granična oblast" i "periferijska pokrajina Austro-Ugarske Monarhije", što je imalo za posljedicu da su se na okamenjene odnose nadovezali negativni efekti /.../ primitivnih i naturalnih oblika privređivanja (str. 57).

Razmatrajući **gospodarsku politiku**, autor je zaključio da nema smisljene i konzistentne ekonomске politike i da se više težilo izvlačenju individualnih koristi, nego aktivnom rukovođenju industrijalizacijom. Taj nedostatak dovodio je do kriznih stanja.

U analizama autor nastoji da razmotri objektivno razvojno značenje pojma ekonomsko - geografskog položaja u razdoblju 1918.-1941., te njegove različite komponente koje su mogle biti pokretači privrednog razvoja. U centru pažnje su područja iz kojih Hercegovina dobiva razvojne podsticaje. On traži objektivni potencijal saobraćajne infrastrukture. Pri tome označava saobraćaj, energetiku i informacije granama sa najvećim eksternim efektima. Energetika je u to doba bila latentna ekonomска vrijednost Hercegovine, a informativni efekti su bili tek u začetku. Hercegovina je između Jadrana i Podunavlja, koji su bitni za njeno povezivanje sa širim prostorima državama i kontinentima. Ipak, Hercegovina je bila na periferiji jugoslavenskih zbivanja, a Jugoslavija na periferiji evropskih događanja, zaključuje autor.

U gornjem kontekstu autor se vraća iznova luci u Metkoviću, koja je 1937. bila na 3. mjestu u unutrašnjem prometu, a na 6. mjestu u izvozno-uvoznim poslovima. I luka u Metkoviću i pruga Sarajevo-Metković bile su veoma ograničenih kapaciteta. Izlazi su traženi još 1911., kada je ministar Burian uputio memorandum u kojem je tražio izgradnju pruge Bugojno-Rama-Metković-Klek ili Porto Taleco (Ploče). Tada se prvi put spominju Ploče kao moguća luka. Od tada do 1920., suprotstavljale su se zamisli o izgradnji luke u Neumu i Pločama, a tada im se pridružila i ideja o novoj luci u Boki ili Baru, koju su snažno podržavali Spličani, prepostavljajući (opravdano) da bi luka u Baru ili Boki bila znatno slabiji konkurent splitskoj, od luke u Neumu ili Pločama (str. 67).

Pobjijedila je ideja sa Pločama i 1937. god. otpočela je paralelna izgradnja pruge Metković - Ploče i luke, koja je završena 1942. Ove činjenice izazvale su kod autora podsjećanja ove sadržine: "*Luka na moru, luka na ušću Neretve, Narona, pa Brštanik, Drijeva, pa Neum, pa opet ispočetka, motiv koji se provlači mnogim stranicama i ove i prethodne knjige o gospodarskoj povijesti ovih krajeva*" (str. 68).

Luka Ploče je 1985. bila druga luka po značaju na istočnoj obali Jadrana.

Razmatrajući **razvojni ambijent**, autor traži odgovore na pitanje: da li je Hercegovina bila uopće spremna za dinamičan privredni razvitak? Osnovni činilac proizvodnje je odgovarajuća radna snaga “brojem i kvalitetom, i stanje infrastrukture”.

Dajući raspoložive podatke o osnovnim i srednjim školama u Hercegovini, autor ocjenjuje da su one predstavljale mogući aktivni činilac privrednog razvoja u regiji. Osim toga, krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Hercegovini se poboljšavalo snabdijevanje vodom, ali je električna energija u povoju.

Istraživanja realnih mogućnosti Hercegovine, u ovom razdoblju, da se otrgne od višestoljetne privredne letargije pokazala su da to nije bilo vrijeme velikih zaokreta niti izuzetne dinamike, piše autor. “*Vladajući sustav nije dopuštao ništa izvan onoga što je bilo u žarištu njegovog (tj. njegovih protagonisti) interesa*” (str. 82). Hercegovina nije mogla sama sebi pomoći. “*Imala je samo jedno vrelo čija je izdašnost iz godine u godinu bivala sve obilnija, /.../ sve brojniju, sve obrazovaniju, marljivu i pokretnu i iznad svega, adaptibilnu - radnu snagu*” (str. 82).

Stanovništvo i zaposlenost. Prvi svjetski rat progutao je znatno više stanovništva od desetogodišnjeg priraštanja hercegovačkog stanovništva, tako da je ono u međuratnom periodu nastavilo tendenciju opadanja u odnosu na BiH. Autor je ove tvrdnje dokazao pregledom broja stanovnika po kotarevima i za regiju, a zatim ekonomskom strukturon. Utvrđio je, prema popisu iz 1931. godine, da je samo 1/5 stanovništva imala neki ili eventualni prihod. U isto vrijeme od poljoprivrede živjelo je preko 84% stanovništva, a u Jugoslaviji 76,5% (str. 89). Metodologija izrade tabele u ovoj knjizi je uzorna i ima veliku vrijednost za sagledavanje svih parametara razvoja ili zaostajanja, bilo da se radi o kotarskom, regionalnom, bosanskohercegovačkom ili jugoslavenskom teritoriju.

Prilikom utvrđivanja “zanimanja” i “zaposlenosti” (str. 92), autor zaključuje da je taj popis utvrđio zanimanje stanovništva, a ne njegovu stvarnu zaposlenost. U segmentu zaposlenosti autor vrši pravo pospremanje u odnosu na, često i nekritičko, preuzimanje podataka iz popisa stanovništva i drugih službenih izvještaja. Posebno su interesanti podaci o privrednoj strukturi. / Godine 1927. na svakih 155 stanovnika dolazila je jedna kafana ili jedna “mehana”/ (str. 97). Mostar je neprikosnovenno središte Hercegovine.

U dijelu knjige Razvoj gospodarstva obrađena su pitanja iz opće problematike:

- a) poljoprivredna politika,
- b) agrarna reforma,

- c) seljački dugovi i
- d) agrarna prenaseljenost.

Autor je naglasio da se sve bitne mjere preduzete u oblasti poljoprivrede 1918.-1941. godine mogu svesti na agrarnu reformu, zaduživanje poljoprivrednika i poljoprivredne kredite. Ta politika odrazila se u Hercegovini prije svega u oblasti proizvodnje i otkupa duhana, "makaze cijena" stalno su otvorene na štetu poljoprivrednika, a uz nepovoljne cijene došli su sve veći porezi (str. 124).

Agrarna reforma ocijenjena je kao "pozitivna činjenica", koja je stvorila prepostavke za "slobodan razvitak kapitalizma" (str. 124-127). Poglavlje o seljačkim dugovima sugerira zaključak da je, nakon agrarne reforme, veliki dio agrarnog stanovništva Bosne i Hercegovine gurnut u borbu za opstanak. Zakonom od 16.IV 1924. godine osnovana je Privilegirana agrarna banka, koja je imala zadatku da finansira poljoprivredu i poljoprivrednike i zadružne organizacije na selu.

U 1932. godini broj dužnika banchi premašivao je 1/3 svih poljoprivrednih gazdinstava. Na mala je otpadalo 90% dugova. Preko 2/3 imalo je potrošački karakter, a 50% potrošeno je na kupovinu hrane. Dalje slijedi Zakon o zaštiti zemljoradnika i "Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova" (1936. god.) Ovome treba dodati činjenicu da je u ovom razdoblju usurpirano 500.000 ha zemlje, s čim treba računati kao sa značajnim socijalnim ventilom.

Agrarna prenaseljenost. Autor je u pravu kada napominje da se o ovom pojmu ne može suditi samo na osnovu broja stanovnika i obradive površine. Dohodak, odnosno veličina proizvodnje po stanovniku, sigurniji je indikator. U BiH je 1931. bilo do 2 ha 31% posjeda, a u Hercegovini 46,4%, a u nekim kotarevima čak i 70% (Ljubuški) (str. 130).

Poljoprivreda Hercegovine. U predstavljanju strukture poljoprivrednog stanovništva interesantni su podaci o odnosu poljoprivrednih površina u vlasništvu i zakupu. U prosjeku 1/12 seoskih gospodarstava nije bila njihovo vlasništvo. Bilo bi interesantno uporediti sa stanjem u agraru do 1909. godine. "Rješenjem sudova od 1895.-1909. godine 2.225 kmetovskih porodica izgubilo je svoja tzv. zakupnička prava".

Ovo djelo predstavlja pravo osvježenje u tabelarnom predstavljanju poljoprivrednih struktura po svim upravno-teritorijalnim jedinicama od kotara do države, površine poljoprivrednog zemljišta upoređene sa stanovništvom, ravničarski i brdski krajevi, razlike u kvalitetu zemlje, razlike u razvitku tehnike i tehnologije, produktivnost. Male površine u Hercegovini mogle bi nadoknaditi savremenim metodama proizvodnje i tržišno privlačnim proizvodima. Tradicija je uglavnom bila usmjerena na duhan i grožđe. Uz sve, autor upozorava na faktor države, podsjećajući na Ali-pašin vakat i

austrougarske mjere u poljoprivredi. Još 1927. godine u Jugoslaviji je vladavina ralice nad plugom. Bez drvene ralice samo su ljubljanska i mariborska oblast. U mostarskoj oblasti te godine bilo je 15.819 ralica i svega 352 pluga (str. 138).

I prikazivanje stočnog fonda je primjerno i poučno. U Hercegovini nije razvijeno živinarstvo. U njoj je 3,5 puta više koza nego živine, 5 puta više ovaca nego živine, a na svako goveče dolazila bi 1 koka. Simboličan broj živine autor logično objašnjava time da „živina jede zrnastu hranu, koje nema dovoljno ni za ljudi“ (str. 140). /Autor nam otkriva Hercegovinu u nekim detaljima koji o njoj više govore od čitavih studija/.

Od 1929. godine do Drugog svjetskog rata u Hercegovini se smjenjuju suše i glad s bogatim žetvama i berbama. Nije se moglo bez dodatnog prihoda i intervencije države.

Autor je iznio veliki broj podataka i parametara, pa konstatira da je “pojam gladi” u Vojvodini i Hercegovini “različite kvalitete” (str. 145).

Duhan je postao nada ovih krajeva i sve što im je priroda uskratila prinose krušnih bilina, ona im je vratila duhanom, zaključuje autor (str. 146). Sve konstatacije potkrijepljene su obilnim i sređenim statističkim materijalom / površine, prinosi, cijene, otkup i broj posađenih strukova, sve to po kotarevima i ukupno regija (str. 148-151).

Intervencija države: isušenje blata, sadnja duhana, formiranje Privilegirane agrarne banke, donošenje više zakona, naredaba i propisa o saniranju seljačkih dugova, sve je to, po autoru, pozitivno utjecalo na hercegovačko selo. Do 1939. cijene u ratarstvu povećane su za 25,1%, u stočarstvu za 14%, a industrijske robe za 11,1%.

Druga važna tržišna kultura Hercegovine jeste **grožđe**, koje se početkom 20. stoljeća počelo dobro razvijati da bi zbog filoksere 1918. fond vinograda bio prepolovljen u odnosu na 1912. (Zlatno doba je 1910.-1913.). Ovu kulturu autor obuhvata statistikom od 1876. do 1945. godine. U tom razdoblju vinograđi opadaju sa 3.000 ha na 2.660, a vino sa 60.000 hl opada na 51.320 hl (str. 151). Autor zaključuje da su duhan i vino smatrani, u prvom redu, za izvore državnih prihoda (str. 154).

Krompir - krtola - za Hercegovca je “zadnji izlaz iz bezizlaza” - upozorava autor. Ipak, u Hercegovini je prihod od krompira veći od ukupnog prihoda tri glavne žitarice (kukuruz, pšenica i ječam) (str. 157).

Šumarstvo. Površine pod šumama u BiH stalno su se smanjivale. Od 1886. do 1936. smanjile su se za 17,2%. Specifičnost šumarstva u BiH nastala je u osmanskom periodu. Tadašnji pravni sistem uspostavio je “meremat” - pravo seoskih domaćinstava da za svoje potrebe besplatno koriste šumske

proizvode. To pravo nije ukidano ni u austrougarskom ni u međuratnom vremenu (str. 176-177).

Industrija. Kada je stvorena 1918., Jugoslavija je spadala u zaostale agrarne zemlje, koja se na svjetskom tržištu javlja samo kao proizvođač sirovina i poljoprivrednih proizvoda i kao kupac industrijske robe. Takav karakter je zadržala do kraja svog postojanja 1941. (str. 184). Nizom podataka autor pokazuje različite nivoje razvijenosti svih historijskih zemalja u Jugoslaviji. Udio BiH od 7,9% u ukupnom broju fabrika, a 11,6% u kapitalu uloženom u njih pokazuju da su proizvodni kapaciteti u BiH bili veći od jugoslavenskog projekta - piše autor. Veoma je instruktivna usporedba ulaganja u industriju u razdobljima 1879.-1918. i 1919.-1938. u Jugoslaviji i BiH i udio ove posljednje u ukupnom kapitalu (str. 187-188). U drugom razdoblju bio je znatno usporen tempo podizanja novih industrijskih preduzeća u BiH. Dio uzroka za ovo autor nalazi u posljedicama globalne privredne krize. Razvoj je neujednačen, jer su se razvijeniji brže razvijali, a zaostali i dalje zaostajali - zaključuje autor.

Uz prilog XIX autor je dao niz interesantnih komentara o industriji i industrijalizaciji i njihovim strukturama i karakteristikama, specifičnostima sa određenim kvantifikacijama i upoređenjima. Posebna pažnja posvećena je rezervama uglja i boksita i njihovoј eksplotaciji, pri čemu autor upozorava na historijsku orijentiranost Hercegovine i njene privrede prema moru, kao njenoj prirodnoj vezi sa svijetom (str. 205).

Raspored i struktura industrije, zanatstva i trgovine tjesno je vezano za urbanizaciju i saobraćajne prilike. U proizvodnji elektroenergije i industrije 1938., Hercegovina učestvuje sa 10% proizvodnje, a regija sa 12,7%. Industrija se "nije zametnula" u Bileći, Gacku, Ljubinju, Ljubiškom i Nevesinju, dok Mostar, Konjic i Trebinje "strše u hercegovačkoj urbanoj slici", veli autor. U Mostaru je koncentrirano 14 od 21 hercegovačke fabrike. U prilogu XX data je struktura zanatstva, za koje autor konstatira da je na razini "pukog gospodarskog preživljavanja" (str. 240). Ni trgovina ne stoji bolje jer i ona u narodnom dohotku učestvuje sa oko 12%.

Saobraćaj se najbrže razvijao u ovom periodu (indeks rasta iznosi 251,8). Najveći značaj imala je izgradnja pruge Metković-Ploče i luke. Zakonski je regulirana putna mreža. Iako je izvršeno rangiranje cesta, to nije značilo i kvalitetan skok u saobraćajnoj infrastrukturi.

Druga knjiga završava pregledom bankarstva koje je u Hercegovini između dva svjetska rata dijelilo sudbinu privrednih kretanja. Polet prvih poslijeratnih godina, pad cijena i stagnacija proizvodnje banke dovodi u težak položaj. Krah industrijskih preduzeća uzdrmao je čitav bankarski sistem.

Drugu knjigu o međuratnom periodu autor završava konstatacijom da se Hercegovina s oko 35 dolara društvenog proizvoda po stanovniku, ipak, nalazi ispred Albanije (str. 280).

* * * * *

Autor djela: "Poglavlja iz ekonomске historije Hercegovine", mr. Vlado Smoljan pokazao je da je vrstan ekonomista i pisac, jer je sve svoje analize i zaključke bogato i sistematično potkrijepio prikupljenim historijskim podacima. Konsultovao je više stotina autorskih djela i zbirki publikovanih izvora različite provenijencije. Pokazao je pravo majstorstvo u kritičnom korištenju raznovrsnog statističkog materijala, što nije bolja strana naše historiografije. Zadovoljstvo je čitati djelo koje se bavi ekonomskim pitanjima, a da misao nije zarobljena brojkama. Sve je dato s mjerom.

Hercegovina stalno zaostaje iz epohe u epohu. Nakon Narone i Trga Drijeva nema nove dijaspore iz koje bi se razvio poticaj za veće domete. Autor je pokušao da otkrije one vidljive i nevidljive historijske procese koji su na Hercegovinu djelovali kao podsticajni, stimulativni, razvojni procesi i ona razdoblja koja nisu ništa nudila osim letargije, zaostajanja i zaokruženja. Gledano s tog stanovišta, ovo je metodološki vrlo interesantno djelo. Ono nije pogled unazad, traženje iskona i historijskog legitimiteta već je okrenuto kreiranju budućnosti na bazi historijskih iskustava. Tu historija dobija svoj puni smisao jedinstva prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Autor je ponudio i metodom i sadržajem svjež pristup koji je dao dobre i poučne rezultate. U tim traganjima mogu se shvatiti i neka nehistorijska pitanja (u smislu "Šta bi bilo da je bilo", zatim izvjesni historiografski stereotipi koje prihvata ne stavljajući ih pod lupu svog visprenog duha, ili proširivanje teritorijalnog okvira "historijske Hercegovine" sa tri kotara jugozapadne Bosne stvarajući "Regiju" bez navodenja kriterija - historijski, geografski, ekonomski i sl.). S obzirom na to da je cijelo djelo, zasada u dvije knjige, svim svojim sadržajem okrenuto budućnosti, a ne puko traganje iskona i historijskog legitimiteta, ono daje pravo svom autoru i na određena pitanja historije i propuste koji ne umanjuju vrijednost ovog dijela.

Ovo je originalno, naučno zasnovano djelo u kojem ne stanuju ni vjera, ni etnos, ni nacija, nego obilje historijskih činjenica, čvrsta ekonomска logika i zavidna pismenost i erudicija. Želim autoru ovog djela srećno traganje za modernom Naronom iz koje bi prostrujali Hercegovinom nove ideje koje bi ostavile u historiji zatvorenu i pocijepanu Hercegovinu i pomogle rađanje jedne nove Hercegovine, otvorene i bez granica, sposobne da prati i prihvati sve poticajne i humanizmom prožete evropske i svjetske domete.

Mr. Zijad ŠEHIC

PRILOG ISTRAŽIVANJA VOJSKE MOSTARSKOG DOPUNSKOG OKRUGA U AUSTROUGARSKOJ EPOHI (1878-1918. GODINE)

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine, 1878. godine, austrougarska administracija je poduzela brojne privredne, socijalne i kulturno-političke mjere, s ciljem da se u okupiranom području osigura vlast i istovremeno osigura paritetan uticaj Austrije i Ugarske.

S obzirom na formalni sultanov suverenitet, međunarodno-pravni položaj Bosne i Hercegovine je ostao neriješen, a njen položaj unutar Monarhije i odnos prema Austriji i Ugarskoj nedovoljno definisan, što je otežavalo učvršćenje njihove vlasti.¹

Političko pitanje na kojem je trebalo poništiti sultanov suverenitet bilo je uvođenje vojne obaveze i podizanje regruta u Bosni i Hercegovini. Vojni krugovi su smatrali Bosnu i Hercegovinu kao zadobijeni teritorij, koji je trebalo što prije asimilirati sa ostalim dijelovima države. Diskusije o vojnem zakonu za Bosnu i Hercegovinu počele su u januaru 1881. godine.

Politički krugovi su smatrali da je potrebna opreznost u provođenju vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu. Iako su se slagali sa uvođenjem opće vojne obaveze, insistirali su da se sačeka do 1882. godine, da se u provođenju vojnog zakona ide postepeno i da se daju olakšice koje su bile sadržane u Turskom zakonu.²

Vojni krugovi, sa carem na čelu, smatrali su da vojnu obavezu treba uvesti što prije, da bi se regrutovanjem bosanskohercegovačkih mladića nadoknadi onaj broj vojnika Monarhije koji su bili angažirani za održavanje reda i mira u zemlji.³

1. Hamdija Kapidžić, Diskusije o državno-pravnom položaju BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine (pokušaj aneksije), Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika BiH, knjiga IV-V, godina 1964-65, Sarajevo 1965., str. 133-134

2. Hamdija Kapidžić, Hercegovački ustanci 1882. godine, Sarajevo 1973. str. 80

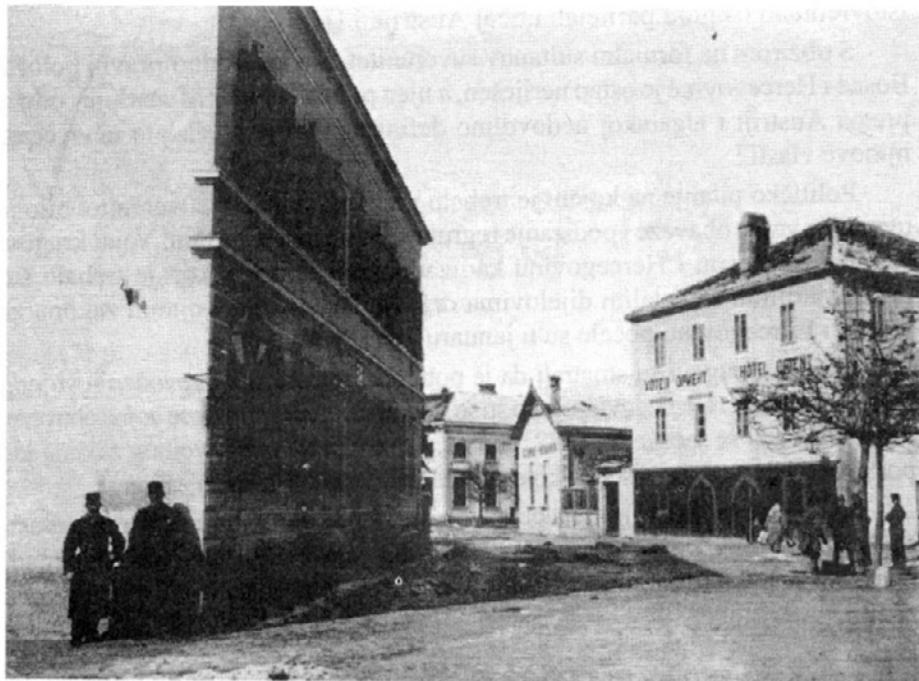
3. isto, str 81.

U diskusijama, 1881. godine pobijedila je vojna struja. U jesen odlučeno je da se uvede vojna obaveza i da se iz finansijskih razloga regrutiraju pripadnici sve tri konfesije.

Istovremeno sa proglašavanjem provizornog vojnog zakona 4.XI.1881., car je uputio proglas stanovništvu Bosne i Hercegovine, naglašavajući da je „došlo vrijeme da sinovi zemlje sposobni za odbranu nastupe dužnost, i da im bez razlike po vjeri pripadne čast da u odbranu svoje otadžbine nose oružje”⁴

Objava vojnog zakona izazvala je nezadovoljstvo u Bosni i Hercegovini i bila povod izbijanja ustanka u Hercegovini, 1882. godine. Nakon gušenja ustanka prišlo se provođenju vojnog zakona i regrutaciji, kao sredstvu pacifikacije. Regrutacija je trebala da kod stanovništva stvori utisak da Monarhija ima namjeru da trajno ostane u Bosni i Hercegovini i otkloni iluziju o mogućnosti oslobođanja od njene uprave; da pokaže autoritet uprave i njenu odlučnost i dosljednost u provođenju svojih namjera.⁵

Nakon što su vlasti detaljno upoznale domaće stanovništvo sa odredbama vojnog zakona, predstojećom regrutacijom, pristupilo se njenom provođenju krajem jula i početkom augusta, 1882. godine.

4. Naredba Zemaljske vlade za BiH 4. XI 1881., Zbornik zakona i naredbi za BiH 1881., str. 695
5. Tomislav Kraljačić, Mjere Kalajevog režima na pacifikaciju ustaničke oblasti, Naučni skup 100 godina ustank u Hercegovini 1882. godine, Sarajevo 1983., str. 37-38

Telegrafske izvještaje iz svih dijelova Bosne i Hercegovine potvrđivali su da je stanovništvo objavio organizacionog statuta za bosanskohercegovačke trupe primilo mirno, iz čega se moglo zaključiti da se ljudstvo pomirilo da se na raspolažanje stavi bez otpora. Raspoloženje u narodu je bilo dobro i prijavljen je veći broj dobrovoljaca svih konfesija, posebno u Hercegovini, što je trebalo zahvaliti uticaju glavarja i sveštenika.⁶

Izgradnja bosanskohercegovačkih jedinica započela je 1882. godine, nakon što su iz sastava zajedničke vojske dodijeljeni instruktori za obuku, kao i oficiri i podoficiri. Prvo su uspostavljene oblasne komande za dopunu jedinica u Sarajevu, Banjoj Luci, Donjoj Tuzli i Mostaru, koje nisu bile identične sa teritorijalno-administrativnom organizacijom Bosne i Hercegovine.

Dopunski okruzi u Bosni i Hercegovini

Dopunski okrug Mostar činili su:

1. Grad Mostar, srezovi: 2. Mostar, 3. Stolac, 4. Nevesinje, 5. Konjic, 6. Bileća, 7. Trebinje, 8. Gacko, 9. Ljubinje, 10. Ljubuški, 11. Bugojno, 12. Prozor, 13. Livno, 14. Glamoč, 15. Županjac⁷;

Regrutacija, izvršena u mostarskom dopunskom okrugu 1882. godine, pokazala je slijedeće rezultate⁸:

6. Kriegsarchiv Wien, Kriegsministerium (KA-W,KM), Präs, 86-1/17, 1882.

7 Provisorisches Wehrgesetz für Bosnien und Herzegowina, Wien, 1881. Beilage I.

8 Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Zajedničko ministarstvo finansija (ABH, ZMF), 883, 89;

Srez	Muslimani	Pravoslavni	Katolici	Jevreji	Ukupno
Gacko	1	3			4
Bileća	4	17			21
Trebinje	2	10			12
Ljubinje		4	1		5
Stolac	2	2	17		21
Nevesinje	1	5			6
Ljubuški	1		36		37
Mostar	2	8	48		58
Konjic	3		4		7
Prozor	7		15		22
Županjac	2		18		20
Bugojno	2	11	21		34
Livno	9	20	22		51
Glamoč		11			11
UKUPNO:	36	91	182		309

REZULTATI REGRUTACIJE U MOSTARSKOM DOPUNSKOM OKRUGU 1882. godine

U mostarskom dopunskom okrugu regrutirano je ukupno 309 regruta, od tog broja 36 muslimana (11,65%), 91 pravoslavnih (29,25%) i 182 katolika (59,10%).

U Hercegovini i južnoj Bosni, koje su nakon ustanka smatrane nepouzdanim dijelom zemlje, regrutacija je provedena oprezno i smišljeno. Mali broj regrutiranih muslimana svjedoči da im vojne vlasti prilaze s podozrenjem; još su bila svježa sjećanja na njihov otpor pružen prilikom ulaska austrougarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine i učešće u ustanku. Nezadovoljstvo okupacijom i uvođenjem vojne obaveze, kod muslimana će se manifestovati iseljavanjem u Tursku. Veliki procenat katoličkih regruta svjedoči da su ih vojne vlasti smatrале povjerljivim elementom, koji u Monarhiji vidi prirodnog saveznika i zaštitnika, što su potvrdile i manifestacije u toku regrutacije.

Regrutacija provedena u mostarskom dopunskom okrugu 1883. godine, dala je ove rezultate⁹:

9 isto, 1883, 673;

Srez	Broj vojnih obveznika	Vraćeni s regрутације	Ukupno regрутovanih	Muslimani	Pravoslavni	Katolici	Jevreji
Gacko	130	11	12	6			
Bileća	356	25	25	3	22		
Trebinje	114	10	10	1	9		
Ljubinje	161	14	14	3	7	4	
Stolac	288	27	27	9	8	10	
Nevesinje	84	6	8		7	1	
Ljubiški	406	37	37	3		34	
Mostar	690	60	60	5	9	45	1
Konjic	87	8	9	4		5	
Prozor	119	10	10	4		6	
Županjac	271	24	24	5	2	17	
Bugojno	573	52	52	22	9	21	
Livno	412	37	39		13	26	
Glamoč	86	8	8	1	7		
UKUPNO	3787	329	305	66	99	169	1

REZULTATI REGRUTACIJE U MOSTARSKOM DOPUNSKOM OKRUGU, 1883. godine

Te godine u mostarskom dopunskom okrugu regrutirano je ukupno 335 osoba, od toga 66 muslimana (19,7%), 99 pravoslavnih (29,6%), 169 katolika (50%) i 1 Jevrej (0,37%).

U odnosu na regrutaciju provedenu 1882, udio regruta muslimana porastao je za oko 8%, katolika se smanjio za oko 9%, dok je zastupljenost pravoslavnih regruta ostala gotovo ista. Ove činjenice ukazuju na tendencije koje su išle u pravcu postepenog ujednačavanja zastupljenosti regruta sa konfesionalnom strukturom stanovništva.

Ljudstvo regrutirano u Bosni i Hercegovini 1882. godine, raspoređeno je u sastav 4 formirane bosanskohercegovačke čete (kompanije) u: 1. Sarajevu, 2. Banjoj Luci, 3. Donjoj Tuzli i 4. Mostaru. Ove četiri čete nosile su brojeve 1-4.¹⁰

10 Armee - Verordnungs Blatt, Wien, 1881, Nr 19, 18.V 1882, str. 107.

Regruti iz mostarskog dopunskog okruga raspoređeni su u pješadiju (140), komoru (149), dio je uključen u sastav žandarmerije, a manji broj regruta je upućen na odsustvo.¹¹

Nakon prve obuke bosanskohercegovački vojnici su upotrebljeni za čuvanje važnijih vojnih objekata, barutana, mostova i utvrđenja, i u svako doba su opravdali ukazano povjerenje.¹²

Od 1884. godine, 700 bosanskohercegovačkih regruta vršilo je vojnu službu u garnizonu Pljevlja.¹³

Godine 1883. formirane su daljnje 4 čete sa brojevima 4-8, 1884. godine sa brojevima 8-12, a 1885. godine kompanije sa brojevima 13-16. Iste godine iz ovih kompanija formirani su samostalni pješadijski bataljoni sa oznakama I-IV.¹⁴

Od 1886. do 1889. godine u svakom dopunskom okrugu bile su uspostavljene nove kompanije, koje su priključene postojećem bataljonu. One su se 1.X 1889. godine ujedinile u novi bataljon, uz istovremenu uspostavu rezervnog bataljanskog kadra.

Kompanije uspostavljene od 1890. do 1892. godine ujedinile su se 1.X 1893. godine u daljnja 4 bataljona, koji su imali po 3 kompanije. Iz ovih 12 samostalnih bataljona, 1 januara 1894. godine uspostavljene su 4 pješadijske regimete, sa po tri bataljona i to: 1 bosansko-hercegovačka regimena iz sarajevskog dopunskog okruga, 2 iz banjalučkog, 3 iz tuzlanskog i 4 iz mostarskog.¹⁵

Od 1889. godine postalo je aktuelno pitanje premještaja bosansko-hercegovačkih trupa u unutrašnjost Monarhije, radi uklapanja u njen kulturni nivo i provođenja temeljite taktičke obuke, uvježbavanjem sadejstava sa drugim rodovima vojske. Nakon što je postignuta saglasnost za premještaj bosanskohercegovačkih trupa u Monarhiju, donesen je zakon o njihovoj dislokaciji.

Nakon uspostave 4 bosanskohercegovačke regimente su smještene u Beču (prva i četvrte), Grazu (druga) i Budimpešti (treća).¹⁶

Usljed teškoća koje su se ispoljavale iz finansijskih a dijelom iz političkih i državno-pravnih razloga, od 1897. godine se pristupilo usporenijem tempu u izgradnji bosanskohercegovačkih jedinica. Uspostava pete regimente se morala odgoditi i nakon 6 godina poduzet je daljnji korak. Carskom odlukom

11 ABH, ZMF, 1883. 89.

12 Johan von Asboth, Bosnien und Herzegovina. Reisebilder und Studien, Wien 1888, str. 86.

13 KA-W, KM, Präs., 86-1/3, 1884

14 KA-W, KM, Präs., 84-3/5, 1885.

15 KA-W, Militärkanzlei Seiner Maiestat der Kaisers und Königs MKSM 33-1/1-3, 1894.

16 Tomislav Kraljačić, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 - 1903), Sarajevo 1987, str. 472

od 1.X 1902. godine, kod 4 bosanskohercegovačke regimente uspostavljena je po jedna 17. kompanija, koje su u jesen 1903. godine odvojene od regimenti i pri istovremenom organizovanju bataljonskog štaba i rezervnog kompanijskog kadra ujedinjene u bosanskohercegovački lovački bataljon br. 1. Dislociran je u Beč, dok je dopunska oblasna komanda ostala u Sarajevu.¹⁷ Takva organizacija bosanskohercegovačkih jedinica će se zadržati sve do 1915. godine. U skladu sa izrastanjem bosanskohercegovačkih jedinica, rastao je kontingenat regruta. U provizornom vojnom zakonu iz 1881. godine, nije bio normiran, i naknadno je 1882. godine utvrđen na 1200 vojnika i ostaje do 1887. godine, uprkos povećanom broju jedinica, što je omogućavalo smanjenje jačine kompanije sa 124 na 86 ljudi. Godine 1887. kontingenat regruta je povećan na 1381, a 1900. godine na 3.500 i 1908. godine na 4.000 ljudi.¹⁸

Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, 1908. godine njeni zemaljski pripadnici izjednačeni su u vojnim obavezama sa državljanima Austrije i Ugarske, što je našlo odraza u zakonu o odbrani Bosne i Hercegovine koji je proglašen 11.VIII 1912. godine.

Zakonom je godišnji kontingenat regruta usklađen sa principom koji je važio za Austriju i Ugarsku. Novim vojnim zakonom iz 1912. godine, kontingenat regruta za Bosnu i Hercegovinu je iznosio 6.392 vojna obveznika ili 0,43% ukupnog stanovništva što je predstavljalo prosjek austrijskog (0,42%) i ugarskog procenta ukupnog stanovništva.

Istovremeno je došlo i do pomjeranja starosne granice za rezervni sastav. Prema vojnem zakonu iz 1912. godine, treća rezerva se završavala sa 42 godine života.¹⁹

Dručjje nego u ostalim oblastima u Monarhiji provodila se mobilizacija u Bosni i Hercegovini, gdje je nakon ubistva prestolonasljednika F. Ferdinanda 28.VI 1914. nastupilo ratno stanje. Nemiri među srpskim stanovništvom, sabotaže i ometanje saobraćajnih sredstava, kao i protivmjere muslimanskog i katoličkog stanovništva, zahtjevali su intervencije vojnih trupa. Zemaljski poglavar u Bosni i Hercegovini FZM Oskar Potiorek poduzeo je odmah mјere koje su omogućile da se mobilizacija provede bez teškoća.²⁰ U toku Prvog svjetskog rata uvježbavani su svi vojni obveznici od 18 do 55 godina, ukupno 38 godišta. Nakon mobilizacije, bosanskohercegovačke jedinice su iz njihovih mirnodopskih garnizona uključene u zajedničku vojsku i upućene na razne frontove.

Ljudstvo mobilisano u toku Prvog svjetskog rata 1914-1918. godine raspoređivano je na osam bosanskohercegovačkih pješadijskih pukova, osam

17 Armee - Verordnungs Blatt, Wien, 1903., Nr 30, str. 133.

18 KA-W, MKSM, 97-1/2, 1912.

19 ABH, ZMF, Präz, 1912, 1057, MKSM, 97-1/2, 1912.

20 Österreich - Ungarns letzter Krieg 1914 - 1918, Bd I, Wien, 1929, str. 102 - 103.

pješadijskih lovačkih bataljona, zatim u jedinice brdske artiljerije, rezervne jedinice za dopunu operativnih jedinica, tvrđavske pješadijske bataljone i radne odrede.

U novembru 1914. godine komanda balkanskih oružanih snaga formirala je od prekobrojnog ljudstva mobilisanog u Bosni i Hercegovini tvrđavske pješadijske bataljone br. 1. i 2. U martu 1915. godine, od mobilisanih vojnih obaveznika obrazovani su tvrđavski pješadijski bataljoni br. 3-7, do marta 1916. godine obrazovana su još 2 (br. 8 i 9).

U augustu 1915. godine, na jugozapadnom frontu iz dva rezervna bosanskohercegovačka puka formirani su bosanskohercegovački lovački bataljoni br. 2 i 3. U februaru 1916. godine slijedilo ih je još pet. Lovački bataljon br. 4 obrazovan je iz tvrđavskog pješadijskog bataljona br. 4, a lovački bataljon 5,6,7 i 8 formirani su iz petih bataljona bosanskohercegovačkih pješadijskih pukova br. 1,2,3 i 4.²¹

Neposredno nakon izbijanja rata, nepovjerljivi vojni obaveznici, najvećim dijelom pravoslavni, svrstani su u nenaoružane radne odrede i upućeni u unutrašnjost Monarhije. Nakon donošenja naredbe Vrhovne vojne komande 3.8.1914., ove jedinice su upućene na radeve za opremanje utvrđenih mesta na Dunavu, za popravak ulica, puteva, izgradnju baraka za smještaj i sl.²²

Ovi ratni odredi su u proljeće 1916. godine raspušteni i od ljudstva su formirane građevinske i transportne čete.²³ Vojni obaveznici iz mostarskog dopunskog okruga, mobilisani u toku rata, raspoređivani su na rezervna tijela četvrte i osme bosanskohercegovačke regimente, četvrtog i osmog bosanskohercegovačkog lovačkog bataljona, a manji dio je ulazio u sastav drugih jedinica zajedničke vojske.

Od početka rata do marta 1916. godine I,II i IV bataljon IV bh puka nalazio se u sastavu 2. pješadijske divizije, i u tom vremenskom periodu bio je angažovan u sljedećim borbama ili se nalazio u njenom rezervnom sastavu²⁴:

- 1914.
- 23.08-25.08.1914- Bitka kod Krašnika
  - 26.08-01.09 - Bitka kod Lublina
  - 07.09-09.09 - Protivofanziva Rusa kod Lublina
  - 02.10-05.10 - Prodror na San
  - 22.10-26.10 - Prodror kod Ivangoroda

21. Fritz Franek, Die Entwicklung der öst - ung. Wehrmacht in den ersten zwei Kriegsjahren, Österreich- Ungarns letzter Krieg 1914-1918, Erg. Heft 5, Wien, 1933, str. 22.

22. KA-W, Armee - Ober - Komando, Operations Abt, (KA-W AOK, Op.) 3. VIII 1914., Nr 195
23. KA-W, KM, Präs 69 - 4, 30. V 1916.

24. Österreich - Ungarns letzter Krieg (ÖULK) 1914 - 1918, Bd VII, Geschichte der öst - ung. Heereskörper, Wien 1938, str. 174.

- 27.10-31.10 - Bitka kod Opatovke
- 16.11.-25.11- Bitka kod Krakova
- 20.12.-25.12- Borbe kod prelaza Dukla
- 28.12-31.12 - Povlačenje preko Karpata
1915.
- 01.01. 1915 - Borba kod Jasiel-a
- 26.02-10.03 - Druga ofanziva preko Karpata
- 01.04-06.04 - Uskršnja bitka na Karpatima
- 05.05-Prodor kod Gorlica
- 11.05-Zauzimanje Sanoka
- 15.05-04.06 - Borbe kod Przemysla
- 05.06-22.06 - Ofanziva prema Lembergu
- 01.07-10.07 - Druga bitka kod Krašnika
- 29.07-01.08 - Zauzimanje Lublina
- 26.08-13.09 - Ofanziva u Volhiniji
- 23.09-28.09 - Druga ofanziva na Rovno
- 16.10-16.11 - Bitka kod Čartorijskog

Početkom 1916. godine, četvrti bosanskohercegovački puk je premješten na jugozapadni front, gdje je raspoređen u sastav 93. pješadijske divizije i učestvovao u slijedećim borbama²⁵:

*sredina septembra 1916. borbe kod Fliča
avgust 1917. borbe na Rombonu*

U tom periodu riječ je uglavnom o pozicionim borbama, bez značajnijih pokreta jedinica.

Od oktobra 1917., došlo je do reorganizacije austrougarske armije. Pješadijski pukovi su imale u svom sastavu po tri pješadijska bataljona, a od preostalih bataljona obrazovani su novi pješadijski pukovi. Od III i V bataljona četvrtog bosanskohercegovačkog puka i osmog bosanskohercegovačkog pješadijskog lovačkog bataljona obrazovan je osmi bosanskohercegovački pješadijski puk²⁶.

Četvrti bosanskohercegovački puk, sa I, II i IV bataljonom, ušao je u sastav 55. pješadijske divizije i ostao do završetka rata. U njenom sastavu IV bosanskohercegovački puk je učestvovao u slijedećim borbama²⁷:

25. isto, str. 242.

26 KA-W, AOK, Op. 45869, 17. X 1917.

27 ÖULK, Bd VII, 1938, str. 232.

1917.

- 24-27.10.1917 - Dvanaesta bitka na Isonzu
28.10-01.11 - Prodor na rijeku Tagliamento kod Cornina
02.-03.11 - Prelazak preko Tagliamenta
decembar 1917 - Borba u oblasti Grape 1918 .
15-19.06.1918 - Bitka na visoravni „Sedam općina” i u oblasti Grape
24.06-15.07 - Protivnapad Italijana na brdskom frontu
19.09 -Borba na M.t. Solarolo
24.10-28.10 - Odbrambene borbe u oblasti Grape
oktobar 1918 - Dezertiranje
03-04.11 - Nastavak povlačenja armijske grupe Belluno i povratak u Bosnu i Hercegovinu

Od početka rata 1914 godine do oktobra 1917 III bataljon IV bh puka nalazio se u sastavu 18. pješadijske divizije i učestvovao je u slijedećim borbama²⁸:

1914.

- 10.08.1914 - Prodor na gornjoj Drini*
20-22.08 - Bitka kod Pribroja
06.08-04.10 - Bitka na Drini
18.10-30.10 - Bitka na Romaniji
24.10-15.11- Ofanziva na Valjevo
16.11. - 28.11 - Bitka na Kolubari na Ljigu
29.11-15.12 – Povlačenje preko Drine

1915.

- sredina februara 1915 - premještaj na Isonzo*
23.05-04.06 - Prve borbe u primorju
04.06-22.06 - Borbe između Plave i mora
23.06-07.07 - Prva bitka na Isonzu
18.10-04.11.-Treća bitka na Isonzu
10.11-14.12-Četvrta bitka na Isonzu

1916.

- 13.03-23.03.1916- Premještaj u Tirol*
april 1916- Borbe u dolini Sugana
13.06-24.07 - Protivofanziva Italijana u „Sedam općina”

1917.

- 09.-29.06.1917- Bitka na Ortigari*
18.09 - Bitka kod Carzana
10.-16.11- Borba na visovima Asiago
04.-06.12 - Osvajanje Monte Melette
23.12 - Borba na Col del Rosso

---

28 isto, str. 193

1918.

- 15.-19.06.1918 - Borba na visoravni „Sedam općina” i u oblasti Grape*
23.10 - Borbe sjeverno od Coll del Rosso
01.-02.11 - Proboj Italijana u „Sedam općina”

Osmi bosanskohercegovački puk formiran u oktobru 1917. godine do kraja rata se nalazio u sastavu III pješadijske divizije. Od marta 1918. raspoređen je u sastav 94 pješadijske divizije i u tom vremenu je učestvovao u borbama na Mt. Pertica i Col dell Roso, od 22. do 25.11. 1917. I u toku decembra u borbama u oblasti Grape²⁹.

Nakon što je 94 pješadijska divizija rasformirana, osmi bosanskohercegovački puk ušao je u sastav 49 pješadijske divizije u kojoj je ostao do završetka rata³⁰. U tom periodu učestvovao je u borbama:

- 13 i 14.08 1918 - Borba na visu Presena*
septembar 1918. vrši stražarsku službu u Val di Genova
oktobar dezertiranje
03.11 – Povlačenje
04.11. - Zarobljavanje kod Madona di Campiglio

Četvrti i osmi bosanskohercegovački lovački bataljoni formirani su februara 1916, i do oktobra 1917. nalazili su se u sastavu 73. pješadijske divizije. U tom periodu učestvovali su u sljedećim borbama³¹:

- 16.10-25.11.1916 - Prodor na rijeku Alt*
01.12.-06.12 - Prodor u Malu Vlašku
22.12-28.12 - Bitka kod Romnicu-Sarat
juni 1917- premještaj i smještaj u karanten u Hrvatskoj
19.-29.06 - Bitka na Ortigari
18.08-13.09- Jedanaesta bitka na Isonzu

Nakon reorganizacije armije, u oktobru 1917. osmi bosanskohercegovački lovački bataljon je ušao u sastav osmog bosanskohercegovačkog pješadijskog puka, a četvrti lovački bataljon je u sastavu 60. pješadijske divizije učestvovao u sljedećim borbama³²:

- 05-10.11.1917 - Borbe na Piavi*
1. 01.1918- Borbe na Mt. Ascolone
15.06 – 19.06 - Bitka u oblasti Grape
24.06 – 15.07 – Protivnapad Italijana na brdskom frontu
Oktobar 1918 – Dezertiranje

29 isto, str. 175

30 isto, str. 227

31 isto, str. 240-241

32 isto, str. 236

30.10 – 31-10 – Završne borbe armije Belluno

1.11 – 2.11 – Povlačenje preko Alpa

3.11 – 4.11 – Nastavak povlačenja armije Belluno

Mobilizacije provedene u toku Prvog svjetskog rata (1914-1918) u mostarskom dopunskom okrugu pokazuju slijedeće rezultate³³:

Srez / Grad	Broj stanovnika po popisu 1910.	Angažovani u: vojnim jedinicama	radnim odredima	Od toga mobilisani u jedinice
Gacko	14.948	1.997	344	189
Bileća	19.429	2.345	1.050	564
Trebinje	21.749	2.868	1.095	281
Ljubinje	14.503	1.428	920	835
Stolac	34.052	5.323	427	146
Nevesinje	23.083	3.810	3.122	453
Ljubuški	42.017	6.416	752	265
Mostar (srez)	50.145	8.523	615	528
Mostar (grad)	13.679	1.809	329	163
Konjic	27.340	4.609	320	126
Prozor	12.455	2.438	400	130
Županjac	22.184	3.288	446	311
Bugojno	45.866	8.919	768	655
Livno	39.300	5.841	1.008	393
Glamoč	19.907	3.424	294	205
UKUPNO	400.657	63.238	11.690	5.234

VOJNICI MOSTARSKOG DOPUNSKOG OKRUGA MOBILISANI U I SVJETSKOM RATU (1914-1918.)

33 KA-W, AOK, Op. 108.916, 6. VII 1918.

U toku Prvog svjetskog rata, iz mostarskog dopunskog okruga mobilisano je 63.238 vojnika, što je činilo 15,8% od ukupnog stanovništva. U radne odrede raspoređeno je 11.690 vojnika, najvećim dijelom pravoslavnih iz oblasti koje su smatrane nepouzdanim.

Najveći broj mobilisanih vojnika zabilježen je u srezu Bugojno (8.919), a u odnosu na broj stanovnika u srezu Prozor (19,5%).

Od 11.690 vojnika raspoređenih u radne odrede iz bilećkog sreza je bilo 1.050 što u odnosu na broj angažovanih u vojnim jedinicama (2.345) predstavlja 44,8%, iz nevesinjskog sreza 3.122 što u odnosu na 3.810 vojnika mobilisanih u vojnim jedinicama predstavlja 81,9%, i iz ljubinjskog sreza 64,8% (920 u radnim odredima, 1.428 u vojnim jedinicama).

Dio ljudstva svrstanog u radne odrede, nakon vojne obuke uključen je u sastav operativnih jedinica (5.234 od 11.690, što čini 40,5%). Najveći procent vojnika je zabilježen iz srezova Bugojno (85,3%) i Mostar (85,9%), a najmanji iz sreza Nevesinje (14,5%).

U Prvom svjetskom ratu izrasla je slika masovnih armija, sa upotrebotom borbenih sredstava do tada neslućene razorne moći. Modernizacija ratne tehnike koja je počela početkom XX stoljeća, bila je uzrok velikih gubitaka.

U Prvom svjetskom ratu počela je upotreba bacača plamena, minobacača i granata, a također i ručne bombe. Iako je Haška konvencija zabranjivala primjenu hemijskog ratnog materijala, gas je pripadao ratnoj svakodnevničici. Počela je upotreba novog oružja – tenka i angažovanja avijacije u vojne svrhe.³⁴

Vojnici iz mostarskog dopunskog okruga ginuli su u borbama na raznim frontovima (istočnom – ruskom, balkanskom i sjeverozapadnom-italijanskom). Bili su ranjavani, oboljevali od kolere i tifusa, malarije itd. , pretrpjeli smrzavanja na frontu ili su odvođeni u zarobljeništvo.

Iako ratna statistika ne pruža u potpunosti pouzdane podatke, na osnovu raspoložive građe mogu se ustanoviti približni gubici.

U toku Prvog svjetskog rata broj poginulih vojnika iz mostarskog dopunskog okruga iznosi³⁵:

34Eberhard Strohal, Erster Weltkrieg, Wien 1989., str. 84-85.

35 Podaci do 31.XII 1917: Wilhelm Winkler, Die totenverluste der Österreich - Ungarn nach nationalitäten, Wien 1919., str. 49-50. Podaci za 1918. godinu: KA-W, AOK, Qu. Abteilung, Verluste 1914-1918. k. 2259, Kriegs-statistisches Bureau, Wien 1918,Taf.-VII.

Srez / Grad	Broj vojnika	Gubici 1914-1918	%
Gacko	1.997	178	8,9
Bileća	2.345	457	19,5
Trebinje	2.868	346	12,1
Ljubinje	1.428	207	14,5
Stolac	5.323	455	8,5
Nevesinje	3.810	278	7,2
Ljubuški	6.416	772	12,0
Mostar (srez)	8.523	1.108	13,0
Mostar (grad)	1.809	337	18,6
Konjic	4.609	554	12,0
Prozor	2.438	364	14,9
Županjac	3.288	337	10,2
Bugojno	8.919	1.394	15,6
Livno	5.841	673	11,5
Glamoč	3.424	435	12,7
UKUPNO	63.328	7.895	12,5

**GUBICI VOJNIKA MOSTARSKOG DOPUNSKOG OKRUGA U I SVJETSKOM RATU
(1914-1918)**

Od ukupnog broja vojnika mostarskog dopunskog okruga koji su se nalazili u sastavu operativnih jedinica, poginulo je 7.895 (12,5%), približno svaki 8.

Najveće gubitke su imali vojnici iz sreza Bugojno (1.394), a najmanje iz sreza Gacko (178).

U odnosu na broj mobilisanih vojnika, najveće gubitke je imao srez Bileća (19,5%), a najmanje srez Nevesinje (7,2%).

Iz mostarskog dopunskog okruga, do završetka rata zabilježen je slijedeći broj ratnih vojnih invalida:³⁶

Do kraja rata u mostarskom dopunskom okrugu registrirano je 2.978 invalida što od ukupnog broja mobilisanih vojnika čini 4,7%, ili 47 invalida na 1.000 vojnika.

Najveći broj ratnih vojnih invalida zabilježen je u mostarskom srezu (427), dok je u odnosu na broj mobilisanih vojnika zabilježen u srezu Konjic (6,1%) odnosno 61 invalid na 1000 mobilisanih vojnika.

Uzimajući u obzir vjersku strukturu ratnih vojnih invalida, pokazuje se slijedeći odnos: muslimana je registrirano 25% od ukupnog broja, pravoslavnih 35,2% i katolika 37,4%, dok su pod rubrikom ostali zastupljeni sa 2,3%.

36 ABH, ZMF, 1918., 5096

Srez	Muslimani	Pravoslavni	Katolici	Jevreji	Ostali	Ukupno
Gacko	29	37	3		3	72
Bileća	18	87	3		1	109
Trebinje	43	83	3		5	134
Ljubinje	25	51	25			101
Stolac	92	73	26		1	192
Nevesinje	41	110	3		5	159
Ljubuški	34	53	212		7	306
Mostar	93	49	276		9	427
Mostar (grad)	54	21	12	1	12	100
Konjic	178	44	50	1	8	281
Prozor	37	3	71		4	115
Županjac	18	3	146		5	172
Bugojno	61	185	79		1	326
Livno	20	126	164		7	317
Glamoč	27	122	15		3	167
UKUPNO:	770	1.098	1.114	2	71	2.978

RATNI VOJNI INVALIDI MOSTARSKOG DOPUNSKOG OKRUGA

Bosanskohercegovačke jedinice smatrane su elitnim trupama austrougarske armije, što je vidljivo iz broja odlikovanja - medalja za hrabrost koje su primili njeni vojnici u toku Prvog svjetskog rata, ukupno 35.637³⁷.

Budući da su odlikovanja VIII bosanskohercegovačkog puka pribrojana odlikovanjima IV bh.puka, ukupan broj dobitnika medalje za hrabrost u sastavu jedinica iz mostarskog dopunskog okruga je iznosio:

U prosjeku, svaki sedmi vojnik je primio medalju za hrabrost. Od toga je bilo 36 zlatnih, 396 velikih srebrnih, 2094 male srebrne i 5498 bronznih. Neke medalje su dodijeljene i po dva puta ; osam velikih srebrnih medalja, 61 mala srebrna i 208 bronznih. Dvije bronzane medalje su dodijeljene i po treći put.

Dugo trajanje rata i nevolje, koje je vojnik podnosiо na frontu, uzrokovali su da je i kod jedinica koje su do tada bez pogovora izvršavali sve zadatke i u najtežim uslovima, došlo do dezertiranja.

IV bosanskohercegovački pješadijski puk	7785
IV bosanskohercegovački lovački bataljon	1.050
VIII bosanskohercegovački lovački bataljon	387
UKUPNO:	9222

37 KA-W, AOK, Auszeichnungs- gruppe, 1918, Nr. 442

Ratna zamorenost i čežnja za povratkom kući pri kraju rata kod vojnika je porasla brigom za porodicu i nesigurnom budućnošću.

Pisma iz zavičaja obavještavala su borce na frontu o neizdrživim patnjama kod kuće, koje su podnosile njihove porodice.³⁸

Ni bosanskohercegovačke jedinice, u čijem sastavu su bili vojnici iz mostarskog dopunskog okruga, nisu predstavljale izuzetak.

Prvo je krajem juna 1918. došlo do dezertiranja oficira VIII bosanskohercegovačkog puka³⁹, a krajem oktobra do masovnog dezertiranja vojnika IV bh.puka, s obrazloženjem da u carevom manifestu svim narodima Monarhije, Bosna i Hercegovina nije spomenuta, da je car zaboravio njihovu domovinu. Poslednjih dana rata odvezuju se od zakletve i vraćaju se u zavičaj⁴⁰.

38. ÖULK, VII Bd 1918., str. 565-573

39. KA-W, AOK, Op. 109.806, 8.VII 1918.

40. KA-W, AOK, Op. 114496, 30.X 1918.

Seka BRKLJAČA

OD IMPERIJALNE POLITIKE FAŠISTIČKE ITALIJE DO EKONOMSKIH PROBITAKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Italija nije posjedovala osnovne pretpostavke za politiku velike sile, jer se agresivna spoljna politika fašizma nije bazirala na adekvatnoj materijalnoj podlozi. Ona nije imala ni ekonomiju, ni vojsku ni druge mogućnosti jedne države koja teži za svjetskom ulogom i svjetskim gospodstvom.

Paradoksalno je koliko je Musolini stvarno zanemarivao vojnu spremnost Italije i propustio sistemskim rješenjima angažovati industrijske potencijale kojima je zemlja stvarno raspolagala, da bi stvorio vojni potencijal kakav zahtijeva politika velike sile. Imperijalni ciljevi fašističke vlade imali su podršku predstavnika krupnog kapitala kao G. Volpija, i A. Pirelija i krupnih firmi kao FIAT, ANSALDO, BREDA, TERNI, itd., ali su se finansijska sredstva odlijevala pretežno propagandnim ciljevima, umjesto na osmišljen program naoružanja.

Inicirana autarhična privreda bila je promašaj, jer je najranjivija tačka talijanske ekonomije bila gotovo puna ovisnosti o uvozu svih vrsta pogonskih goriva: uglja i nafte 95-99%, zatim su joj nedostajale bazične industrijske sirovine: kalaja i nikla 100%, bakra 99%, željeza i čelika 60%, vune i pamuka 80-99%, a za poljoprivredu neophodna đubriva i do 75%.¹⁾ Italija, iako ne raspolaže sopstvenim izvorima, izvanredno je razvila tekstilnu industriju, kao osnovnu industriju talijanskog privrednog života, kao i na širokom planu, industriju prerade metala, počev od sitne metalne galeranerije pa do teških mašina.

U ovome procesu bilo je neophodno da proizvodnja bude usklađena sa mogućnostima nabavke sirovina, pošto bi svaka veća disproporcija u ovome pogledu mogla da se nepovoljno odrazi na održavanje nivoa industrijske

1. Vojna enciklopedija, knj. 8, Beograd 1964, str. 87.

proizvodnje, pa i privrede u cjelini. Dio potreba podmirivan je iz zemalja jugoistočne Evrope, pri čemu je Italija u doba dolaska nacista na vlast bila najprisutnija u spoljnotrgovinskoj razmjeni ovoga regiona. Posebno je bila važna Jugoslavija, s kojom je Italija imala najveću razmjenu roba u odnosu na ostale zemlje ovoga regiona.

Gubeći tradicionalne izvore sirovina kao i tržišta u težnji za autarhijom, a posebno primjenom ekonomskih sankcija proisteklih iz agresije na Etiopiju 1935. godine, talijanska ekonomija se sve više veže za njemačku, upadajući, kao zemlja slabijih privrednih mogućnosti, u zamku bilateralnih ugovora na osnovu klirinškog sistema koji sputava njenu spoljnotrgovinsku razmjenu. Takvo prožimanje nacionalnih ekonomija dviju zemalja čini talijansku ekonomiju sve ovisnijom od njemačke. Njemačka ne samo da nije pomagala razvoj privrede, a naročito ratne, u Italiji, već je nastojala da od nje izvuče što više ekonomske koristi kao što su: prehrambeni artikli, tekstil, boksit, sumpor itd. Isto tako, Njemačka nije ispunjavala obaveze o isporukama toliko potrebnog uglja, metala, oduzimajući Italiji i onaj minimum rezervi metala sa kojima je raspolagala.²⁾

Fašistička Italija je političke ciljeve pretpostavljala privrednim, dok je za Treći rajh to bio sastavni dio spoljne politike, pri čemu se trgovinska politika predstavlja, pored ostalog, kao jedan od instrumenata spoljne. Prema mišljenju Guiseppea Botaia, jedne od umjerenijih figura fašističkog rukovodstva, već je 1926. godine bilo jasno da su materijalistički razlozi manje važni od rodoljubive dužnosti talijanskog naroda da stupi na put osvajanja na koji su druge nacije već stupile: „Talijani moraju učiniti Italiju većom, moraju se boriti za carstvo radi carstva, a ne bilo kakve ekonomske prednosti”.³⁾

Priznavajući nominalno interesnu sferu Italije na Balkanu, a zadržavajući pravo „samo” na ekonomske interese, nacisti su planskim mjerama potvrdili staru istinu da onaj koji ima ekonomsku moć na određenom području je i stvarni gospodar nad njim.⁴⁾ Dok za njemačku politiku evropski jugoistok jeste važan, ali ne i prvorazredno značajan, dotle je to područje za Italiju bilo područje osnovnih stremljenja i od vitalnog značaja za pridobijanje „lovnih rezervata”, tipično za politiku sile bez izvoznog kapitala.⁵⁾ Idejna bliskost dva pokreta i totalitarna režima, kao i monumentalni imperijalni ciljevi na temelju „novoga poretka” kao doktrine koja pretpostavlja podjelu na „interesne sfere”,

2. Dnevnik grofa Čiana, Zagreb 1948, str. 169

3. Denis Mack Smith, Musolinijevo Rimsko Carstvo, Zagreb 1980, str. 47

4. Vidjeti opširnije; Dušan Lukač, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, knj. I, Beograd 1982.

5. Teodor Sala, Propagandne novine visokih italijanskih komandi za italijanske okupacione uprave u Jugoslaviji (1942.-1943.), Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Zbornik radova, Beograd 1973., str. 355

povezala je dva saveznika u „Osovini”, ali protivrječnosti ciljeva talijanskog fašizma i njemačkog nacizma začinjale su se i najsnažnije manifestovale upravo na ovim područjima.⁶⁾

Primajući Hitlerovo strateško rukovodstvo u operacijama protiv Kraljevine Jugoslavije 1941. godine u formi „preporuka i želja” za koordinirano djelovanje njemačkih i talijanskih trupa, Musolini se nalazio pred rješenjem „jadranskog pitanja”, koje za njega ne dolazi nepredviđeno, jer se njime zanosi već više godina. To je rješenje, međutim, previše zavodljivo i radikalno, a da se ne bi pribujavao njegovog konačnog ishoda.

Iako je njemačka komanda namijenila talijanskim trupama više značaj zaštitnice svojih trupa u napadu, očigledno je bio važan preduslov da se zadobije dio teritorija prilikom diobe Jugoslavije. Međutim, dotadašnji uspjesi, odnosno neuspjesi talijanske vojske, „ovjenčani” porazima u Albaniji i Grčkoj, davali su malo izgleda za materijalizaciju megalomanskih aspiracija fašističke Italije na području druge strane Jadrana. Da bi motivisao svoju vojsku, Musolini, uoči napada na Jugoslaviju, 5. aprila 1941. godine izdaje naređenje: „da će svaki oficir, podoficir ili vojnik koji bi se bez naređenja povlačio sa položaja koji treba do kraja braniti – biti smjesta streljan”.⁷⁾

U fašističkim krugovima Italije razbuktale su se stare težnje i otvorili apetiti da bi se u novonastaloj situaciji, porazom Jugoslavije, stvorio talijanski posjed, neprekidan, protežući se od Italije do tursko-evropske granice, ili barem do Soluna. Dubina toga teritorija prema unutrašnjosti, kao minimum, morala bi da obuhvati uzdužne komunikacije, a kao maksimum da zahвати sve glavne sirovinske i industrijske regije, ili odgovarajuće zemlje u cjelini. Još krajem aprila 1940. godine Musolini je kazao svome načelniku Generalštaba kopnene vojske, maršalu Gracijaniju. „Čujte Gracijani, mi ćemo Jugoslaviju oboriti na koljena, trebaju nam sirovine, a njih ima u rudnicima koje moramo dobiti”.⁸⁾

Silovita talijanska težnja za teritorijalnom ekspanzijom na račun istočnog susjeda, za proširivanje političkog utjecaja sa privrednim dobitcima koji se „podrazumijevaju”, nije po prvi put bila u potpunom neskladu sa uspjehom, odnosno neuspjehom njenog oružja. Ilustrativno je da, tek što je rat protiv Kraljevine Jugoslavije počeo, a u vrijeme kada njemačke trupe počinju da primjenjuju operativne planove o zahvatanju jugoslovenskih privrednih

6. Vidjeti opširnije; Andrej Mitrović, „Novi poredak” i jugoistočna Evropa (Nemačka i Italija prema jugoistoku Europe početkom drugog svetskog rata), Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, n.n.

7. Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR-a), tom II, knj. 2, dok. br. 9, str. 528

8. Vojmir Kljaković, Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941., 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Zbornik radova, Sarajevo 1973., str. 50.

potencijala, Komanda 2. talijanske armije izdaje ovakva uputstva: „Onesposobljavanje industrijskih postrojenja”. Tim aktom se naređuje zaštita kao i preduzimanje svih potrebnih mjera da bi se u slučaju potrebe, odnosno jugoslovenskog proboga talijanske odbrane julijske granice, brzo izvršilo onesposobljavanje i spašavanje talijanskih industrijskih postrojenja.⁹⁾

U centru talijanskih interesa bila je težnja da pojačaju svoje pozicije u zahtjevima prema Dalmaciji, odnosno uspostavljanju kontinuiranog teritorijalnog pojasa od Rijeke do Crne Gore, sa odgovarajućim paralelnim komunikacijama, odnosno trajnog mostobrana na uticaj na Nezavisnu državu Hrvatsku, koja im se ispriječila na putu za Podunavlje. Polazeći od činjenice da Nijemci nisu ničim formalno otkazali raniji dogovor o oblastima koje pripadaju talijanskoj interesnoj sferi, Talijani se, računajući i na svoj tradicionalni uticaj na ustaško rukovodstvo, kao i na garancije koje je Pavelić dao Musoliniju 28. marta 1941. godine, nisu protivili ulasku Bosne i Hercegovine u NDH. Pretpostavljali su da će u ovoj novoj državi, tjesno je povezujući prvo personalnom, a onda carinskom i monetarnom unijom, te odgovarajućim mjerama, naći mogućnost da materijalizuju i politički i privredni utjecaj u Bosni i Hercegovini. Talijanska težnja za političkom i vojnom penetracijom, očigledno naglašena iz Čanovih istupa na konferenciji u Beču 21-22. aprila 1941. godine upozoravala je njemačku stranu da bi neka neodređena talijanska rješenja o Bosni i Hercegovini, prije ili poslije, mogla ugroziti njihove ekonomske interese, s tim da je Njemačka bila vrlo dobro obaviještena o otvorenim apetitima talijanske privrede za sirovine i ostala bogatstva ovoga područja a s obzirom i na siromaštvo i potrebe same Italije u tom pogledu. Konferencija u Beču nije zadovoljila talijanske aspiracije i uvjerala je Musolinija i Čana da je s Nijemicima veoma teško izaći na kraj. Hitler je preko Ribentropa samo vješto talijanskim zahtjevima isturio, od obje sile priznatu, suverenost NDH, formulu političke nezainteresovanosti uz zaštitu „samo” ekonomske interese i privrednih pozicija koje je Treći rajh već imao u jugoslovenskim zemljama. Pored ostalog, s obzirom na specijalne ekonomske interese Nemačke u bivšoj jugoslovenskoj državi, dogovoreno je da se obave specijalna razmatranja u pogledu nemačkih ekonomske interese na područjima koja pripadaju Italiji”.¹⁰⁾ U namjeri da se onemoguće pokušaji Talijana da se ubace u privredni prostor NDH, Nijemci su do potpisivanja ugovornih obaveza između Italije i NDH, požurili da poduzmu niz konkretnih mjera, uglavnom povjerljivog karaktera, da se njihovi privredni utjecaji očuvaju i prošire, a na taj način, obavezujući ustaško rukovodstvo, vezali su

9. Aprilski rat 1941., Zbornik dokumenata, knj. 2, Beograd 1987., Prilog br. 5, Izvod iz dvomesečnog istorijskog dnevnika talijanske 2. armije za period od 27. marta do 20. aprila 1941. godine, str. 982.

10. Zbornik NOR-a, tom. XII, knj. 1, dok. br. 27, str. 74-75.

mu ruke u budućim pregovorima sa Italijom. Sudeći po obavještenju koje je 24. aprila 1941. godine njemački poslanik u Zagrebu Kaše poslao Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, odnosno Ribentropu u vezi sa predstojećim susretom Pavelića sa Čanom u Ljubljani, „On (Pavelić – prim. S.B.) sutra ni u kome slučaju neće sklapati konačne sporazume, već će se pridržavati razgovora sa svojom vladom i informacija iz Berlina. Ukažujući na Dućeov telegram o priznanju NDH on će umeti da predusretne diktat ili iznuđivanje.”¹¹⁾

Raznovrsna djelatnost Nijemaca na utvrđivanju svojih pozicija i interesa u NDH, koliko god bila prikrivena i suptilna, nije mogla da promakne Talijanima i da ne izazove njihovu pažnju i nepovjerenje. U vrijeme pregovora Italije i NDH talijanskom poslaniku u Zagrebu Kazertanu stizala su dosta zabrinjavajuća obavještenja kao i ovo Marčela Cukolina od 29. aprila 1941. godine: „Poznato je da se Pavelićev režim održava nemačkim bajonetima, kada Pavelić izgubi svoj autoritet zbog odricanja koje će morati da učini u korist Italije, jasno je da će Nemci to iskoristiti da bi se još više osetio teret njihovih interesa, da bi ojačali svoju već postojeću političku i ekonomsku organizaciju i da bi pomenute interese preneli u svoj domen. Rezimirajući sadašnju situaciju u Zagrebu (ne uzimajući u obzir selo), može se reći:

1. Pavelić i njegova partija ne znače mnogo u masi i među intelektualcima bez prisustva nemačkih vojnika. Nemaju ni sledbenika ni pristalica.
2. Neprijateljstvo prema Italiji usled pitanja granica naročito u Dalmaciji.
3. U ovakvoj neizvjesnoj situaciji ne sklapaju se više poslovi, trgovina je prestala, privredni život je paralisan.
4. Nemci su uputili svuda, naročito u Bosnu, svoje tehničare radi ispitivanja šuma, rudnika itd., da bi se snabdeli onim najboljim čega ima. Mi smo zasad potpuno po strani”.¹²⁾

Talijanski vojno-politički i privredni krugovi podijelili su se na dvije struje u pitanju „velikog” i „malog” rješenja granica i teritorija koje bi trebale pripasti Italiji. Čano se pita 29. aprila 1941. godine „da li se isplati, da izgubimo vlast nad jednom velikom i bogatom zemljom samo za to, da bi spasili grad (Split-prim.S.B.) u kome su jedino spomenici talijanski”.¹³⁾ I talijanski poslanik Kazertano, a to su bili stavovi i talijanskih privrednih krugova oko grofa Volpija, uporno se zalagao da je bolje imati čvrstu carinsku uniju, koja će se poštovati, nego nabrzinu uzeti dva ili tri gotovo gola otoka bez ikakve privredne važnosti za Italiju.¹⁴⁾

11. Isto, dok. br. 28, str. 73-76.

12. Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, dok. br. 10, str. 33-34.

13. Dnevnik grofa Ciana, n.n., str. 240.

14. Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, Zagreb 1987., str. 31

Komentarišući utanačene odredbe ugovora između NDH i Italije, a koje je njemačka strana poznavala već 8. maja 1941. godine, njemački general u NDH Horstenau ovako ih je ocijenio 12. maja 1941. godine: „Općenito, ugovor je – ako ostane njegova sadašnja verzija – prilično zapetljan, tako da će na kraju zavisiti od umještosti i osjećaja moći obaju partnera što mogu iz njega učiniti“.¹⁵⁾

Potpisivanjem „Rimskih ugovora“ 18. maja 1941. godine nije se izmijenila suština pregovora u Beču, nije se izmijenila demarkaciona linija od 23. aprila, a Bosna i Hercegovina je potvrđeno ostala u sastavu NDH. Imajući u vidu zaštitu već postojećih pozicija u privredi krajeva koji su ušli u sastav NDH a prije svega tradicionalni interes za bosanske šume, kao i pozicije u bosanskohercegovačkoj drvnoj industriji, ovaj ugovor je u „Zaključnom zapisniku“ imao formulaciju: „Do zaključenja novih sporazuma ostat će na snazi između Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske, ukoliko budu primjenjivi, ugovori, koncesije i sporazumi između Kraljevine Italije i bivše Kraljevine Jugoslavije.“¹⁶⁾

Međutim, već prvi privredni kontakti Italije i NDH označeni su u talijanskim privrednim krugovima kao veliko razočarenje, nazvano od Musolinija „hrpicom kostiju“ koju im ostavljaju Nijemci u NDH. Tu treba imati u vidu i paralelno vođene, početkom juna 1941. godine, duge i mukotrpne privredne pregovore o novom trgovinskom ugovoru Italije i Trećeg rajha, pri čemu Nijemci nisu htjeli ili nisu mogli održati prijašnja obećanja. Pravdajući se opštim nedostatkom roba u ratnim uslovima, smanjili su toliko potrebne talijanskoj industriji, količine uglja, nafta, pa čak i staroga gvožđa iz francuskog ratnog plijena. Dok je konsolidacija NDH išla u prilog Nijemcima, koji su od nje stvarali transmisiju svoje vojno-privredne politike, ona je, kao takva, bila smetnja i ekonomskim aspiracijama Italije, kojoj je nominalno zagarantovana predominacija na tom prostoru.

Mada su na osnovu „Rimskih ugovora“ napustile najveći dio, talijanske snage ostaju i dalje prisutne na dijelu teritorija NDH. One će i ubuduće sužavati ili proširivati svoje područje na teritoriju NDH, kao glavna pokretačka snaga, koja će imati zadatku da pored materijalizacije vojno-političkog prestiža u NDH, oživotvori i privredne apetite. Te će trupe u skladu samo sa svojim potrebama, planovima kao i mogućnostima stvarati Italiji potencijalne faktore za ostvarivanje njenih političkih i privrednih aspiracija u Bosni i Hercegovini.

Italija je u NDH, za razliku od Trećeg rajha, imala mnogo manji broj institucija, organizacija, udruženja i funkcija. Ali zato su Talijani zadržali najveći dio svojih vojnih snaga, te nisu osjećali potrebu da uspostave tako

15. Isto, str. 33

16. Zbornik NOR-a, tom V, knj. 1, dok. br. 224, str. 505.

široku mrežu političku, privrednu i obavještajnu kao Nijemci. Talijani su na svome okupacionom i anektiranom području, za razliku od Nijemaca, zadržali iste one trupe koje su sudjelovale u invaziji na Kraljevinu Jugoslaviju. Na čelu ovih divizija nalazili su se komandanti koji su, često i istovremeno, kao vrsni političari svojom aktivnošću nadoknađivali nedostatak političkih, privrednih i drugih institucija i funkcija u NDH. Pored široke mreže funkcija i zadatka pri samim jedinicama, Italija je svoju okupacionu politiku vodila i u okviru poslanstva, konzulata i vicekonzulata, te vojne misije u Zagrebu.

Privredni odnosi Italije i NDH bazirali su se na konkretizovanju odredaba Rimskih ugovora. Dan poslije potpisivanja ugovora, 19. maja 1941. godine, Mussolini je prihvatio prijedlog ministra Čana da imenuje ministra Žuzepa Volpija za predsjednika stalne komisije za privrednu saradnju Italije i NDH.¹⁷⁾ Uskoro po zaključenju Rimskih ugovora nastavljen je pritisak fašističke vlade Italije u cilju postizanja daljnih ustupaka, pri čemu je taj pritisak materijalizovan i praktičnim postupcima talijanskih predstavničkih funkcija, kao i vojnih i civilnih okupacionih organa na terenu, koji nisu prekidani još iz perioda aprilske rata. Predstavnički faktori Italije u svojim planovima i željama u odnosu na NDH bili su vrlo jasni i izričito davali do znanja da je NDH i u privrednom pogledu talijanska interesna sfera. Sada se na talijanskoj strani često čuju tvrdnje da priznavanje političke prednosti, uz istovremeno oduzimanje najznačajnijih ekonomskih osnova, postaje skoro bespredmetno. Iz jednog od izvještaja poslanika Kazertana vidi se „da ovo Poslanstvo ne propušta prilike da hrvatskoj vladi sasvim konkretno i odlučno predoči političku stvarnost koju pretstavljaju rimski sporazumi, prema kojima je, s jedne strane, Italija preuzela obaveze u pogledu nezavisnosti i učvršćenja Hrvatske uključujući i njenu ekonomiku, a s druge strane, hrvatska vlada, primajući talijanske garancije, preuzela je na sebe precizne obaveze i na ekonomskom polju. Prilikom sprovođenja ove aktivnosti nisam propuštao prilike da na pogodan način podsetim da su talijansko-hrvatskim sporazumima predhodili načelnii sporazumi sa Rajhom, koji počivaju na priznavanju našeg životnog prostora duž jadranske obale.“¹⁸⁾

Već prvi pregovori oko privrednih pitanja Italije i NDH krajem juna 1941. godine, nisu zadovoljili talijanske težnje. Talijani su, očekujući da nakon invazionog perioda vide u kontinuitetu konvoje brodova sa raznim robama, a naročito deficitarnim sirovinama, bili opet u zakašnjenu, ustvari htjeli su da dobiju ono što je već podijeljeno. Pred njihovim privrednim zahtjevima ispriječio se čvrst zid njemačkih interesa i pozicija, koje su ustaške funkcije u politici, vojsci i privredi imale da sproveđu i osiguraju. Karakteristična je

17. Dnevnik grofa Ciana, n.n., str. 246.

18. Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 2, dok. br. 82, str. 517.

ocjena poslanika Kazertana, koji, kao i ostali talijanski faktori, uviđa uzroke, ali optužuje posljedice: „Prilikom izveštavanja o ekonomskim problemima više puta sam istakao rastuće interesovanje koje Nemci pokazuju za hrvatsku privredu. Interesovanje je usmereno na industriju, rudarstvo, trgovinu, pa čak i na zemljišne posede. Hrvati na ovo reagiraju prilično mlako, a najčešće su prinuđeni da prihvate ponudu i nametanje koje se provodi s bezobzirnošću, kojoj se oni ne umeju, ili ne uspevaju sami, odupreti. Tvorci ovakvog stanja stvari su Nemci, međutim, za nas krivci za sve ovo su Hrvati, koje mi zbog toga optužujemo.”¹⁹

Talijani nisu imali ni organizaciju ni sredstva za eksploraciju svojih interesnih oblasti u NDH kao Nijemci, oni nisu imali na raspolaganju takve ekonomске izvore kakve su imali Nijemci sjeverno od demarkacione linije. Ono što je za ratnu privredu bilo i najvrednije južno od demarkacione linije, boksitna rudača, opet su u svojim rukama imali Nijemci, što je, da stvar za Talijane bude još i gora, zbog zajedničkih „interesa Osovine” potvrđeno na pregovorima u Beču, koji su još i obavezivali talijanske vojne snage kao zaštitnicu ovih njemačkih interesa. Međutim, cijelokupni talijanski angažman na ekonomskom polju karakteriše velika upornost i agresivnost, koja nije ustupala pred preprekama, pa i ugovorenim obavezama prema velikom savezniku. Jasno se uočava da se talijanske pretenzije u uslovima postinvazionog perioda, za razliku od prethodnih proklamacija, sada očituju prvenstveno kao ekonomsko politička odredba. U uslovima Drugog svjetskog rata, kada je izgubila tradicionalne izvore snabdijevanja najdeficitarnijim sirovinama kao ugljem, drvetom i željeznom rudačom, i kada ni nakon mukotrpnih pregovaranja i intervencija kod njemačkog partnera nisu se zadovoljile talijanske potrebe, Italija teži i to grčevito, da materijalizuje u konkretne probitke prostore koji su ušli u njenu interesnu zonu u NDH. Kroz tu ekonomsko političku potrebu istovremeno su se izražavali i interesi i težnje najkrupnijih talijanskih monopola, a među prvima FIAT-a, za proizvodnju željeza, čelika, mašinogradnju, kao i Montekatinija, najvećeg koncerna u oblasti rудarstva i hemije. Njih nisu zanimale samo ratne zastave, nego korist sa područja na kojima su te zastave pobodene.

S druge strane, tu je i težnja da se radikalno i konačno riječi i privredni problem Dalmacije, što je bila nasušna potreba „italijanskog siromašnog guvernatirija Dalmacije”, koji su talijanski fašisti željeli podvrci „privrednom prosperitetu”. Iz jednog talijanskog izvještaja, već od kraja aprila 1941. godine, vidi se da je situacija u Dalmaciji s ekonomskog gledišta vrlo teška, što je posljedica, po ovome izvještaju, „jednog od glavnih uzroka - prestanak trgovine

---

19. Isto, str. 516.

sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom, prve dvije sa prirodnim bogatstvima i rudama, a treće sa odličnom produkcijom duhana.”²⁰⁾

Za Talijane je Bosna i Hercegovina „bogata oblast sa mnogim i ogromnim prirodnim rezervama, koje su krajnje potrebne našoj industriji i našoj privredi uopšte”,²¹⁾ bila dvostrukog značenja. Prvo je u njoj trebalo štititi postojeće pozicije i povlastice, koje je Italija ovdje već ostvarila do aprilskog rata 1941. godine, a drugo, težnja za i kvalitativnim i kvantitativnim dobitcima, za što je vođena velika politička borba, izražena je u akcijama svih vidova talijanskih funkcija u NDH.

U propagandnim parolama ustaških vlasti rudarstvu i topioničarstvu davana su temeljna značenja u budućem privrednom prosperitetu NDH, „grane veoma važne za naš udjel u okviru europskog gospodarstva, prema kojemu mi kao članovi nove europske zajednice imamo svojih posebnih dužnosti.”²²⁾ Ove „posebne dužnosti”, koje je ministar za obrt, veleobrt i trgovinu NDH Toth samo nagovijestio na jednom od jalovih zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u maju 1942. godine, bile su maskirano pravo stanje, odnosno zadovoljenje konkretnih ekonomskih interesa, prije svega Trećeg rajha, a zatim Italije. A kako su se najvažniji privredni regioni bogati rudama, drvetom, topioničarskim i drugim industrijskim postrojenjima nalazili u Bosni i Hercegovini, ustaška propaganda naročito je isticala i podvlačila ekonomsko značenje Bosne i Hercegovine za NDH. Slavko Kvaternik bosanski rudarski bazen naziva „hrvatska Rurska oblast”, jasno je određujući i geografski „na zapadu ograničena Bosnom, na sjeveru Savom, na istoku linijom Zvornik-Vlasenica-Han-Pjesak-Romanija planina.”²³⁾

Njemački privredno-obaveštajni faktori već su 20. aprila 1941. godine uputili Upravi za vojnu privredu i naoružanje Trećeg rajha izvještaje iz Bosne, upozoravajući „da čeličana Zenica, kao i okolni rudnici, nisu još posjednuti od njemačke vojske, a ni od civilne uprave” kao i da „treba očekivati i napore Italijana u tom pravcu”²⁴⁾ Odmah iza ovih obaveštenja Željezara Zenica, Rudnik uglja Zenica, kao i Rudnik i topionica u Varešu, a zatim rudnici uglja Kakanj i Breza stavljeni su pod kontrolu njemačke vojne uprave i manjih njemačkih tehničkih odjeljenja sa postavljenim komesarima. To su bile mijere privremenog karaktera, do druge polovine maja 1941. godine, kada je vlada NDH obrazovala akcionarsko državno preduzeće Hrvatski rudnici i talionice

20. Isto, dok. br. 12, str. 37.

21. Arhiv Vojno-istorijskog instituta Beograd (AVII), Njemačka arhiva Vašington (NAV), film, rolna, snimak (F.r.s.), F-77, r. 1293, s. 815.

22. Mile Konjević, Prilog proučavanju organizacije i stanja privrede u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1942., Istorija XX veka, XIV-XV, Beograd 1982., str. 229.

23. Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 2, Prilog I, str. 1097.

24. AVII, NAV, F-77, r. 1315, s. 932, 933, 938.

HRUTAD, preko kojeg je organizovana eksploracija za potrebe njemačke ratne privrede. Naime, početkom maja 1941. godine njemački poslanik u Zagrebu Kaše izvještava Ministarstvo spoljnih poslova Rajha, insistirajući na potrebi preduzimanja što efikasnijih mjera da bi se zbog „konkurenčije interesa Italijana što brže realizovali interesi Njemačke”.²⁵⁾ Talijani su također ispoljavali pojačani interes za rudnike i željeza i uglja u Bosni, a velike firme Fiat i Breda nastojale su da organizuju i zaključe konkretne poslove.²⁶⁾ Talijanske firme su pored rude gvožđa, također, bili veoma zainteresovani za manganovu rudaču iz Bosne, ali su jedino uspjeli da zakupe 12 istražnih jama manganove rudače, 12 km zapadno od Sarajeva, izazivajući prikriveno nezadovoljstvo njemačkog partnera „što se mijesaju u poslove van svoje zone”.²⁷⁾ Talijanskim privrednim aspiracijama ostajalo je prelamanje preko odgovarajućih privrednih i političkih organa NDH, koji su braneći „nezavisnost” svoje privrede štitili njemačke vojno privredne interese. Ono što je preostalo od prvih kontingenata proizvedenog željeza, čelika i željezne rudače za potrebe Trećeg rajha na raspolaganju je, pored NDH, imala i Italija. S obzirom na probleme vađenja rude, transporta u ratnim uslovima, koji su za proizvodnju izbijanjem ustanka stalno i pogoršavani, preostale količine za Italiju su bile male; od nekoliko hiljada tona do niti ijedne tone.

Talijanske funkcije na svim nivoima poduzimale su sve vrste koraka da izvuku što više ekonomski koristi iz datog političkog stanja, tj. iz ugovornih obaveza NDH prema Italiji. U nemogućnosti da zadovolje svoje zahtjeve ovakvim načinom poslovanja, jer NDH, pored ostalog, nije mogla da dâ ono što je već uzeto, Talijani su izlazili iz kancelarijskog vida poslovanja na praktične postupke, odnosno „slobodno zahvatanje” od strane vojnih organa i pojedinaca svih vrsta dobara, što ustvari nije ni prestalo još od invazionog perioda. Ovome je veoma povoljno doprinosila otvorena i nekontrolisana granica duga oko 700 km između NDH i talijanskog anektiranog područja. Ta granica je kao „usisna pumpa”, kako je nazvao general Horstenau, omogućavala Talijanima izvlačenje svega na šta je palo njihovo koristoljubivo oko. Međutim, bez obzira i na količine roba i na njihovu raznovrsnost, na takav način nisu se zadovoljavale kvalitativno i u potrebnom kontinuitetu potrebe talijanske privrede u sirovinama, nego samo neposredna potrošnja sa ograničenim brojem korisnika, kao npr. pripadnici okupacionih trupa, pojedinci iz vojne vrhuške i ratni profiteri.

Ugovorna utanačenja su za Italiju bila samo jedan od vidova i to stalno paralelno prisutan sa drugim oblicima sprovodenja u praksi privrednih interesa u NDH.

25. Isto, s. 932.

26. Isto, s. 1004.

27. Isto, s. 876.

To se najbolje vidi u posebno tradicionalno jakom interesu koji je Italija pokazivala za iskoriščavanje šuma u Gorskem kotaru, Lici a naročito u Bosni i Hercegovini. Italija je, inače, u ugovornim odnosima sa NDH više vjerovala u efikasnost isporuke roba na osnovu kratkoročnih ugovora, naprimjer, tri mjeseca. Prvi takav privremeni ugovor odnosio se na kontingent jednog od artikala, koji je ovdje najviše zanimalo Talijane – na drvo.

Na osnovu provizornog ugovora Italije i NDH, sklopljenog 26. juna 1941. godine, za robnu razmjenu od 1. jula do 30. septembra 1941. godine, utvrđen je uvozni kontingenat celuloznog drveta iz NDH u ukupnom iznosu od 100 hiljada tona. Od predviđenih ukupnih kontingenata za isporuku prvo je trebalo obezbijediti:

1. Četinarsko drvo za dobijanje celuloze u iznosu od 5 hiljada tona.
2. Bukovo celulozno drvo u iznosu od 20 hiljada tona.
3. Otpad četinarskog drveta za dobijanje celuloze u iznosu od 8 hiljada tona.²⁸⁾

Talijani su svoju glad za drvetom iz Gorskog kotara, Like, a posebno iz Bosne uglavnom, ne obazirući se na nikakve ugovorne obaveze, zadovoljavali svojim snagama, odnosno svojim vojnicima, čija je brojnost istovremeno predstavljala i radnu snagu i obezbjeđenje, te i u takvim ratnim uslovima omogućavala veliku efikasnost kod sječe, pretovara i transporta drveta za Italiju. Područja Bosne i Hercegovine koja su potpadala talijanskoj interesnoj zoni bila su daleko siromašnija šumskim kompleksima pogodnim za eksplotaciju od područja sjeverno od demarkacione linije. Talijani su to pokušavali nadoknaditi nemilosrdnom sjećom koju im je omogućavao kvantitet njihovih snaga.

Ravnateljstva šuma Mostar, Gospić itd., redovno obavještavaju nadležna ministarstva u Zagrebu da „saveznička talijanska vojska, kako prilikom raznih vojnih operacija, tako i pri svom zadržavanju čini velike šumske štete”, ili „talijanski vojnici obavljaju sjeću posve samovoljno, tj. za sjeću odabiraju stabla, koja sami nađu za shodno i to redovito najbolja i najljepša hrastova stabla.”²⁹⁾ Tako državna šumarija u Prozoru obavještava ravnateljstvo u Mostaru 9. maja 1942. godine da je „komandant talijanskih vojnih jedinica u Prozoru najavio šumariji, da će talijanske vojne vlasti posjeći državnu šumu, gdje je ima, uz cestu od granice kotara Bugojno i dalje do željezničke stanice Rama na pruzi Sarajevo-Mostar i to u širini od 250 m sa svake strane puta”. Komandant je istovremeno „najavio da će sjeću šume vršiti talijanska vojska i da će posjećeno drvo izvoziti svojim samovozima za svoju vojsku.”³⁰⁾

28. Isto, r. 1293, s. 815.

29. AVII, Fond NDH, kut. 181, gasc. 39, dok. 10-11.

30. Isto, kut. 320, f. 7 dok. 2-1.

Sva ovakva obavještenja lugarija, šumarija i ravnateljstva nadležnim ministarstvima NDH ostajala su bez pravog odgovora, jer niže instance nisu znale za, prvo prečutnu a onda i ugovornu saglasnost vlade NDH da Talijani za svoje potrebe eksploratišu šume tamo gdje se nalazi njihova vojska. Sporazumom u januaru 1942. godine vlada NDH je samo potvrdila postojeće stanje, dajući i zvanično ono što su Talijani već uzimali, bez obzira u čijem vlasništvu su bile te šume. Ugovor o cijeni tako dobivenog drveta, kao i o postotku dijela proizvoda koje će dobivati i NDH, ostavljen je za kasnije, odnosno za nikad.³¹⁾

Talijanski interesi vezani za eksploraciju drveta tražili su i način da se domognu širih eksploracionih područja sjeverno od demarkacione linije, opet se sukobljavajući sa istovjetnim interesima Trećeg rajha, odnosno Vrhovnom komandom kopnene vojske OKH. OKH je sklopila ugovor sa najvećim preduzećem drvne industrije u Bosni, Šipadom, preduzećem koje je vlada NDH reorganizovala kao državno preduzeće NDH, sa sjedištem u Zagrebu. Posebnu pogodnost za naručioca poslova predstavljala je mogućnost izvoza četinarske građe preko stovarišta preduzeća Šipad na poluotoku Klobučar kod Šibenika, sa vlastitim pristaništem za brodove i željezničkim krakom preko Knina. Pošto je ovaj transportni i izvozni pravac išao i preko talijanskog interesnog teritorija, transport i eksport četinarske građe iz Bosne za njemačke potrebe nije prolazio bez problema. Talijanske vlasti su jednostavno znale rekvirirati vagone vozognog parka Šipada dovodeći u pitanje mogućnosti realizacije ugovornih obaveza NDH u isporuci drvene građe za OKH. Uklješteni sa insistiranjem njemačkih vojno-privrednih organa na maksimalnom izvršenju preuzetih obaveza, resorna ministarstva NDH su dugotrajno urgirala kod talijanskih instanci, uglavnom uzaludno ili uz ustupke.³²⁾

Slične postupke preuzimale su talijanske jedinice zadužene sporazumima na vrhu za osiguranje rudnika i obezbjedenje transporta rude boksita prema jadranskim lukama za Treći rajh. Najzainteresovanija, njemačka strana traži, pored stalnih intervencija da talijanske vojne vlasti i jedinice ne samo efikasnije obezbijede transport te rudače, nego i da ne ometaju transporte, jer su talijanske vojne vlasti, pravdajući se često vojnim i strateškim razlozima, znale i da istovaruju vagone sa rudom boksita na otvorenoj pruzi.³³⁾

Odgovorne talijanske instance pripremale su i u uslovima ustanka i razvoja NOP-a pokušavale da ostvare planove o daljoj talijanskoj ekspanziji sa što više privredne koristi od resursa kojima do tada nisu mogle pristupiti ni fizički

31. Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 2, dok. br. 82, str. 518.

32. AVII, Fond NDH, kut. 253, fasc. 30, dok. 4-2.

33. NAV, F. 1293, s. 9066-907.

ni putem trgovinskih ugovora. Još 19. avgusta 1941. godine Komanda 2. talijanske armije je „predočila Generalštabu neophodnost da Drvar koji je blizu demilitarizacione linije i ima vanredne tvornice i postrojenja za celulozu bude zaposjednut”.³⁴⁾ Kada je talijanska divizija „Sasari”, nakon trodnevnih borbi zauzela Drvar 25. septembra 1941. godine, zatekla je „ugljenisane ostatke postrojenja drvne industrije”, kako je, ne bez malicioznosti, napisao u svome izveštaju njemački opunomoćeni general u Zagrebu Horstenau. Naime, partizani su pri povlačenju spalili fabriku celuloze, sa svim zatečenim zalihamama celuloze, pilanu sa šesnaest gatera i skladište sa 30.000 m kub. balvana i još više rezane građe.³⁵⁾ Ipak su Talijani pokušali, u težnji da se bar nešto iskoristi, da djelomično poprave pilanu, pri čemu su primitivno osposobili ložionicu, strojarnicu i tri gatera.³⁶⁾

Zahvaljujući i zavidnim pozicijama koje je Treći rajh imao u hemijskoj industriji u Bosni i Hercegovini do aprilskog rata 1941. godine, prije svega u fabrikama u Lukavcu i Jajcu, Talijani i pored svih nastojanja njihove tvrtke Montekatini iz Milana, nisu mogli da ostvare vidnije rezultate na ovome polju. Montekatini je uspio da u 1942. godini zakupi proizvodnju novopodignutih pogona u Kreševu za proizvodnju arsenovog trioksida, komponente u proizvodnji bojnih otrova. Do uništenja postrojenja dejstvima jedinica NOVJ u 1943. godini u Italiju je izvezeno oko 10 tona ovoga jedinjena.³⁷⁾

34. Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, dok. br. 156, str. 431.

35. Isto, tom IV, knj. 2, dok. br. 29, str. 71.

36. Isto, tom XIII, knj. 1, dok. br. 156, str. 430-431.

37. Ljubomir Bošnjak, Diverzantska dejstva u Narodnooslobodilačkom ratu 1941.-1945., Beograd 1983., str. 220.

A kako su privredni odnosi Italije i NDH bili rezultat i proizilazili iz opšte politike Italije prema NDH, konačno i radikalno rješenje privrednih potreba, koje su dotada zadovoljene tako mršavo spram zamišljenih očekivanja i planova, Talijani ne vide u bilo kakvim odnosima sa NDH, nego u rušenju postojećeg vojno-političkog sistema simboliziranog u NDH, odnosno u okupaciji Bosne i Hercegovine ili uključivanjem te oblasti, zajedno sa Dalmacijom, u jedan vojni guvernorat, bar do kraja rata, ili pak, proglašavanjem talijanskog protektorata nad Bosnom i Hercegovinom. U nastojanjima da se ne poremete saveznički odnosi sa Trećim rajhom na širokom planu, na kome su se suprotnosti dva saveznika stalno prigušivale, te suprotnosti, sve do kapitulacije Italije 1943. godine, prelamale su se i najkonkretnije reflektovale i u samoj NDH. Još 19. novembra 1941. godine Čano je zabilježio: „U pogledu Hrvatske danas ne postoji talijansko-hrvatski problem, već naprotiv, talijansko-njemački problem. Hrvatska je predmet spora, ali mi niti možemo, niti hoćemo da zbog Hrvatske dođe do trzavica.“³⁸⁾ To je i ostala misao vodilja talijanske politike na ovim prostorima, sve je bilo tako glatko na vrhovima, a tako agresivno na terenu, uz stalno prisutan paradoks da se želi uloga najširih razmjera, a da se stvari neprestano zapliću u lokalne ambicije jadranskog zaleđa.

---

38. Dnevnik grofa Ciana, n.n., str. 281.

Mr. Husnija KAMBEROVIĆ

PARLAMENTARNI IZBORI U BOSNI I HERCEGOVINI 1945. GODINE

Autor na temelju izvorne arhivske građe raspravlja o parlamentarnim izborima u Bosni i Hercegovini 1945. godine, uz analizu političke situacije u kojoj su ti izbori provedeni.

Politička je situacija u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata bila opterećena brojnim svježim ratnim nesrećama. Međunacionalni odnosi su bili prožeti velikim nepovjerenjem, mada je komunistička vlast, koja je iz rata izašla kao pobjednik, uspostavljenim sistemom vladavine i proglašenim načelom bratstva i jedinstva, ta nepovjerenja pokušavala prevazići. Međunacionalna nepovjerenja su se polako gasila, ali su stalno bila prisutna.

Komunistička vlast, mada je bila pobjednik u ratu, svoju je vlast morala legitimirati i na drugi način – putem izbora za ustavotvorne organe vlasti. Bila je to i obaveza sadržana u Sporazumu Tito – Šubašić koji je predviđao da će se „najkasnije tri meseca po oslobođenju cele zemlje” održati izbori za Ustavotvornu skupštinu u kojoj će se raspravljati o budućem obliku vladavine.¹ Parlamentarni izbori, održani u novembru 1945., pripremani su u uvjetima u kojima su komunisti već imali svu vlast u svojim rukama, uz formalno postojanje legalne opozicije oformljene nakon istupa Milana Grola iz privremene vlade 20. avgusta. Grolova opozicija, kojoj su komunisti radi održavanja pravidne demokracije dozvolili da egzistira, ali ne i da šire politički djeluje, oštro je napadala ponašanje vlasti u predizbornoj kampanji, oslanjajući se pri tome i na jugoslavenske političke krugove u inozemstvu koji su, u razdoblju od završetka rata do izbora, uputili cio niz memoranduma zapadnim saveznicima kritizirajući komunističku vladavinu zbog spuštanja „željezne zavjese nad Jugoslavijom”. Od svih tih memoranduma najpoznatiji je onaj

1 Dragovan Šepić: *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983., str. 341

koji su u ime „svepartijske jugoslavenske vlade” 10. septembra 1945. uputili konferenciji savezničkih ministara vanjskih poslova u Londonu Slobodan Jovanović, Milan Gavrilović, Krsto Miletić, Vjećeslav Vilder, Jovan Banjanin i Radoje Knežević, tražeći obrazovanje demokratske vlade u Jugoslaviji radi sprovođenja izbora koji bi omogućili da se slobodno izabere nova vlada i odredi novi oblik državnog poretka. Sve su te snage očekivale vojnu podršku Zapada, mada, sudeći prema dosad dostupnim američkim i britanskim diplomatskim izvorima iz toga vremena, zapadni saveznici nisu imali namjeru vojno intervenirati u Jugoslaviji, prvenstveno zbog snažne podrške koju je Titu u to vrijeme pružao Staljin, mada su stalno upozoravali Titovu vladu na „propuste” u predizbornoj kampanji. Vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država uputile su 26. oktobra notu jugoslavenskoj vladu povodom ostavke dr. Ivana Šubašića izražavajući svoju zabrinutost zbog kršenja pojedinih odredaba Sporazuma Tito – Šubašić, upozoravajući je istodobno da bi izbori na kojima bi opozicija apstinirala mogli nanijeti štetu međunarodnom položaju Jugoslavije.

Političke prilike u zemlji u kojima su održani prvi parlamentarni izbori nakon Drugoga svjetskog rata bile su, kao posljedica strašnih međunacionalnih obračuna u toku rata, izuzetno zategnute, podgrijavane još i prisustvom na terenu oružanih formacija poraženih u ratu („banda”), koje su, koristeći teško ekonomsko stanje u kojemu se zemlja našla u poratnom dobu, nestaću životnih namirnica, soli, petroleuma, hrane, šećera i tako dalje, krstarile po selima, širile vijesti da će uskoro kralj sa vojskom, uz pomoć Engleza, ući u Jugoslaviju, da se komunistima približio kraj i slično. Iz brojnih izvještaja koje odjeljenja unutrašnjih poslova sreskih narodnih odbora upućuju Ministarstvu unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine može se zaključiti kako je najorganiziranija „srpska reakcija”, koja je djelovala „preko sveštenika i pojedinih povratnika iz Srbije”, a ponegdje su čak zabilježene i takve pojave da „oni koji su agitirali za Mačeka nagovaraju narod da sarađuje sa četnicima, jer da je to jedno te isto”. Crkva je, također, bila veoma aktivna. Rimokatolička je hijerarhija 20. septembra 1945. uputila Pastirsко pismo vjernicima, koje je u predizbornoj kampanji bilo najotvorenniji napad protiv novog poretka i njegovih nosilaca, a pravoslavni su popovi po crkvama propovijedali kako ustaše htjedoše istrijebiti čitav narod srpski „ali Srbi pomognuti Bogom se nedadoše”.² Vojska i policija su se suprotstavljale tim preostalim grupama, ali su one bile snažne i veoma aktivne, te su odigrale veliku ulogu prilikom prvih izbora, pozivajući narod da ne glasa i prijeteći svakome onom koji ne apstinira izbore „da će ga pronaći šumnjaci” (tj. ljudi iz šume, budući da su se

2. Arhiv Bosanske krajine (ABK), fond Okružni narodni odbor Banja Luka (ONOBL), kutija (k) 124, Politički izvještaj za septembar 1945, SNO Kotor Varoš, 2.10.1945.

ove snage, uglavnom, sakrivale po šumama i odatle poduzimale svoje aktivnosti).³ Te su snage svoju aktivnost osobito pojačale uoči izbora, a sâm Draža Mihailović je 6. septembra 1945. izdao naredbu za terorističke i političke aktivnosti svih preostalih četničkih jedinica.⁴ Osobito su bili česti četnički napadi na hrvatska i muslimanska sela, kao i napadi tzv. „križara”, pa u izvještaju nakon četničkog napada na jedno muslimansko selo u srežu Sanski Most čitamo kako se Bošnjaci žale: „Sloboda dođe, a mi ne smijemo u kući spavati”.⁵ U vrijeme izbora na prostoru okruga Sarajevo je bilo oko 500 „bandidata”, „od toga broja 70 ustaša, a ostalo su četnici. Njihov uticaj i podrška njima na raznim krajevima našega okruga je različita. Oko Kalinovika, Foče, Višegrada, Rogatice imaju jači uticaj i podršku što im omogućava opstanak u tim krajevima. (...) Između ustaša i četnika odnos je prilično dobar, a to se naročito vidi na jednom dijelu fojničkog i sarajevskog sreza, kao naprimjer odnos između ustaškog poručnika Arapovića i četničkog Lučića, zatim na terenu visočkog i vareškog sreza između ustaša tzv. Čebovaca i četničkog narednika Vučkovića”.⁶ Ovi se „bandiditi”, uglavnom, „kreću oko svojih kuća, a kriju ih njihovi roditelji, rođaci i prijatelji, doturajući im hranu i dajući im obavještenja i vezu”.⁷ Za zaštitu pojedinih naselja od upada ovih „bandi” oformljene su ubrzo nakon rata dobrovoljačke milicije, što je predstavljalo presedan: u situaciji kada su se poduzimale akcije na razoružanju stanovništva obavlja se istodobno naoružavanje dobrovoljačkih milicija. Na prostoru okruga Sarajevo u jesen 1945. proces naoružavanja dobrovoljačke milicije bio je daleko odmakao. „Oružje za dobrovoljačku miliciju već je poslato po srezovima gdje se ono dijeli najčestitijim i najboljim ljudima. Nakon završene podjele oružja pristupićemo definitivnom formiranju četa po mjesnim odborima, njihovom učvršćavanju i podizanju, određivanju komandnog kadra itd. U pojedinim krajevima i selima narod to oružje prima sa velikim raspoloženjem. Osim stalne i dobrovoljačke milicije na našem terenu nalaze se i operativne jedinice i čete JA sa kojima naše jedinice drže čvrstu vezu”.⁸ I na prostoru okruga Tuzla djelovanje „bandi” i stvaranje dobrovoljačkih milicija za borbu protiv njih odvijali su se po istom principu. Tokom oktobra

3. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), fond Vlada Bosne i Hercegovine (VLBH), k. 44, 79/45, Okružni narodni odbor Sarajevo – Predsjedništvu Narodne Vlade BiH, 5.11.1945.

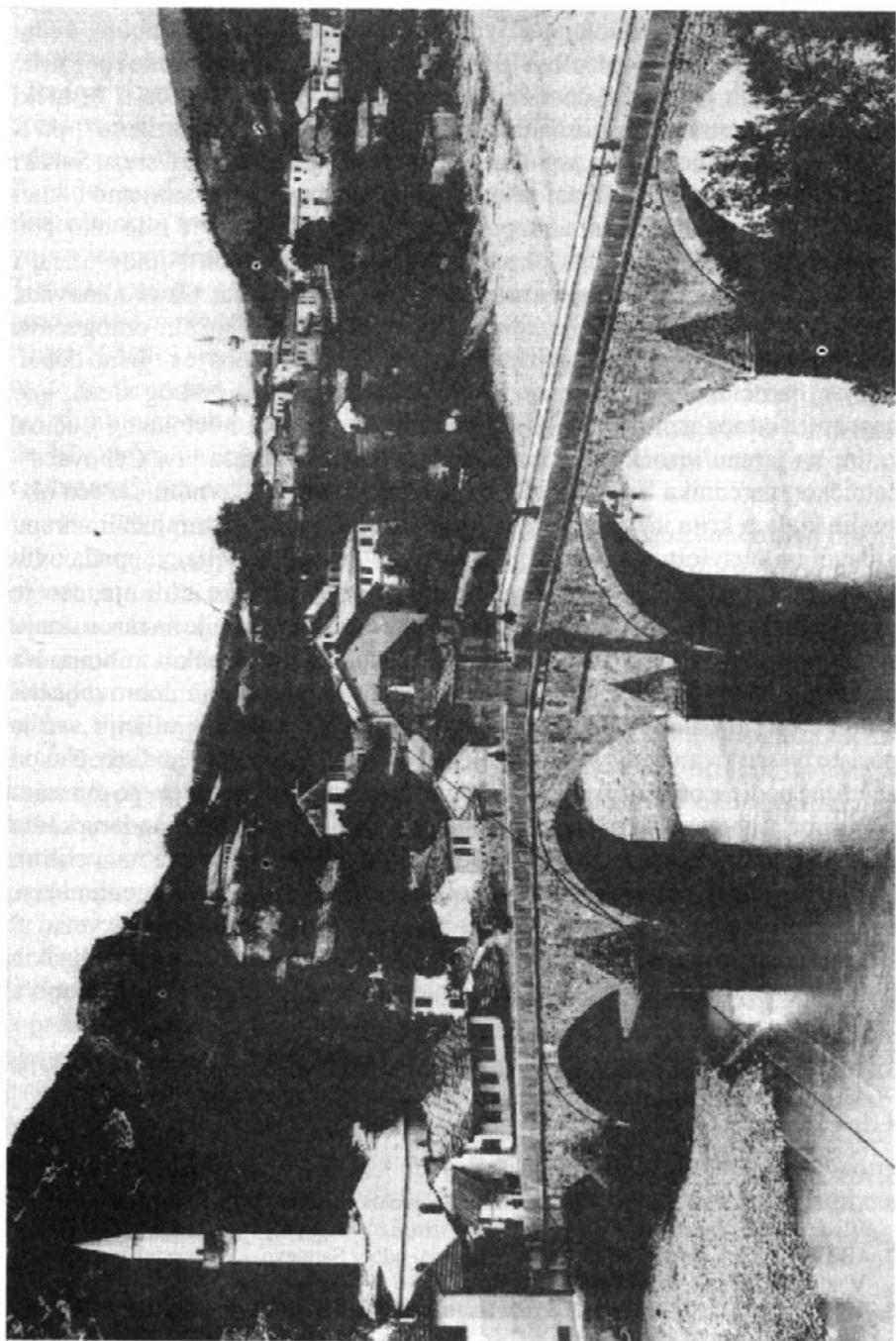
4. Branko Petranović: *Politička i ekonomска osnova narodne vlasti u Jugoslaviji u vreme obnove*, Beograd 1969., str. 173

5. ABK, ONOBL, k. 124, Mjesečni izvještaj za maj 1945, SNO Sanski Most, 7.6.1945.

6. ABiH, VLBH, k.44, br. 107/45, Okružni narodni odbor Sarajevo – Predsjedništvu narodne Vlade BiH, 5. decembra 1945.

7. ABiH, VLBH, k. 44, br. 79/45, Okružni narodni odbor Sarajevo – Predsjedništvu Narodne Vlade BiH, 5. novembra 1945.

8. ABiH, VLBH, k. 44, br. 79/45, Okružni narodni odbor Sarajevo – Predsjedništvu Narodne Vlade BiH, 5. novembra 1945.

1945. godine „u srezovima Bijeljina, Brčko, Šamac, Gradačac, Lopare, Ugljevik i Zvornik, a dijelom Vlasenica i Srebrenica bila je življa djelatnost bandi, pa i pojave ubijstava. Naročito jataci su bili oživili”. Za ovaj je okrug zanimljivo da se stvaranje dobrovoljačke milicije odvijalo uz brojne probleme. „Negativno na dobar dio odbornika Mjesnih odbora odrazilo se je preformiranje milicije, a uslovi za stvaranje dobrovoljačke milicije u pojedinim srezovima nisu bili zadovoljavajući, jer pojedinci nerado primaju oružje. Ovakvu situaciju neprijatelj je u dobroj mjeri koristio služeći se parolom da se partizani povlače a dolaze ‘njihovi’”.⁹

Slična je situacija bila i na prostoru okruga Banja Luka, odnosno na većem dijelu Bosanske krajine. Na dijelovima srezova pisavačkog, banjalučkog, srbačkog, prnjavorskog, kotorvaroškog i mrkonjičkog djelovanje „bandi” je bilo veoma rašireno. Koncem novembra u tim je srezovima bilo najmanje 500 odmetnika „koji terorišu narod, ubijaju pojedine ljudi, pljačkaju i stvaraju kod naroda strah i nesigurnost. Ima slučajeva gdje na račun odmetnika ova djela vrše i razni nepočudni elementi po selima, naročito iz redova onih koji su se skoro vratili kao zarobljenici iz Njemačke. Naša narodna milicija uslijed svoje i malobrojnosti i neorganizovanosti nije dovoljna garancija da prijeći ove stvari. Pokušaj sa dobrovoljačkom milicijom nije dao nikakove rezultate, jer u krajevima gdje je stanje takovo mi imamo mjesne odbore i ostale naše organizacije prilično slabe i mali je broj ljudi koji dobrovoljno uzimaju puške i koji su spremni da štite svoja sela od razbojničkih upada.”¹⁰ Na zasjedanju okružne skupštine Banja Luka 15, 16 i 17. jula 1945. analizirano je političko stanje na terenu i konstatirano kako je odnos naroda prema komunističkoj vlasti u pojedinim srezovima okruga različit. „To držanje uvjetovano je različitim okolnostima u kojima su se nalazili pojedini srezovi u toku rata, ekonomskim prilikama i nacionalnim sastavom. Krajiški srezovi kao Novi, Dubica, Prijedor, Sanski Most, Ključ i Gradiška dugo vremena kroz rat bili su oslobođeni i narod u njima prilično se politički uzdigao i danas su ti srezovi naša jaka uporišta. Drukčije stoji stvar sa Banjalučkim, Prnjavorškim, Kotor Varoškim, Tesličkim i Derventskim srezom koji su u cijelosti oslobođeni tek u času potpunog istjerivanja okupatora iz naše zemlje”. Zbog te činjenice, u ovim srezovima je jak utjecaj političkih snaga koje su u ratu vojnički poražene. „Ostaci ovog utjecaja na pojedinim dijelovima ovih srezova još i danas se osjećaju u priličnoj mjeri. U nekoliko opština Banjalučkog i Derventskog sreza, a u manjem dijelu Prnjavorškog, Kotor Varoškog i Tesličkog, djeluju i

9. ABiH, VLBH, k. 44, br. 86/45, Okružni narodni odbor Tuzla – Predsjedništvu Narodne Vlade BiH, 8. novembra 1945.

10. ABiH, VLBH, k. 44, br. 101/45, Okružni narodni odbor Banja Luka – Predsjedništvu Narodne Vlade BiH, 22.XI 1945.; ABK, ONOBL, k. 120, referat podnesen na zasjedanju Skupštine SNO B. Luka 14.12.1945.

sada četničko-ustaške bande koje imaju podršku jednog dijela stanovništva. (...) Ostatak ustaških i četničkih bandi danas djeluje zajednički". Na ovome je zasjedanju konstatirano kako komunisti na tom prostoru još nisu uspjeli suzbiti pasivnost i nepovjerenje hrvatskoga stanovništva. „Uzrok ove pasivnosti i nepovjerenja kod njih leži u njihovoj ranijoj vezanosti uz ustaštvo, u njihovojoj bojazni od odgovornosti, kao i u našim netaktičkim postupcima u odnosu na njih". Istiće se kako komunisti nemaju istaknutijih Hrvata u Banjalučkom, Derventskom i Kotorvaroškom srezu preko kojih bi „lakše među njih prodrli. Ostaci reakcije među njima prilično su aktivni i vješto se kače za svaki naš propust i prikazuju ga kao akt uperen protiv Hrvata kao cjeline". O odnosu Bošnjaka veli se kako je većina toga stanovništva vrlo brzo podržala novu vlast, osim muslimanske čaršije koja se drži dosta rezervirano. Konstatirano je kako „velikosrpska reakcija u svom radu nastupa sa najviše šovinizma. Njihov rad je uperen protiv muslimana i Hrvata kao cjeline".¹¹ Osim tog suprotstavljanja režimu otvorenim vojnim akcijama, bilo je i drugog iskazivanja nezadovoljstva širenjem raznih parola protiv komunističke vladavine. U okolini Bosanskoga Petrovca pjevala se pjesma „Druže Tito, alaj imaš pravo, tri radnika, deset službenika",¹² a na klupi Trgovačke akademije u Banjoj Luci jedna je učenica zapisala: *Crven je istok i zapad / Crven je sjever i jug / Nećemo crvene zvijezde / Već hoćemo hrvatski grb.*

Takve forme djelovanja opozicije proizilazile su iz činjenice da joj je na terenu, sudeći po izvještajima odjeljenja za unutrašnje poslove sreskih i okružnih narodnih odbora upućivanih Ministarstvu unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine, politički rad bio posve onemogućen.

U tako nestabilnoj političkoj situaciji komunisti su 1. septembra 1945. raspisali izbore za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije.¹³ Nekoliko dana ranije (21. avgusta) Privremena narodna skupština je donijela Zakon o Ustavotvornoj skupštini, koji je prejudicirao karakter unutrašnjeg uređenja države samim tim što je predviđio da se Ustavotvorna skupština sastoji iz dva doma: Savezne skupštine i Skupštine naroda, pri čemu Saveznu skupštinu biraju svi državlјani Jugoslavije koji imaju biračko pravo, i to po jednog zastupnika na svakih 40.000 stanovnika, a Skupština naroda se bira po federalnim jedinicama i autonomnim pokrajinama i oblastima, i to tako da svaka federalna jedinica bez obzira na veličinu i broj stanovnika bira po 25 zastupnika, građani Vojvodine 15, a građani Kosova i Metohije 10 zastupnika. Prema Odluci

11. ABiH, VLBH, k. 44, br. 20/45, Okružni narodni odbor Banja Luka – Predsjedništvo Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, 7. VIII 1945.

12. ABKBL, OKKPBiHBL, k. 4, nesignirano, SKKPBiH Bos. Petrovac – OKKPBiH Banja Luka, 15.8.1949.

13. Branko Petranović i Momčilo Zečević: *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, drugi tom, 1943.-1986. Beograd, 1987., str. 195-196.

Savezne izborne komisije od 3. septembra 1945. Bosna i Hercegovina je u Saveznu skupštinu birala 58 zastupnika, Srbija 87, Hrvatska 86, Slovenija 29, Makedonija 24, Crna Gora 9, Vojvodina 41, Kosovo i Metohija 14 zastupnika. Do takvih razmjera se došlo na temelju broja stanovnika pojedinih oblasti na dan popisa stanovništva 1931. godine.

Prije nego su održani izbori za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije, vlasti su provele izbore za sreske i okružne narodne odbore kao nekakvu „generalnu probu” pred „glavne izbore”. Ti su izbori u Bosni i Hercegovini održani septembra mjeseca po istom izbornom zakonu, koji je bio veoma strog i koji je, bez obzira što su vlasti isticale da je to jedan demokratski zakon koji biračko pravo oduzima samo onima koji su se „ogrijesili o narodne interese”, iz izbornoga procesa isključilo znatan broj onih koji bi s obzirom na starosnu dob imali izborno pravo.

Ovi su izbori značajni zbog toga što se na temelju njihovih rezultata namjeravalo tačnije odrediti broj onih koji će imati pravo glasa na izborima za Ustavotvornu skupštinu, što se vidi i iz toga da je nakon njih počelo brisanje sa biračkih spiskova onih za koje se pretpostavljalo da su glasali protiv ponuđene liste ili su apstinirali izbore. Ali kada je postalo sasvim izvjesno da opozicija neće sudjelovati na saveznim izborima, te da zbog toga neće biti velike izborne trke, na spiskove je ponovo vraćen znatan broj imena koja su ranije bila prosto prebrisana sa biračkih spiskova zbog sumnje da nemaju velike simpatije prema komunističkom režimu.

Nije moguće tačno izračunati broj onih kojima je na ovim izborima za niže organe vlasti oduzeto pravo glasa, ali je, prema izvještajima nekih sreskih narodnih odbora, taj broj bio znatan. U srežu Banja Luka od septembarskih izbora za niže organe vlasti do novembarskih za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije brisano je po članu 4. Zakona o biračkim pravima 2.071 osoba (a na septembarske je izbore izašlo 12.245 glasača od 19.591 upisanih), u srežu Kotor Varoš je 615 osoba izgubilo pravo glasa, u srežu Piskavica taj je broj iznosio 51 i tako dalje.¹⁴ Na septembarskim izborima je u srežu Kotor-Varoš biračko pravo imalo 43% stanovništva, u Sanskom Mostu 39,5%, u gradu Banjoj Luci 45,88%, srežu Banjoj Luci, Bosanskoj Gradiški 37,5%, u Prijedoru 39% stanovništva.¹⁵ Naravno, ti spiskovi nisu bili potpuni pa su na sāmim biračkim mjestima dopunjavani. Obezbeđenje na dan izbora bilo je veliko, a Ministarstvo unutrašnjih poslova je izdalo naredbu po kojoj je „radi onemogućavanja provokacija i ubacivanja naročitih parola od strane ljudi sklonih četništvu i ustaštvu trebalo odrediti jednu patrolu narodne milicije koja će se staviti na raspoloženje predsjedniku izborne komisije. Ova patrola

14. ABK, ONBL, k. 156, br. 25766/45, (Više izvještaja sreskih narodnih odbora)

15. ABK, NOBL, k. 138, br. 7334/45, (Izvještaji pojedinih sreskih narodnih odbora)

ima biti skrivena u jednom mjestu blizu birališta i isključivo slušati i primati naređenja u slučaju potrebe od predsjednika izborne komisije.”¹⁶ Izborni su rezultati pokazali da je na birališteizašao dovoljan broj birača, te da je ponuđena lista kandidata dobila ogromnu podršku.

Crpeći iskustvo iz tih izbora za niže organe vlasti, Narodni front, kroz koji su, zapravo, djelovali komunisti, pripremao se i za izbore za Ustavotvornu skupštinu. Izbornim zakonom je bilo predviđeno da se može isticati samo savezna lista, što je onemogućavalo manje partije i unaprijed osiguravalo pobjedu komunista koji su jedini mogli istaknuti saveznu listu. Ministarstvo unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine je izdalo jednu naredbu po kojoj je potrebno angažirati „čitavu miliciju da se svi upišu kao glasači sa svojim familijama. Milicija mora da kontroliše upisivanje i da prijavi komisiji svakog ko prema Zakonu nema pravo glasa”.

Obavljenе su i druge pripreme radi mirnog sprovođenja izbora. Bilo je zabranjeno točenje ili davanje na bilo kakav drugi način alkoholnih pića na dan izbora, kao i dan ranije i dan poslije, a onaj ko to prekrši kazniće se „novčanom kaznom do 50.000 dinara ili prinudnim radom bez lišenja slobode do 6 mjeseci”,¹⁷ a prema posebnom Uputstvu Saveznoga ministarstva unutrašnjih poslova od 3. novembra, izvještaje o toku i rezultatima izbora trebalo je slati Ministarstvu unutrašnjih poslova četiri puta dnevno, i to u 10, 12, 17 i 20 sati „ali neprimjetno (pojedini aktivisti će u to vrijeme krenuti da glasaju, vidjeti koliko je glasalo prije njih i po tome ocijeniti učešće birača na glasanju)”.¹⁸

Budući da je izbornim zakonom predviđeno isticanje samo savezne liste, što je automatski eliminiralo opoziciju sa izbora, a pod pritiskom inozemne i domaće kritike, Predsjedništvo Privremene narodne skupštine Jugoslavije je 26. oktobra 1945. na prijedlog Edvarda Kardelja dopunilo izborni zakon predviđajući na svakom izbornom mjestu tzv. „kutiju bez liste” kao korelativ da se glasa samo za „vladinu listu”. Ta odluka je donesena kao posljedica saopćenja „udruženih opozicionih stranaka” (demokrati, radikali i zemljoradnici) od 20. septembra u kojem se ističe da su se politički zakoni u primjeni pokazali nemogućim, da je biračko pravo oduzeto stotinama tisuća građana, da je izborna kampanja počela sa pritiskom i u atmosferi nespokojsstva i nesmirene zemlje, te da zbog toga neće ni izaći na izbore, ali je odlučujuća bila nota američke i britanske vlade da nisu sklone priznati izbore samo s jednom listom.

16. ABK, ONOBL, k. 128, br. 205/45, ONO Banja Luka – svim SNO, 12.9.1945.

17. ABK, ONOBL, k. 158, br. 27738/45, ONO Banja Luka – svim sreskim narodnim odborima

18. ABK, ONOBL, k. 125, br. 58/45, MUP BiH, strogo pov. 104/45, Uputstvo područnim organima za rad i držanje na dan izbora, 6. 11.1945. (prenosi se Uputstvo Saveznoga MUP-a od 3.11.1945.).

Uoči izbora vlasti su pravile prognoze o njihovim rezultatima. U jednom izvještaju Okružnog odbora Sarajevo naglašava se velika predizborna aktivnost Narodnog fronta. „Nema mesta ni sela gdje nije održano po nekoliko konferencija, zborova, mitinga itd. Preko 30.000 štampanih parola oblijepljeno je, a velika množina rukom ispisana. Držimo da će učešće na izborima svakako dostići 90%. Iako smo općenito rekli da je Narodni front postao jedinstvena i stvarna snaga i na našem okrugu, ipak moramo konstatovati da će glasanje na pojedinim srezovima našega okruga dobiti vjersku boju. Mislimo time reći da će Muslimani glasati za kandidata Muslimana, Srbi za Srbina, a Hrvati za kandidata Hrvata (Vareš, Visoko, Zenica). Reakcija ima najviše uticaja na pojedinim dijelovima fojničkog, rogatičkog i vareškog sreza. Naročito je aktivan katolički kler u Varešu i Fojnici koji se u cjelini i otvoreno neprijateljski drži prema našem pokretu”.¹⁹

Na dan izbora u Jugoslaviji je boravila engleska parlamentarna delegacija, koja nije imala status zvaničnog promatrača, na čelu sa laburističkim poslanikom Konijem Zilijakusom. Vlasti su angažirale znatne snage policije i vojske radi osiguranja bezbjednosti izbora i izbornih komisija, ali je i pored toga na nekim mjestima bilo puškaranja, pa čak i napada na biračka mesta, kao što je to bilo u srezovima Prnjavor i Srbac. Glasalo se pomoću kuglica, ali je prilikom prebrojavanja glasova bilo velikih prijevara, a u nekim mjestima rezultati su upotpunosti falsificirani, o čemu je doznao i britanski ambasador u Beogradu i o tome izvjestio svoje Ministarstvo, mada nije mogao tačno procijeniti razmjere prijevara u brojanju glasova. U izvještaju Ralphi Stevensonu Foreign Officeu iz aprila 1946. o novembarskim izborima se kaže da su održani u uvjetima koji su bili „u mjeri u kojoj se to moglo izvana zapaziti, uglavnom uredu, a bilo je vjerovatno tek tu i tamo nekih zloupotreba na glasačkim mjestima. Čini se izvjesnim da su pripadnici armije glasali po naredbi, kao i da je dio njih glasao dva puta. Međutim, važnija od toga je bila činjenica da je glasački listić ubačen u „kutiju bez liste” predstavljao samo vrstu osobne geste. U nedostatku prave opozicije, takav glas nije mogao utjecati na izbor vladinih kandidata. Birači su bili podvrgnuti baražnoj vatri prijeteće propagande, a čini se da bi moglo biti tačno i to da je znatan dio birača vjerovao da glasanje neće biti tajno, i da će listić ubačen u opozicionu kutiju biti razlogom za kasnije gonjenje”. O službenim rezultatima Stevenson veli da ih treba „uzeti sa rezervom. Nisam u mogućnosti da procjenjem razmjere prijevara u brojanju glasova, ali sam načuo za neka sela u kojima je, sudeći prema osobama zaduženim za prebrojavanje glasova, rezultat bio potpuno falsificiran. Ipak, nema nikakve sumnje da je u zemlji, kao cjelini, većina

19. ABiH, VLBH. K. 44, br. 79/45, Okružni narodni odbor Sarajevo – Predsjedništvu Narodne vlade Bosne i Hercegovine, 5.11.1945.

glasala za vladinu listu, ili zbog straha od posljedica neslaganja ili zbog toga što i nije postojala mogućnost glasanja za drugi režim".

Prema službenom izvještaju Savezne izborne komisije, u čitavoj Jugoslaviji je na biralište izašlo 88, 66% upisanih birača, a savezna kandidatska lista Narodnoga fronta je dobila 90, 48% glasova prema 9, 52% koliko je dobila „kutija bez liste". Najveća apstinencija je bila u Srbiji (22, 84% upisanih birača je apstiniralo izbore), dok je „kutija bez liste" najviše glasova dobila u Sloveniji (16, 75%). U Bosni i Hercegovini je na biralište izašlo 92,53% upisanih birača, lista Narodnog fronta je dobila 95,21% glasova, a „kutija bez liste" 4,79% glasova.²⁰ Također prema zvaničnom saopćenju sa biračkih spiskova u čitavoj Jugoslaviji je izbrisano ukupno 194.158 lica (2,30%), pri čemu je najveći procenat brisan iz biračkih spiskova bio u Bosni i Hercegovini (biračko pravo je oduzeto za 39.438 lica ili 3,46% punoljetnih građana).²¹ Razlog što je procenat brisanih sa biračkih spiskova u Bosni i Hercegovini bio ovako visok je „najverovatnije u tome što je revolucionarni radikalizam bio nešto naglašeniji nego u drugim jugoslavenskim zemljama, pa je i primjena člana 4 Zakona o biračkim spiskovima bila rigoroznija."²²

Međutim, ima puno razloga da se posumnja u zvanične podatke. Savezna izborna komisija je 26. novembra 1945. dostavila Predsjedništvu Savezne skupštine „Izvještaj o rezultatima izbora narodnih poslanika za Saveznu skupštinu Ustavotvorne skupštine održanih 11. novembra 1945. godine" po kojemu je u BiH bilo registrirano 1.086.112 birača, glasalo je 1.004.964 (92,53%), od toga za Narodni front 956.809 (95, 21%), za „kutiju bez liste" 48.155 (4,79%).²³ Po ovom izvještaju je u izbornom srezu Tuzla bilo upisano 24.527 birača, a glasalo je 26.343 (dakle, više je bilo glasača nego što je bilo upisanih birača). Sličan je slučaj i u nekim izbornim srezovima u okrugu Hercegovina (Trebinje, Nevesinje, Mostar, Široki Brijeg) gdje je broj upisanih birača bio manji od broja upisanih glasova.²⁴ Podaci koje je Savezna izborna komisija saopćavala drugim institucijama bili su različiti,²⁵ što sve upućuje na zaključak kako se nešto čudno spremalo s izbornim rezultatima. List *Demokratija*, organ Grolove Demokratske stranke, sumnjaо je u zvanično saopćeni broj brisanih zahtijevajući da se objavi statistika brisanih iz biračkih spiskova po srezovima,²⁶ što vlasti nisu nikada učinile ostavljajući time veliki

20. Branko Petranović i Momčilo Zečević: *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, drugi tom, 1943.-1986., Beograd, 1987., str. 213.
21. AJ – 176 – 86, Zapisnik VII sjednice Savezne izborne komisije održane dana 8. novembra 1945.
22. *Istoriјa Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, Sarajevo 1990., str. 36.
23. AJ – 176 – 86/1945.
24. AJ – 176 – 86/1945.
25. AJ – 50 – 127 – 256
26. Branko Petranović i Momčilo Zečević: *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, drugi tom, 1943.-1986., Beograd, 1987., str. 214.

prostor za sumnju. Zna se da je, naprimjer, u nekim srezovima bila velika apstinencija i glasanje u „kutiju bez liste” (u izbornom sredu Donja Mahala, okrug Tuzla, je, naprimjer, na izbore izšlo svega 49% upisanih birača, a od toga je preko 60% glasalo u „kutiju bez liste” ili „ćoravu kutiju”, kako ju je narod zvao).²⁷ U sredu Prnjavor „birači sa terena četiri mjesna narodna odbora – dolina rijeke Ilave – masovno su apstinizirali. Isto tako sela Banjalučkog i Piskavačkog sreza – manjački teren – također su se uzdržali od glasanja u velikom postotku. I kutija bez liste dobila je u tim mjestima priličan broj glasova.”²⁸

U izvještajima sreskih i okružnih narodnih odbora najčešća je konstatacija kako se bošnjački narod procentualno najviše izjašnjavao za listu Narodnog fronta, dok je najviše apstinenata ili onih koji su glasali u „kutiju bez liste” bilo iz redova hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini. Naravno, tu nije moguće stvari apsolutno generalizirati, ali su interesantna objašnjenja nekih okružnih narodnih odbora zašto je znatan broj glasova bio u „kutiji bez liste”. Obično se navodio strah od „bandi”, ali i „propust što se biračima nije više objasnila tehnika glasanja, pa je po neki glasač uslijed neobaviještenosti i treme, zadržavši kuglicu, spustio je u zadnju kutiju. Tome se može dodati da mnogi birački odbori nisu u potpunosti odgovorili svome zadatku i nedovoljno su objašnjavali biračima način glasanja”, kako je to konstatirano u jednom izvještaju iz Banje Luke.²⁹ U izvještaju iz Sanskoga Mosta stoji kako su Srbi i Bošnjaci najvećim dijelom glasali za listu Narodnog fronta, dok su Hrvati uglavnom glasali za „kutiju bez liste” ili su apstinizirali izbore kao u mjestima Sasine i Stara Rijeka.³⁰

Zanimljiv je izvještaj Okružnog narodnog odbora Sarajevo o rezultatima izbora. U njemu se konstatiра kako su „glasači često glasali za kandidate svoje vjere, tj. muslimani za muslimane, katolići za katolike itd. Time hoćemo da kažemo da na pitanju bratstva i jedinstva ima još mnogo da se radi (...) Izbori su na našem okrugu pokazali da smo mi prilično pogrešno ocjenjivali političku situaciju. U krajevima koje smo mi nazivali često četničkim srpski narod je osudio monarhističke grupe i skoro 100% izšao na izbore glasajući za Narodni front. Navodimo za primjer krajeve kao što su: Okruglica, rogatički srez, fočanski srez, Borika itd. Kad se govori o srpskom životu, moralo bi se podvući da postoji velika razlika između seoskog i gradskog stanovništva. Dok je selo u ogromnoj mjeri glasalo za Narodni front, u gradu je priličan broj apstinizirao ili bacio u „ćorave kutije”. Muslimanski je živalj glasao u svojoj ogromnoj većini za Narodni front i podvlačimo vrlo veliko aktiviranje muslimanskih žena na izborima. Ono isto što smo rekli za srpsko stanovništvo u gradovima može se reći i za

27. ABiH, VLBH, k. 46, br. 460/46, Mjesečni izvještaj ONO Tuzla, 10.XI 1946. (govori se o tome kako je u ovome sredu na izbore 1946. izšlo puno više građana nego na prošlogodišnje izbore. U tom se kontekstu pominju ovi podaci).

28. ABiH, VLBH, k. 44, br. 100/45, Okružni narodni odbor Banja Luka – Predsjedništvu Narodne Vlade BiH, 22.XI 1945.

29. ABiH, VLBH, k. 44, br. 100/45, Okružni narodni odbor Banja Luka – Predsjedništvu Narodne Vlade BiH, 22.XI 1945.

30. ABK, ONOBL, k. 126, br. 860/45

muslimansko samo u manjoj mjeri". O opredjeljenju Hrvata na izborima u ovome se izvještaju konstatira da ih je oko 65% izašlo na izbore glasajući za Narodni front. „Ostatak je glasao za čoravu ili je apstinirao. Sa ovim rezultatom mi bi trebali biti zadovoljni kad se uzme u obzir veliko djelovanje organizovanog klera, krvne veze itd.”³¹

Nakon ovih izbora i pobjede Narodnog fronta otpočelo je naglo gušenje i ono malo političkog pluralizma koji je postojao do tada, pa je američki ambasador u Beogradu, Paterson, javljaо svojoj vladи kako se Beograd doima „kao glavni grad neke sovjetske republike, a režim je neprijateljski prema Americi i Britaniji”, pa je čak predlagao State Departmentu da ukine ambasadu SAD u Jugoslaviji.³² Do ukidanja ambasade nije došlo, ali je rezultat izbora bio demokratsko legaliziranje nove vlasti i novoga sistema vladavine temeljenoga na monopartizmu koji se uspostavljaо uz odlučan odnos Komunističke partije spram ostalih malobrojnih i minornih političkih snaga čije su djelovanje komunisti, iz vlastitih taktičkih razloga dopuštali, a ponekad čak i inicirali. Komunistička je partija na toj taktici inicirala obnavljanje nekoliko prijeratnih političkih organizacija kako bi u njima stekla prevagu i utjecaj i preko njih politički ovladala pojedinim segmentima društva nad kojima su te političke snage imale određenu vrstu kontrole. Na tim su osnovama komunisti učvrstili i gradili svoju vlast u Bosni i Hercegovini narednih nekoliko desetljeća.*

31. ABiH, VLBH, k. 44, br. 107/45

32. Darko Bekić: *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949.-1955.*, Zagreb, 1988., str. 24.

* Ovaj članak je dio većeg rukopisa pod naslovom Prema modernom društvu - Bosna i Hercegovina 1945.-1953. godina, a što ga je tokom 1997. finansijski pomogla fondacija SOROŠ.

Mr. Vera KATZ

„NARODNA DEMOKRACIJA” U POLITICI KPJ 1949.-1952. KROZ PRIZMU MOSTARSKE OBLASTI

Mostar ne otkrivamo sami i ne gledamo ga samo svojim očima. Vidimo ga i onako kako su ga gledali drugi, na slikama, koje su nam ostavili, u pjesmama i u pričama koje su nam ispjevali i ispričali; upoznajemo ga i prepoznajemo u isto vrijeme. Pogled na Mostar rijetko je samostalan, a kada se razmišlja o prošlosti, povjesničaru je potrebno krenuti u Arhiv Hercegovine koji obiluje raznovrsnom arhivskom građom iz dalekih historijskih razdoblja. Odlazak u Arhiv Hercegovine, kroz čije otvorene prozore ulazi miris Mediterana, a ne samo vrelina mostarskog ljeta, istraživački posao ispunjava posebnim zadovoljstvom. Vrelo mostarsko ljeto i zelena Neretva ljude sa Sjevera povezuje s morem, s Jugom, nešto ih vuče k njemu i vole ga kao vlastiti zavičaj. To nije samo potreba za toplijim suncem i jačim svjetлом, mirisom kamena, šipka i grožđa, već je, možda, to „vjera u Jug”.¹ Sa jednog takvog istraživačkog putovanja u Arhiv Hercegovine, iz ogromne arhivske građe, donesena je fascikla fotokopiranih dokumenata koji se odnose na djelatnost Oblasnog komiteta KPJ za Mostar u razdoblju između 1949. i 1952.godine. Iz te dokumentacije moguće je napraviti djelimičan uvid u historijsko razdoblje razvoja mostarske oblasti u godinama poslije Drugog svjetskog rata. Razdoblje socijalističkog razvoja Jugoslavije završeno je kasnih 80-tih godina, tj. „nakon godine 1989. počelo se na totalitarizmom opuštenom području obnavljati civilno društvo stvaranjem desetaka tisuća novih udrugopolitičkih stranaka, radničkih sindikata, novih časopisa i novina, ekoloških klubova, književnih društava, crkava, nacionalnih društava i sličnoga”,² i,

1. Predrag Matvejević, MEDITERANSKI BREVIJAR, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb-Ljubljana, 1990, str.76
2. Francis Fukujama, KRAJ POVIJESTI I POSLJEDNJI ČOVJEK (THE END OF HISTORY AND THE LAST MAN, Hamish Hamilton, London, 1992), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994, str.77.

danasm, u vremenu rađanja neke nove demokracije, zanimljivo bi bilo zaviriti u prašnjave arhivske kutije i vidjeti kako je nastala „narodna demokracija” u Bosni i Hercegovini kroz prizmu dešavanja u mostarskoj oblasti.

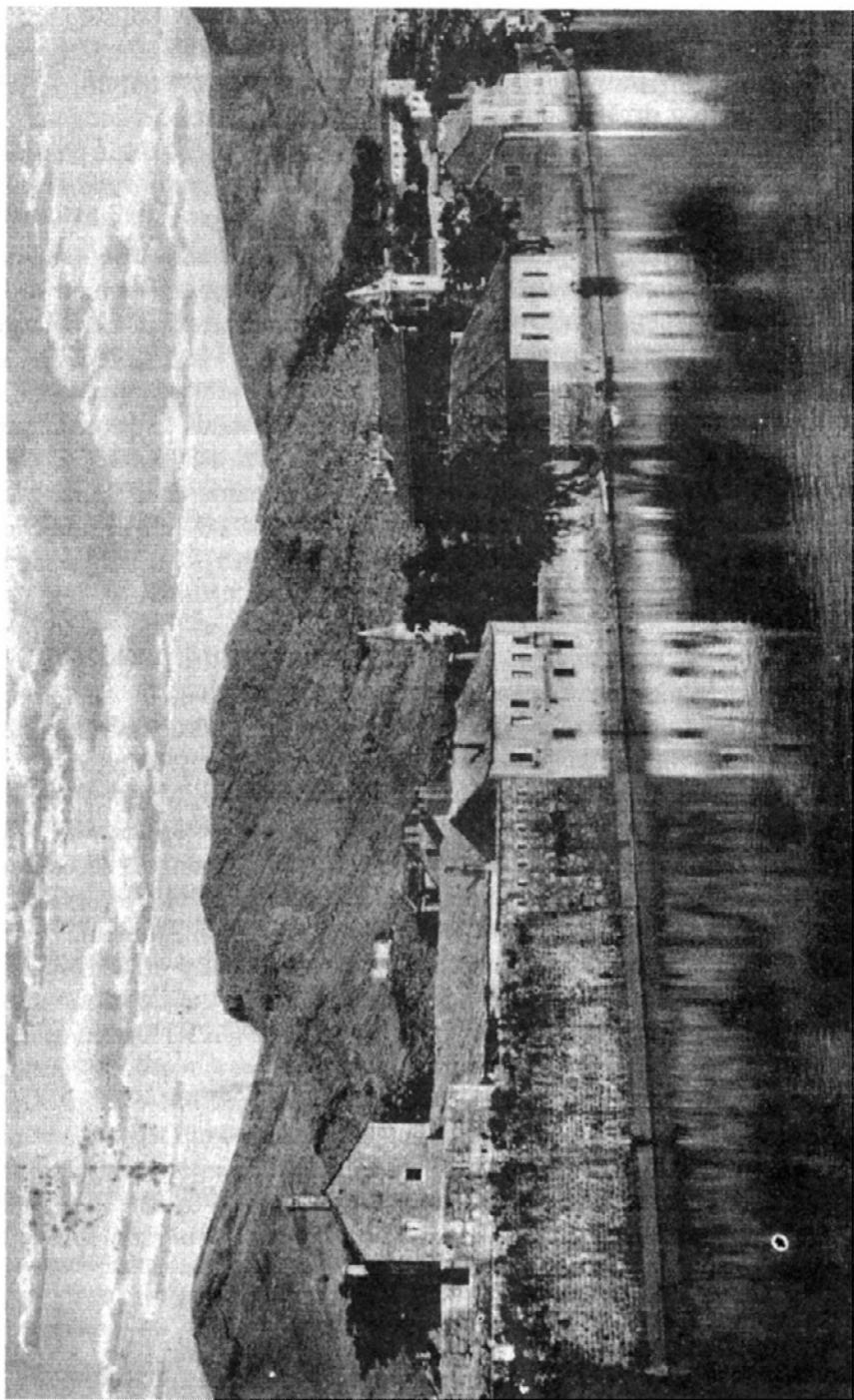
U osnovici doktrine o „narodnoj demokraciji” nalazi se ideja o političkom jedinstvu i monolitnosti masa (naroda), odnosno povezanosti interesa „proletarijata” i cijelog naroda. Ta povezanost nastojala je biti sveobuhvatna, u nacionalnom, socijalnom, političkom, privrednom i u svakom drugom pogledu. U funkciji socijalističkog razvoja, za KPJ je bilo vrlo bitno angažirati sve raspoložive snage za razvoj radničkog pokreta, sposobnog da doktrina „narodne demokracije” ustraje kao sredstvo političke taktike. Sukladno ostalim istočnoeuropskim radničkim partijama i KPJ je polazila od teorijskih postavki marksizma-lenjinizma, koje su sve više ustupale mjesto političko-pragmatskim problemima. U odnosu između ideologije i pragme, ključno pitanje za Komunističku partiju bilo je pitanje „saveza sa društvom” preko kojeg bi mogla da vlada. Jedna od najčešće upotrebljavanih parola bila je o „savezu radnika i seljaka”, kojem se dodavala i „poštena inteligencija”, putem kojih se vršila „mobilizacija masa”. Nametanje ideološkog obrasca društvu za Komunističku partiju je bilo veoma bitno, narod je vrlo važan objekat vladanja koji je trebalo obrazovati, „osvjećivati”, te je na toj osnovi stvorena parola o „radu sa masama”. Putem ideološkog rada, Komunistička partija nastoji da postigne „aktivizaciju masa” u cilju stvaranja političke podrške. Međutim, ulazak u Partiju i masovne organizacije za članstvo ne znači politizaciju u smislu utjecaja na središta političkog odlučivanja i formuliranja političkih ciljeva, već podržavanje zvaničnih stavova, što je za posljedicu imalo inertnost i rezistenciju najvećeg dijela stanovništva, koje je uz aklamativno izražavanje podrške zvaničnoj politici na mitinzima i drugim oblicima političkih manifestacija (zborovima, proslavama, paradama, dočecima lidera i slično), stvaralo utisak političke stabilnosti i ideološkog jedinstva naroda. Međutim, Partija je izuzetno dobro poznavala „situaciju na terenu”, pa je u svim prilikama kroz cjelokupnu djelatnost ukazivala na negativnosti i nedostatke koji su prepreka razvoju „narodne države”. Da bi se efikasnije „radilo sa masama”, partijska ideologija, a posebno pragmatsko-politička djelatnost, podijelila je društvo na ideološko-političke slojeve: „svjesne mase”, „još uvijek nedovoljno svjesne mase”, „priateljske snage”, „narodne neprijatelje”, „reakcionarne elemente” itd. Uspostavljanje institucija ekonomskog i političkog sustava „narodne države” čini funkcionalno jedinstvenu cjelinu vlasti u svim oblastima društvenog života, bez postojanja bilo kakve stvarne ideološke, političke ili privredne konkurenkcije. Socijalistička sadržina društva nastoji se ostvariti putem subjektivističko-dogmatsko doktrinarnog oblikovanja društvenog sustava, formiranjem novih institucija i normi i čestim organizacionim promjenama. Zacrtani društveni odnosi nastoje se ostvariti dekretima i snagom

političke volje. Društvena osnovica „narodne države” ostaje statična i pored brojnih „reformi”, jer umjesto stvarnih društvenih i političkih promjena, radi se „modernizacija” propisa i organizaciono-tehničkih rješenja, čiji je cilj stvaranje iluzije o društvenom preobražaju. Normativizam je zamjena za stvarnu demokratizaciju, a sama izmjena institucija ne unosi novine u politički sustav, jer se odnosi u njima zasnivaju na hijerarhijskom, politbirovskom stilu rukovođenja društвom.

Veliki je broj pitanja koja ulaze u domen izgradnje”narodne demokracije” s teorijskog aspekta promatranja problema, a posebno kada se ona prate kroz arhivsku dokumentaciju (onu koja je sačuvana i dostupna istraživaču). Sigurno, jedno od najvažnijih pitanja je kvalitet „rada s masama” koji se očekuje od partijskih organizacija o svim aktualnim pitanjima iz tog povijesnog razdoblja. Da bi se partijska politika mogla dosljedno provoditi, među prioritetnim pitanjima bila je organizaciona shema i partijskih i državnih institucija koje su se teritorijalno i kadrovski podudarale na svim razinama vlasti. Mostarska oblast (Oblasni komitet KPJ za Mostar) bila je jedna od četiri (Sarajevo, Banja Luka, Tuzla i Mostar) u trećoj po redu administrativno-teritorijalnoj reorganizaciji poslije 1945.godine,³ kojem su bili potčinjeni sreski komiteti u Mostaru, Gacku, Nevesinju, Bileći, Trebinju, Ljubinju, Stocu, Čapljini, Ljubuškom, Širokom Brijegu, Posušju, Konjicu i Ostrošcu.⁴ Svaki od nabrojanih sreskih komiteta imao je u svojoj nadležnosti veći ili manji broj osnovnih partijskih organizacija po pojedinim mjesnim područjima (selima). Komunikacija se odvijala preko raznih vrsta informacija (izvještaja i zapisnika-dnevnih, nedjeljnih, mјesečnih, tromjesečnih, polugodišnjih i godišnjih) u zavisnosti od potrebe i karaktera „postavljenog zadatka”, od osnovnih, preko sreskih do Oblasnog komiteta KPJ u Mostaru, pa dalje u republičko središte u CK KP BiH, i konačno u Beograd (CK KPJ). Na svakoj višoj partijskoj instanci, izvještaji su sumirani, uređivani, dopunjavani i kontrolirani za dostavu „višem nivou”. Svi ti brojni izvještaji dolazili su kao traženi odgovor na „odaslane instrukcije za rad”, koje su kretale iz obrnutog smjera, tj. iz Beograda, od Politbiroa ili raznih odjeljenja CK KPJ (u zavisnosti od važnosti zadatka), preko republičke instance u Sarajevu do Oblasnog komiteta u Mostaru za Hercegovinu. Oblasni komitet KPJ bio je zadužen za razradu „materijala” i daljnju distribuciju preko sreskih komiteta za „rad na terenu”. Tom izuzetno frekventnom dvosmjernom relacijom instrukcija i izvještaja kretala su se sva životna pitanja toga vremena. Iz arhivske građe može se pratiti izuzetno mnogo tema, kao npr: brojnost i obilježja članstva;

3. Vera Kac, O ORGANIZACIONOM RAZVOJU KPJ U BOSNI i HERCEGOVINI (1945-1948), Prilozi, XX, 21, Institut za istoriju, Sarajevo, 1985, str.227-246.

4. ARHIV HERCEGOVINE (AH); Fond: Oblasni komitet KPJ za Mostar (Fond: OK KPJ MOSTAR); Kutija (K-) 964/1949; Dokument (D-) 3917/49; datum (d-) 8.11.1949.

kandidati za članstvo KPJ; karakteristike i mišljenja o pojedinim ljudima; problem opismenjavanja; pitanja agitacije, propagande, štampe, fiskulture kao masovnog vida sporta; podizanje privrednih objekata i teškoće oko radne snage; zadrugarstvo; prinudni otkup s mnogo zanimljivih detalja; uvođenje novih ratarskih kultura; politika spram vjerskih zajednica, itd. Kada se gleda arhivska građa, sva pitanja su izuzetno interesantna, ali je puna šablonu, fraza, potpuno istih konstatacija za gotovo sva područja. Posebno se može zapaziti pretjerana kritičnost prema rezultatima urađenog posla, lebdi neko nezadovoljstvo dotad učinjenim, tako da se stiče utisak da svi procesi vrlo sporo napreduju. Razumljivo, dokumentacija je rezultat tadašnjeg načina rada, „šablonizam” je bio posljedica odgovaranja na instrukcije i uputstva za rad. Kasnije, kada je ta pojava zasmetala i u samoj Partiji, pomoći nije bilo, jer se gotovo niko u nižim rukovodstvima nije odvažio na poduzimanje samostalnih akcija i unošenje vlastite inventivnosti u rad. Naravno, postoje i brojni arhivski dokumenti u kojim se govori o državnim interesima, a tu se ide u drugu krajnost, preuveličavaju se postignuti rezultati, planiraju se neostvarljivi projekti i uzdiže „visoka” politička svijest narodnih masa do nevjerovatnih razmjera.

U moru poslijeratne građe, uopće, uvijek se postavlja pitanje šta od tih tema izabrati za elaboraciju. Pošto je vremenska odrednica ove arhivske građe između 1949. i 1952. godine, možda bi bilo najzanimljivije prelistati dokumente koji pričaju o „radu s masama” na razumijevanju političke situacije u vezi sa Rezolucijom Informbiroa, odnosno, naznačiti kako su se teorijska pitanja „marksizma-lenjinizma” objašnjavala „masama” u hercegovačkoj regiji u procesu ostvarivanja „narodne demokracije”, u vremenu kada su se po prvi put u socijalističkoj Jugoslaviji partijska i državna pitanja (o kojem je do tada odlučivao samo Politbiro CK KPJ) „spustila” do najnižih razina partijske i državne vlasti. U kritici sovjetske politike veoma oštro se govorilo na plenumima sreskih komiteta u smislu da „...Glavna kuhinja za klevete i pokušaje onemogućavanja izgradnje socijalizma u našoj zemlji je SSSR koji dirigira i ostalim demokratskim zemljama kako će napadati na našu zemlju. Sve ove klevete i podvale prema našoj zemlji nisu postigle nikakav uspjeh, jer sav naš narod čvrsto стоји uz naše partijsko i državno rukovodstvo”.⁵ Da bi se poticao neprijateljski utjecaj Sovjetskog saveza još iz ranijeg vremena, u javnost se iznose dotada nepoznati detalji iz spoljnopoličkih odnosa kao npr: „(...) SSSR je prodao Slovenačku Korušku za stotinu pedeset milijuna dolara. Dalje, oni su izdali demokratski pokret u Grčkoj. Ono što je do sada SSSR najgore učinio to je prekid ugovora sa našom zemljom, iako to nije

5. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR, K-964/1949; D-3569/49; d-15.10.1949, (Zapisnik sa sastanka plenuma Sreskog komiteta KPJ-Duvno).

učinio ni prema jednoj drugoj državi. Ako pratimo zasjedanje u Njujorku, možemo vidjeti da delegacija SSSR, iako vidi da naša delegacija daje pravilne i demokratske predloge, ipak se uzdržala da ne glasa samo zbog toga što predloge daje Jugoslavija, a nekada glasa i protiv".⁶ Kraj 1949. godine bio je vrijeme kada je snažno djelovalo i to s velikim posljedicama otkazivanje ugovora od sovjetske strane. U zemlji su se tražili nadljudski napor da se taj ekonomski udar ublaži. To je vrijeme izolacije i sa Istoka i sa Zapada pa su političari hvalili vlastite uspjehe kao podstrek još snažnijoj angažiranosti, a neuspjehe su pripisivali pojedincima ili grupama koji su se izjasnili za Rezoluciju (ili su bili krivo optuženi što nije bio rijedak slučaj u tadašnjoj praksi). Posebna pažnja poklanjala se velikim kolektivima kao npr. Hidrogradnji iz Jablanice, za koju se kaže: „(...) u Jablanici nije postojao brigadni sistem rada, radi pojedinih ljudi koji su se nalazili u rukovodstvu ovoga velikog radnog kolektiva, a isti su bili na liniji Inform-biroa. Dolaskom novog rukovodstva rad je krenuo naprijed (...) sva vijeća (sindikalna) trebaju pojačati rad na političkom polju i objašnjavati našim radnim ljudima politički značaj postignutih uspjeha u radu kod nas, a naročito raskljinkavati ratno-huškačku politiku Amerike...“.⁷ U istom dokumentu se i poručuje „ostacima građanskih političara“ koji su još uvijek očekivali intervenciju sa Zapada slijedećim vrlo smjelim konstatacijama „(...) Treba objasniti našim masama, da Amerika nije u stanju podići, tj. pokrenuti svoje mase u novi rat, s obzirom na sve suprotnosti unutar svoje zemlje i slabosti na koje nailazi, jer bi III.svjetski rat te ratnohuškače zbacio s vlasti“.⁸ Kada se čitaju dokumenti sa ovakvim ili sličnim sadržajima uperenim protiv SAD-a, jednom od dvije supersile poslije 1945. godine, to se donekle može objasniti samo očajničkim potezom male, izolirane zemlje prepuštene sama sebi u vremenu traganja za izlaskom iz postojeće situacije. Kroz to cijelo vrijeme jugoslavensko rukovodstvo ulagalo je velike napore da dokažeistočnoeuropskim zemljama i Sovjetskom savezu da ide putem socijalizma. Zato je pritisak na izgrađivanje tipičnih socijalističkih institucija pojačan, tako, npr. među najizrazitijim bila je kampanja za povećanjem broja zadruga, što se nastavilo snažnijim tempom da bi se odbacile optužbe SSSR-a „(...) Govore nam da smo uronili u imperijalizam, da na selu izrastaju kulački elementi, a mi znamo, da na našem selu svaki dan niču nove radne seljačke zadruge, samo na terenu mostarske oblasti iznosi 387 već oformljenih radnih zadruga, a Poljska na nekoliko miliona stanovnika ima svega 40 oformljenih radnih zadruga, (...)“.⁹ Da bi sve imalo teorijsku podlogu, politička aktivnost potvrdu je tražila u „(...)

6. Isto

7. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR, K-964/1949; D-3486/49; d-12.10.1949, (Izvještaj Saveza sindikata Jugoslavije).

8. Isto

9. Isto

izučavanju nauke Marksizma-Lenjinizma i radnička klasa je dužna da se upozna sa tom naukom kako bi mogla braniti istinu od laži. Isto tako treba našim rukovodiocima objasniti da je u istoriji bilo ljudi koji su pokušavali izvršiti reviziju nauka marksizma -lenjinizma, a o tome nam i sama Lenjinova djela govore. Tito je majstorski primjenio nauku Marksizma -Lenjinizma na naše konkretnе prilike u ratu i danas u poslijeratnom periodu (...).¹⁰ Vrlo su zanimljive stalne upute na djela klasika marksizma i na polemike među filozofima s početka 20.stoljeća i to partijskom članstvu kojeg je u 1949.godini u Bosni i Hercegovini bilo 20,7% bez škole; 59,5% sa osnovnom školom; 12% do IV razreda srednje škole; 3,7% od V do VIII razreda srednje škole; 2,5% sa svršenom srednjom školom; 0,9% studenata i 0,8% sa završenim fakultetom.¹¹ Partijsko rukovodstvo bilo je svjesno niske obrazovne razine partijskog članstva i rukovodstva sreskih komiteta, pa je potenciralo otvaranje tečajeva, radničkih gimnazija i tehnikuma i „od naših do juče nepismenih radnika stvarati našu radničko-tehničku inteligenciju”.¹² Socijalistički lager istočnoeuropskih zemalja, među njima i Jugoslavija, očekivao je veliku pomoć od Sovjetskog saveza nakon 1945. godine. Međutim, među prvim Jugoslavija, proljeća 1948. godine, doživjela je razočarenje, koje se, uglavnom, formuliralo na slijedeći način: „(...) Novonastala situacija u poslijeratnom periodu stvaranjem više socijalističkih zemalja, nužno je tražila teoretsku obradu i orientaciju u nastaloj novoj situaciji i taj je zadatk trebalo da izvrši rukovodstvo SKP(b)-Socijalistička komunistička partija (boljševika)-Rukovodstvo SKP(b) nije bilo u stanju taj zadatak izvršiti, jer je to rukovodstvo napustilo revolucionarnu borbu i pošlo putem revizije nauke Marksizma-Lenjinizma. Tu je došla do izražaja njihova malograđanština (...).¹³ „Naša partija vodi upornu borbu sa imperialistima i zemljama narodne demokratije, mi vodimo upornu borbu sa SSSR, a naročito danas na održavanju konferencije Ujedinjenih nacija gdje ćemo mi dokazati svjetskoj javnosti da idemo pravilnim putem i izgrađujemo socijalizam u našoj zemlji, a da je SSSR izrabljivač prema Jugoslaviji”.¹⁴ Ovakve i slične izjave, uglavnom, stvaraju utisak izgubljenosti u vremenu snažnog hladnoratovskog cijepanja svijeta na zemlje „narodne demokracije” Istoka i zemlje liberalne demokracije Zapada. Vrijeme izoliranosti posebno je otežavalo provođenje petogodišnjeg plana. To se nastojalo nadoknaditi političkim radom koji je društvu obećavao prosperitetnija buduća vremena koja će, svakako, doći nakon ostvarenih

10. Isto

11. Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista BiH (A CK SK BiH), K-277/1948; D-5165/III; d-24.01.1949. i K-513/1950; D-bb; d-20.01.1950.

12. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR, K-965/1949, D-3601/49; d-21.01.1949.

13. Kao napomena 10.

14. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR, K-964/1949; D-3643/49; d-25.10.1949, (Sreski komitet KPJ Trebinje).

rezultata. Taj agitaciono-propagandni rad imao je za cilj objašnjavanje postojećeg stanja, ali uz to i „mobilizaciju masa” za snažno zalaganje u radu. Obećanja su imala, uglavnom, slijedeću sadržinu: „(...) na kraju petogodišnjeg plana mi ćemo imati gvožđa i čelika za izvoz. Onda ćemo imati mogućnost i da kupujemo sve potrebne namirnice za naš grad. Stara Jugoslavija proizvodila je 100 vagona nafte, a mi 1951. proizvodićemo nafte tako da nećemo imati nikakvih potreba da uzimamo naftu iz ostalih zemalja(...). U trgovinskoj razmjeni Rusi su nas iskorisćivali. Prije rezolucije mi smo im plaćali 9000 dolara skuplje naftu po toni nego kapitalistima(...). Za vreme buržoaske vladavine, imali smo svuda pune magacine, ali kupovna moć stanovništva bila je mala. Danas je toliko kupovna moć naroda porasla da mi nemamo dovoljno robe. U 1948. godini proizvodili smo više šećera nego što je ikada Jugoslavija proizvodila pa danas šećera dovoljno nemamo. Naš put je pojačati proizvodnju u našoj zemlji za korist naših naroda”.¹⁵ Nedostatak najosnovnijih namirnica i racionalizirano snabdjevanje stanovništva vrlo vješto se ukomponiralo u motiviranje stanovništva za rad u tim teškim vremenima političkih i ekonomskih pritisaka na Jugoslaviju. Neki detalji govore i o otvaranju prema Zapadu, ali i dalje naglašavajući „vlastiti put u izgradnji socijalizma”, kao npr: „za konačno ostvarenje socijalizma mi nećemo izgubiti ništa od njihove blokade. Mi smo sa Engleskom sklopili trgovinske ugovore o razmjeni robe, bez ikakvih političkih koncesija, a Poljaci su sklopili ugovor sa Engleskom gdje će 1/3 robe ići preko privatnog sektora (...). Rezultati koje ste postigli veliki su, ali ako se na njima ustavite oni su opasni (...). Postignuti uspjeh u današnji put sigurno nas vodi u socijalizam”.¹⁶ Objašnjavanja političke situacije bilo je najintenzivnije na plenumima sreskih komiteta, a kada su se tražile informacije kako „mase” reagiraju, odgovori „sa terena” svodili su se, uglavnom, na dosta rezignirane zaključke „(...) po pitanju informbirovaca ne možemo ništa da konstatujemo niti se narod putem konferencija o tome raspituje iako to svaki naš rukovodilac na konferencijama objašnjava”.¹⁷ Međutim, „neprijateljski elementi” su se pronalazili u tijeku i načinu ostvarivanja akcija, a posebno u procesu povećavanja broja zadruga, kada su se pronalazili „kočničari” koji su smatrali „(...) zašto mi da ulazimo u SRZ (seljačke radne zadruge), a vidite li da je danas i Rusija protiv njih”.¹⁸ To je bilo vrijeme kada je jugoslavensko vodstvo potenciralo povećanje broja zadruga da bi dokazalo pred zemljama „narodne domkracije” svoj put u

15. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR, K-964/1949; D-3917/49; d-08.11.1949, (Izvještaj za Sreski komitet Bileća).

16. Isto

17. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR, K-964/1949; D-4361/49; d-01.12.1949; (Izvještaj Sreskog komiteta KPJ Duvno).

18. Isto

socijalizam. Otpori tomu bili su stalni pa se mogu u dokumentima naći reagiranja, kao npr. „(...) ma šta će na konferenciji, sigurno nešto traže, ili oni su zaključili pa će biti šta oni hoće i mi ne treba tamo da idemo”, ili „Misli Tito jadna mu majka da Grol ne radi ništa u Londonu”.¹⁹ U vezi s tim reagiranjima, glavna direktiva je bila da „(...) sve neprijateljske parole koje idu na slabljenje seljačkih radnih zadruga treba odmah raskrinkavati i njihovo vrelo uništiti”.²⁰ Najoštije ocjene „neprijateljske politike” SSSR-a dolazile su od rukovodilaca iz odjeljenja CK KP BiH, zatim iz Oblasnog komiteta KPJ za Mostar, dok se na nižim instancama prepričavalo „što su drugovi s višeg nivoa rekli”, što govori da je niže partijsko rukovodstvo i članstvo bilo nedovoljno spremno da se upušta u neke dodatne, malo poznate činjenice. Teme u vezi sa „držanjem” članstva pitanju Rezolucije Informbiroa povezivane su općim i ideološkim obrazovanjem kako članstva, tako i nižeg rukovodstva, za koje se, uobičajeno, kaže: „(...) Naš partijski kadar je rukovodeći kadar. A da čovjek može uspješno rukovoditi mora imati mnogo znanja. Naročito to važi za naš partijski kadar. Naši članovi KPJ svakodnevno usvajaju nauku marksizma-lenjinizma, a da mogu nju usvojiti, moraju poznavati i ostale nauke. Ne može se razumjeti dijalektički materijalizam bez osnovnih znanja biologije, fizike i kemije. Dijalektika nam daje opšte zakone kretanja, i ako hoćemo da ih shvatimo moramo temeljito proučiti i materiju koja se kreće. Isto tako ne možemo učiti istorijski materijalizam, ako nepoznajemo istorijske događaje, njihove uzroke i posljedice. Znači, potrebno je učiti istoriju. A onda se opet u potpunosti ne može razumjeti bez geografije, jer se svaki događaj morao desiti na nekom prostoru. Znači u opšteobrazovnoj školi nema nijednog predmeta koji bi bio suvišan”.²¹ Velike ambicije za izgradnjom industrije i unapređenjem poljoprivrede nisu odgovarale realnim mogućnostima stanovništva Hercegovine, nakon ogromnih ratnih ljudskih i materijalnih stradanja. Nisu se mogli zadovoljiti zahtjevi partijskog rukovodstva koje je inzistiralo na provođenju Petogodišnjeg plana. Najveći pritisak osjećao se na selu koje je za industrijska poduzeća trebalo dati radnu snagu, što je išlo vrlo teško i sporo, uz velike otpore stanovništva. Kada bi ti radnici i otišli u radne kolektive, tamo ih nisu čekali ni minimalni uvjeti za rad i život, što se može, između ostalog, ilustrirati i na slijedeći način „(...) potrebno je slame za smještaj u samim barakama i to je u dužnost prenijeto sekretaru preduzeća za sve što je potrebno radnicima, ali radi samog prevoza slame ne može još da dođe u oskudici se je sa prevoznim sredstvima. Neki su upućeni na rad na radilišta

19. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR; K-964/1949; D-4602/49; d-bez datuma; (Izvještaj Odjeljenja za propagandu i agitaciju OK KPJ MOSTAR upućen CK KP BiH-Sarajevo).

20. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR; K-964/1949; D-4327/49; d-26.11.1949; (Izvještaj Sreskog komiteta KPJ za Široki Brijeg).

21. Isto

Ostrožac, pobjegli su (...)"²². Posebna nezadovoljstva na selu javila su se uvođenjem novih kultura, npr. pamuka zbog potrebe uzgoja industrijskog bilja. Na oskudnim poljoprivrednim područjima Hercegovine, stanovništvo je na boljoj zemlji sijalo žito, tako da su prinosi pamuka bili mali što se odražavalo na neizvršavanje plana otkupa. Poremećaj već uobičajene sjetve uvođenjem kultura pamuka, kikirika i sličnog stvorilo je „nedostatak stočne hrane pa je uginulo samo u gradu Mostaru preko 50 krava (...)"²³, a posljedice na selu bile su još teže. Bez obzira na poremećaj u ekonomskoj strukturi sela, planovi su i dalje bili veliki „(...) u našoj oblasti u Hercegovini gradi se velika i moderna tvornica-predionica pamuka koja će već u slijedećoj godini proraditi. Uskoro će biti završeni radovi na Jablanici na hidrocentrali preko koje će naša privreda koristiti milione konjskih snaga koje su se do sada gubile neiskorišćene u prirodnoj snazi Neretve".²⁴ Tijekom narednih godina, do VI kongresa KPJ, težište rada bilo je na izvršavanju planova centralizirane privrede socijalističkog tipa. Partijski rad bio je orientiran na ostvarivanju tih zadataka, ali i „čišćenjem“ Partije od svih „neprijateljskih elemenata“. To su bila vremena teških kvalifikacija za pojedine osobe. U općim diskusijama kritizirale su se „negativne pojave“, ali uvijek s konstatacijama da ne mogu naškoditi „našoj Partiji i narodu“. I ovdje se upotrebljavao šablon koji se sreće u dokumentaciji skoro svih sreskih komiteta „(...) iako se našla nekolicina malodušnika, oportunisti, frakcionaša, karijerista i neprijatelja Partije i naroda koji su prihvatali rezoluciju IB-a i stvorili neke tajne grupice nisu uspjeli, niti su mogli uvući druge ljudе. Ostali su usamljeni, izolovani i pošto su otkriveni, iščupani su iz zdravog naroda kao korov iz žita".²⁵ Ljudi, pojedinci-članovi Partije, okvalificirani kao pristalice Rezolucije Informbiroa, prije slanja „na određeno mjesto, a na neodređeno vrijeme zbog prevaspitanja“ dobivali su karakteristike koje prevazilaze mjeru ukusa, kao npr.: „M...G.... i još nekoliko karijerista (...) samo kada malo pročeprkamo po biografiji tih ljudi vidjećemo da je M...G... kulak iz (...), da su njega kao kulaka pogađale sve naše privredne mjere i on bi otpao iz naših redova da nije bilo nikada rezolucije IB-a. On bi kao kulak prišao i Čerčilovoј rezoluciji (...) on bi se borio skupa i sa crnim đavolom protiv Nove Jugoslavije samo da sačuva svoju eksploraciju nad siromašnim seljacima, jer je u prošlosti naučio da mu sirotinja radi od jutra do sjutra na njegovom imanju za komadić suhe pure. Plus ovih stvari ova tipčina je poznata kao nemoralan tip. On je sa

22. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR; K-964/1949; D-4880/49; d-24.12.1949; (Izvještaj Sreskog komiteta KPJ Stolac).

23. Isto

24. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR; K-972/1950; D-bb; d-10.12.1950; (Izvještaj Sreskog komiteta KPJ Ljubuški)

25. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR; K-972/1950; D-bb; d-10.11.1950; (Izvještaj za Sreski komitet Nevesinje)

ženom svog najboljeg druga više od godinu dana živio u seksualnim odnosima, iako je dobro znao da je brak osnov socijalističke zajednice”.²⁶ A za „(...) M...Z... se zna da je dobre članove Narodnog fronta ubijao, a da i ne govorimo da je ubijao i članove KPJ. Ove činjenice govore jasno da se ovaj vremajstor, neradnik, lijenčina, nemoralan tip slizao i sa ostacima četničke bande i kao takav nije ništa imao zajedničkog sa našom Partijom”.²⁷ Posebna tema je, svakako, stradanje ljudi, „po liniji IB-a”, ali i njihovih obitelji i rodbine. „Čišćenje” Partije, uglavnom na ovakav ili sličan način, dešavalo se usput, stalno potencirajući snagu i jedinstvo naroda i Partije uporedo sa uvođenjem „Zakona o upravljanju preduzećima” kao uvertire za samoupravnu orientaciju, uz korištenje ohrabrujućih govora“ (...) Kada se vodi borba Informbiroa protiv nas i naše zemlje, a za nas su jednake i zemlje istoka i zapada tj. i SSSR i zemlje imperijalizma, a to mi vidimo da se njihove agresivne namjere danas lome preko leđa Korejskog naroda, tako su htjeli i našu zemlju podijeliti da jedan dio koristi SSSR a jedan dio Velika Britanija, ali mudro rukovodstvo naše Partije to nije dalo, blagodareći tome što je naša partija tjesno vezana sa našim narodom mi smo mogli da se odupremo svim klevetama uperenim protiv nas i našeg CK KPJ”.²⁸ To jedinstvo naroda i vladajuće stranke upoređivano

26. Isto

27. Isto

28. AH; Fond: OK KPJ MOSTAR; K-972/1950; d-27.10.1950; (Izvještaj za Sreski komitet Stolac).

je često u dokumentima frazom: „Dobro je rekao jedan rudar drugu Titu: Oni notu a mi tvornicu, oni drugu notu, a mi drugu tvornicu. Kroz usta ovog radnika govorio je čitav naš radni narod”.²⁹

Govor arhivskim dokumentima u većoj mjeri nego što je to uobičajeno u historiografskoj literaturi, u ovom slučaju, ima za cilj zainteresirati mlade historičare za istraživanja i ovog povijesnog razdoblja nakon 1945.godine. Možda će ovi ulomci iz dokumentacije podsjetiti neke starije na davne dane i potaknuti ih na pisanje sjećanja kojim bi se dopunila i osvježila primarna arhivska građa krajnje selektirana. Namjera, prema tome, nije bila elaborirati temu već samo nekim najkarakterističnijim primjerima otvoriti razna pitanja koja čekaju odgovore da bi se znanstveno objasnio politički sustav „narodne demokracije” u Bosni i Hercegovini u vremenu hladnoratovske podjele svijeta. Vrijeme „narodne demokracije” vrlo je bitno za daljnji povijesni razvoj, jer je bilo zasnovano na kolektivističkoj ideološkoj percepciji društva avangardne političke grupe i etatizma kao ključnih društvenih odnosa. Život uobičjen od strane partijske države ne dozvoljava pojedincu individualnost, već ga „uči” da se ostvaruje kroz masu, narod, naciju, klasu, tj.da se njegovi interesi posreduju kroz kolektivnost sa svrhom zatiranja konkurenčije kao društvenog odnosa i očuvanja ideološkog i političkog monopolja Partije. Tu gdje prestaje individuum nestaju i društvene slobode.

29. Kao napomena 25.

Mr. sci Zarema OBRADOVIĆ

MALARIJA U HERCEGOVINI JUČER, DANAS, SUTRA

Tokom duge historije ljudskog roda svijetom su harale razne pošasti. Među najveće spadaju ratovi i zarazna oboljenja. Poznato je da su mnogi ratovi završavani upravo epidemijama zaraznih oboljenja koje su odnosile ono što nije moglo oružje. Jedna od bolesti koja je starija i od samog ljudskog roda je malarija. O tome svjedoče nalazi fosilnih Aedes-a u čilibaru iz doba mezozoika. Prelazni domaćini su se kroz evoluciju mijenjali, pa je i čovjek postao jedan od njih.

Malarija je najrasprostranjenija parazitarna bolest na svijetu. Uzročnik oboljenja su paraziti iz roda Plasmodijum: Plasmodijum malariae, Plasmodijum vivax, Plasmodijum ovale i Plasmodijum falciparum. Nekada je oboljenje izazvano samo jednim parazitom, ali je moguća i istovremena infekcija sa više njih. Izvor zaraze je oboljeli od malarije ili zdravi nosilac gameta, a prenos, na drugu, zdravu, osobu vrše ženke komaraca iz roda Anopheles. Kliničku sliku oboljenja karakteriše smjena febrilnih i afebrilnih perioda u pravilnim vremenskim razmacima, svakih 48 ili 72 sata, što zavisi od vrste parazita koji uzrokuje oboljenje, splenomegalija, anemija, te niz simptoma koji nastaju zbog oštećenja jetre, bubrega i mozga.

Mnogi podaci govore o raširenosti malarije u najstarijem dobu na područjima Indije, Kine, te Mezopotamije i Egipta. Malarija se pominje i u spisima Grka i Rimljana, mada se tada nije znala etiologija bolesti već joj je pripisivan demonski karakter. Prvi iscrpan opis ove bolesti je dao Hipokrat koji je smatrao da je zrak iznad močvare uzrok oboljenju, pa i današnji naziv datira iz tog perioda: mal-loš i aria-zrak. (lit.14)

O malariji na području Hercegovine nema mnogo sređene dokumentacije, već su to većinom zapisi raznih putopisaca i izvještaji o radu antimalaričnih službi, ali i neki pravni dokumenti. U naredbi korčulanskog municipija od 22.1.1407. godine postoji cijeli niz propisa koji se odnose isključivo na

malariaju. Njima se zabranjuje odlazak u malarična područja u dolini Neretve od maja do septembra. Prekršioci su se kažnjavali konfiskacijom imovine. (lit.12) U jednom spisu iz 1685. godine navodi se da Mlečani nisu htjeli da grade tvrđavu u Opuzenu na Neretvi navodeći kao razlog „rđavi zrak”, pa se kaže da ova tvrđava ne bi bila garnizon već grobnica za posadu.

Najstariji pisani medicinski dokument o malariji na ovom području je dao talijanski ljekar Josip Antun Pujati koji je službovao na Korčuli. On govori o oboljenju koje se javilo kod vojnika koji su bili u dolini Neretve u toku „nezdravog ljeta” koje je obilovalo padavinama.

Malaria je bila oboljenje koje se veoma često vezivalo uz samu rijeku Neretvu, pa je u jednoj raspravi 1747. godine dr. Pujati i naziva „neretvanska bolest”. Putopisac Alberto Fortis, također Italijan, u opisu Dalmacije opisuje i malariju u dolini Neretve 1774. godine.

Radeći na epidemiologiji malarije, dr. Nežić je izvršio klasifikaciju područja Hercegovine u vezi sa malarijom u tri zone:

I zona je hiperendemska područje, ona se proteže od ušća Neretve u more do Čapljine. U ovoj zoni sve stanovništvo boluje od malarije.

II zona je endemska, Malaria se javlja i po ekstenzitetu i po intenzitetu u daleko blažoj formi, ali nisu rijetke ni pojave jakih epidemija sa velikim brojem oboljelih. Ova zona zauzima područje srednjeg toka rijeke Neretve, te područja uz rubove kraških polja.

III zona je hipoendemska, a odnosi se na sva ostala područja u Hercegovini. Čak i ta područja nisu bila pošteđena epidemija ovog oboljenja. Jedna takva je zabilježena na području Konjica.

Da je malarija bila veliki zdravstveni problem na području bivše Jugoslavije, a naročito u dijelu Hercegovine, govori podatak da se već od 1902. godine počinju provoditi organizovane aktivnosti na njenom suzbijanju. (lit.7) U Mostaru je 2.7.1923. godine otvorena Bakteriološka stanica i venerološka ambulanta, te Antimalarična stanica na adresi Carina ul.br 32. Navedene institucije su svojim radom pokrivale sljedeće srezove: Mostar, Konjic, Gacko, Nevesinje, Stolac, Ljubinje, Bileća, Prozor, Duvno i Ljubiški. 1927. godine Bakteriološka stanica prerasta u Dom narodnog zdravlja, a jedna od osnovnih djelatnosti ove institucije je rad na suzbijanju malarije u Hercegovini. Od 1929. godine ovaj Dom je i stručno i administrativno podređen Higijenskom zavodu Split (tadašnjem središtu Primorske banovine). 1930. godine se počinje graditi nova zgrada preko puta stare (na mjestu današnjeg Zavoda za zdravstvenu zaštitu), a rad u njoj otpočinje u maju 1933. godine.

Prema popisu stanovništva od 31.1.1921. Stanica je pokrivala područje od 9 139 km, na kome je živjelo 265 330 stanovnika. Grad Mostar je u to vrijeme imao 16 541 stanovnika. Računa se da je čak 80 000 stanovnika živjelo u endemskom području za malariju.

Da bi se posao na terenu mogao korektno obaviti, bilo je potrebno angažovati i odgovarajući stručni kadar, pa su angažovani entomolog Goerlich, inž. Petrik i inž. Procinković. Medicinski tehničari i sestre su nakon prethodno završenog kursa obilazili malarične krajeve. U cilju što bržeg započinjanja preventivnih aktivnosti stručna komisija je izvršila obilazak cijelokupnog terena. Posebna pažnja je posvećena područjima u donjem toku Neretve, te uz riječna korita njenih pritoka :Bregave, Bune i Bunice. Procijenjeno je da se treba započeti sa asanacionim radovima na terenu. U prvoj fazi je vršeno zatravljavanje manjih lokava koje su bile idealna mjesta za polaganje jaja anofelesa. (lit.5) Posebno značajna pažnja se posvetila redovnom čišćenju vodotoka, naročito u proljetnom periodu kada dolazi do polaganja jaja anofelesa. Bilo je područja na kojima se voda zadržavala više mjeseci u godini, pa se vršilo odvodnjavanje izgradnjom specijalnih kanala kojima je bio odvođen višak vode.

Veći asanacioni radovi su vršeni na području Mostarskog blata i to na rijeci Lištici i potocima Žvatić i Crnašnica. Na području Ljubuškog se radilo na rijekama Jakšenica i Nezdravica, na močvarama Grabovog vrela i natapnim kanalima Crveni Grm. U mostarskoj opštini su bili obuhvaćeni: sjeverni dijelovi u naselju Potoci naročito uz potok Livač, u južnom dijelu obale rijeke Bune (kod Kosorske čuprije), Bunice u Malom polju, zatim oko potoka Jasenica, te uz natapne kanale. Aktivnosti su provođene i na području Stoca u Dabarskom polju i oko potoka Vrhovnik. Obuhvaćeni su i natapni kanali u Podorašcu (opština Konjic), kao i Gatačkom polju, područja uz potok Stupina u nevesinjskoj opštini, te uz rijeku Trebišnjicu. Posebno treba istaći donji tok rijeke Neretve sa pritokama Neretve Bregavom i Krupom koje su u području ušća bile potpuno zamočvarene. Neke pojedinačne aktivnosti su izvođene i na ostalim područjima: Vranjsko selo (opština Neum), Vitina itd.

Pored asanacionih radova vršene su i veoma važne aktivnosti na uništavanju larvi. To se najčešće radilo prskanjem vodenih površina petroleumom ili naftom (petrolaža), te je na taj način bio prekinut dovod kiseonika, pa su larve ugibale u vrlo kratkom vremenskom periodu. (lit.3) Vršilo se i zasipanje vodenih površina raznim prašcima, a među najčešće korištenim je pariško zelenilo, a proces se naziva verdifikacija.

Na ovom području se pokazala kao veoma uspješna ribica Gambusia Affinis koja se hrani larvama komaraca, te je to bio dobar način biološkog uništavanja. Ova ribica je dnevno mogla pojesti 150-200 larvi. Ribice su

uzgajane u bazenu koji se nalazio (a i danas se nalazi) u dvorištu Stanice. Odатле su u kantama odnošene i puštane u vodotoke.

Veoma bitan segment antimalarične kampanje je zdravstveno prosjećivanje i propaganda među stanovništvom. Ono je ujedno i bilo preduslov za dobar uspjeh navedene kampanje. Ova aktivnost se izvodila kroz predavanja, ali i uz razne vrste propagandnog materijala: letke, plakate, brošure itd. Propagandni materijal je distribuiran tako da je bio lahko dostupan stanovništvu, tj. nalazio se na svim mjestima gdje se stanovništvo okupljalo: u školama, na željezničkim stanicama, u ambulantama itd. Održana je i prva filmska predstava o malariji 1931. godine u Bijelom Polju, a nakon toga u još 26 mjesta u Hercegovini. Najzaslužniji za uspješno provođenje ove aktivnosti je dr. Lovro Dojmi. (lit.10).

Pored mjera koje su bile usmjerene na anofelese u cilju prekidanja transmisije oboljenja, radilo se i na liječenju oboljelih, te tako smanjivao parazitarni fond. Vršena je i profilaksa zdravih osoba iz kontakata, a posebno školske djece. Besplatnu podjelu lijekova, kinina, na terenu su vršile osobe zvane „pilulaši“. Evaluacija ove aktivnosti je vršena određivanjem tzv. spleničkog i parazitarnog indeksa u pojedinim godinama. Ako se pogledaju podaci u periodu od 1921.-1928., vidi se da su ove aktivnosti imale velikog efekta i da je došlo do pada oba praćena indeksa. U toku 1923. godine je podijeljeno 6 640 kg tableta kinina, a od juna do oktobra 1924. čak 45,5 kg i 413 ampula. Efekti pomenutih mjera se odražavaju na broj oboljelih, koji opada iz godine u godinu, pa su 1936. g. na području Doma narodnog zdravlja

Mostar registrovana samo 172 slučaja oboljenja. U ovom periodu su se glavna legla anofelesa nalazila uz potok Jasenicu. (lit.11)

U toku II svjetskog rata situacija sa malarijom je još više pogoršana, kako zbog poremećenih uslova življenja, unosa novih sojeva parazita, tako i zbog oslabljene zdravstvene zaštite. (O tačnom broju oboljelih se ne može govoriti ni u ovom periodu, jer je maličija postala obavezna za prijavljivanje tek 1955. godine, pa su svi podaci koji se odnose na period prije 1955. uzeti iz ambulantnih protokola.) (lit.6). Aprila 1946. godine je održana Zemaljska konferencija malariologa na kojoj su postavljene osnove daljeg rada. Ove aktivnosti je na nivou BiH koordiniralo Ministarstvo narodnog zdravlja i socijalnog staranja.

Neposredno poslije završetka II svjetskog rata, odnosno preciznije 1946. godine, u Hercegovini je zabilježena velika epidemija malarije. Najveći broj oboljelih je bio na području opštine Konjic. Smatra se da je došlo do unosa novih sojeva parazita preko stranih vojnika, a sušno ljetno je pogodovalo razvoju *Anopheles superpictusa* u planinskim potocima. U jednom izvještaju profesor Grujić piše: „Svako je ili bolestan ili bolest prebolio, neki i po više puta”. Procjenjuje se da je u ovom srežu od 30.000 stanovnika od malarije bolovalo preko 20.000. (lit.4) U to vrijeme je upravnik Sanitarno-epidemiološke stanice bio dr.Krsto Harambašić koji navodi da je u vrijeme epidemije bio stao sav željeznički saobraćaj na pruzi Konjic-Ploče jer nije imao ko da vozi, sve osoblje na željeznici je bolovalo od malarije. U ovoj epidemiji je prvi put upotrijebljen insekticid DDT za prskanje prostorija za stanovanje i radničkih naselja. Nakon ovog perioda nema više zabilježenih epidemija malarije na području Hercegovine.

U sklopu cijelokupne poslijeratne obnove i izgradnje se provodi i borba na suzbijanju malarije. Kako je u to vrijeme maličija predstavljala ogroman svjetski socijalno-medicinski problem, SZO je na svojoj Osmoj konferenciji koja je održana u Mexicu 1955. godine odlučila da se u svim zemljama za koje je maličija problem, a gdje postoje potrebni kadrovski i drugi potencijali, pređe na provođenje kampanje za njenu eradikaciju. (lit.1) Bivša Jugoslavija je potpisala Ugovor sa SZO, pa se kampanja eradikacija počela provoditi od 1959. godine.

Ukupne aktivnosti su podijeljene u četiri faze:

1. pripremna faza-1959. godine
2. udarna faza-1960.,1961. i 1962.
3. faza konsolidacije-1963.,1964. i 1965.
4. faza održavanja postignutih rezultata od 1966. godine

U Bosni i Hercegovini su se aktivnosti provodile u području donjeg toka Neretve.

Nakon priprema izvršenih 1959. godine u udarnoj fazi su vršena rezidualna prskanja u mjesecu maju, a na području Stoca i u oktobru. Obuhvaćena su sva naselja u kojima se malarija javljala, kao i radnička naselja.

Ovom mjerom je transmisija malarije bila značajno presječena.

U fazi konsolidacije se provode aktivni i pasivni nadzor nad oboljenjem. Na području Hercegovine je aktivnim nadzorom bilo obuhvaćeno 8 opština sa 71 naseljem. Aktivni nadzor podrazumijeva obilazak svih kuća na planiranom području jedanput mjesečno od strane medicinskog tehničara. On je trebao da uzima krv na pregled od onih koji su bili suspektni da boluju od malarije, kao i od onih koji su je prebolevali. Nakon mikrobiološkog pregleda svim pozitivnim osobama se uključivala adekvatna terapija. Na ovaj način se moglo sa sigurnošću utvrditi stanje parazitarnog fonda na određenom području. Samo u slučajevima kada se konstatovalo oboljenje vršena je dezinfekcija u okolini od 300 metara od kuće oboljelog. Osnovni princip je bio smanjenje parazitarnog fonda, što se provodilo na dva načina: dezinfekcijom i provođenjem liječenja oboljelih i gametonoša. Dezinfekcijom su se željeli ništiti anofelesi prije nego što paraziti u njima dostignu svoj potpuni razvoj. (lit.8)

Za izvođenje pasivnog nadzora je bilo određeno 9 opština u kojim je ukupno živjelo 280 399 stanovnika. Nadzor se sastojao u uzimanju krvi kod sumnji na oboljenje, a kod laboratorijske potvrde su se provodile sve mjere koje su propisane kod aktivnog nadzora. Svake godine je pregledana gusta kap kod 4% - 7% stanovnika koji su živjeli na područjima određenim za aktivni nadzor. Svim navedenim mjerama se postigla potpuna eliminacija parazitarnog fonda, a time i prestanak autohtonih slučajeva oboljenja. Posljednji autohtoni slučaj oboljenja je registrovan u selu Rotimlja, opština Stolac, 1948. godine. Uspješnost kampanje je potvrđena brisanjem Jugoslavije iz registra zemalja u kojima ima malarije 1973. godine. Proglašeni smo zemljom bez malarije, ali sa prisutnim anofelizmom.

Nakon ovog perioda kraće vrijeme su se javljali recidivi, a onda su se počele registrirati importovane forme. U periodu od 1975.-1990. godine je na području Hercegovine zabilježeno 14 slučajeva malarije. U svim slučajevima se radilo o importovanim formama, većinom iz afričkih zemalja. Oboljenje se najčešće javljalo među našim radnicima koji su radili u zemljama u kojima se malarija endemski održava, a koji nisu pravilno koristili profilaktička sredstva. Zbog ove činjenice na malariju treba pomisliti kod svih slučajeva febrilnosti kod ljudi koji su boravili u endemskim područjima (bilo naših ili stranaca).

Posljednjih godina se sve manje govori o malariji kao o tropskoj bolesti, a sve više o malariji kao o globalnom problemu. (lit.2) Zbog sve boljih

saobraćajnih komunikacija i sve savremenijih saobraćajnih sredstava drastično je povećan ljudi koji putuju u inozemstvo, pa tako i u zemlje u kojima se malarija i danas endemski održava. U našoj zemlji se konstantno registruju slučajevi importovane malarije, što u situaciji postojećeg anofelizma predstavlja stalnu prijetnju i rizik od ponovne pojave autohtonih oblika.

Za održavanje malarije su veoma bitni ekološki i socijalni faktori. Od ekoloških faktora najvažniji su: temperatura zraka, vlažnost, broj sunčanih sati, reljef, vodotokovi, vegetacija. Oni omogućuju razvojni ciklus parazita i prenosilaca oboljenja, anofelesa. Za transmisiju oboljenja sa bolesnika ili zdravog gametonoše na zdrave osobe su veoma bitni socijalni faktori. Poznata je izreka da malarija dolazi sa ratovima i siromaštvo, a da se povlači kada zavlada mir i blagostanje.

U odnosu na period kada se na našem području održavala autohtona malarija nije došlo do bitnije izmjene ekoloških faktora. Naime, oni su i danas veoma povoljni za razvoj anofelesa. Neki uslovi su se čak i poboljšali, npr. izgradnja vještačkih hidroakumulacija je dovela do promjene mikroklimе, pa su na tim područjima manja temperaturna kolebanja, a istovremeno je povećana relativna vlažnost što upravo odgovara anofelesima. (lit.9)

U toku kampanje eradicacije i u posteradikacionom periodu su vršena redovna čišćenja vodotokova što je stvaralo nepoovoljne uslove za anofelese. Ove aktivnosti se posljednjih godina nikako ne provode, tj. ostvareni su idealni uslovi za njihov razvoj te je i njihov broj (po slobodnoj procjeni) u ljetnom periodu veoma veliki. (lit.13)

Na planu prevencije ponovne pojave malarije se posljednjih godina ne radi mnogo. Često preovladava potpuno pogrešno mišljenje (čak i kod zdravstvenih radnika) da na našem području ne treba misliti na malariju, pa se i nadzor nad svim faktorima rizika ne provodi korektno. Osnovna preventivna mjera je antimalarična zaštita putnika koji putuju u zemlje u kojima ima autohtone malarije, kao i nadzor nad svim osobama koje dolaze iz zemalja sa malarijom.

Posljednjih godina malarija u svijetu postaje sve aktuelnija zbog problema u njenom liječenju. Naime, već dugo je poznata rezistencija plasmodijum fallciparum na chloroquine, preparat koji se najčešće koristi u terapiji. Posljednji izvještaji ukazuju i na pojavu rezistencije kod plasmodijum vivaxa, što značajno komplikuje situaciju. Zbog smanjenih mjera budnosti nad oboljenjem dolazi do ponovne pojave malarije u nekim zemljama u kojima je ona bila eradicirana, gdje prvenstveno spadaju zemlje bivšeg Sovjetskog saveza. Globalno gledajući, broj oboljelih od malarije je u porastu, pa svake godine obolijeva 300-500 miliona, od čega umire 1,5-2,7 miliona.

Sagledavajući sadašnje stanje malarije kod nas i u svijetu, možemo zaključiti da malarija ne pripada prošlosti, već se po procjenama može očekivati njena ekspanzija u budućnosti. Razvoj rezistencije anofelesa na insekticide, kao i razvoj rezistencije parazita na do sada primjenjivane antimalarike, problem višestruko usložnjava i daju mu dodatnu težinu.

ZAKLJUČAK:

Malaria je parazitna bolest koja se kao autohtona održava u tropskim krajevima, a kao importovana javlja u preko 100 zemalja. Iz godine u godinu se proširuje zona njenog javljanja i istovremeno raste broj oboljelih.

Na području Hercegovine postoje sve pretpostavke za održavanje oboljenja, ako bi ono bilo uneseno na ovo područje.

Nadamo se da će i ovaj rad biti doprinos aktuelizaciji problema malarije, a time i podstrek za energičnije provođenje mjera za njenu prevenciju.

LITERATURA:

1. Aganović, F.: Prilog poznavanju eradicacije malarije u SR BiH, Socijalna medicina 2-3:143-157, Sarajevo, 1973.
2. Gaon, J., Puvačić, Z.: Prevencija i kontrola malarije, Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, Sarajevo, 1990.
3. Grujić, I.: Metode suzbijanja malarije, Život i zdravlje 6-7, Sarajevo, 1947.
4. Grujić, I.: Epidemija malarije u Konjicu, Narodno zdravlje, Beograd, 4-5/49
5. Kranjčević, B., Darvaš, A.: Suzbijanje i eradicacija malarije na području NR BiH i NRH, Biltén CHZ, Sarajevo, 6/57
6. Lepeš, T.: Kakva je epidemiološka situacija malarije kod nas i u svijetu i koje probleme susreće klinika i praktičar u njenom sprječavanju i suzbijanju Med. pregled 36(9-10):453-454, 1983.
7. Mikačić, S.: Malaria kao državni problem, Zbornik o malariji: 9.12, Med.knjiga, Beograd, 1948.
8. Nežić, E.: Naše vrste i rase anofela, Zbornik o malariji: 136-144, Med.knjiga, Beograd, 1948.
9. Obradović, Z.: Socijalno-medicinska studija malarije u Hercegovini i prevencija njenog ponovnog izbijanja, magistarski rad, Sarajevo, 1997.
10. Pranić, Š.: Borba protiv malarije i eradicacije malarije na području Hercegovine, diplomska rad, Beograd, 1970.
11. Radoš, V.: Suzbijanje i iskorjenjivanje malarije u Hercegovini, kratki prikaz, Zavod za zdravstvenu zaštitu Mostar, 1966.
12. Škarić, J.: Zdravstvene prilike u Primorskoj banovini, Godišnjak, 1936.
13. Vitanović, R.: Značaj entomološkog nadzora u epidemiologiji malarije u Jugoslaviji, Vojno-sanitetski pregled 38:330-336, Beograd, 1981.
14. Žarković, G.: Preventivna medicina: 699-709, Veselin Masleša, Sarajevo, 1959.

IV

PRIKAZI I OSVRTI

HISTORIJA ZA SADAŠNJOST I BUDUĆNOST

Za razliku od većine knjiga što se kod nas u posljednje vrijeme nude čitaocima, izdavanih često van bilo kakvih osmišljenih planova, dva djela iz povijesti Bosne i Bošnjaka nesumnjivo ulaze u red onih koja predstavljaju najpriyatnije izuzetke, kako sa stanovišta njihovih tematskih sadržaja tako i u pogledu njihovoga ukupnog značaja u rasvjetljavanju kulturno-povijesnoga hoda naše zemlje i njenoga najmnogoljudnijeg naroda.

Premda je gotovo nepotrebno isticati da cijelovita djela iz povijesti Bosne i povijesti Bošnjaka po svome značaju koju svojom pojavom popunjavaju, spadaju među velike projekte, dostojne angažovanja istraživačkih timova, ovom prilikom se, također, ponovilo to da su velike poslove iznijeli vanserijski pojedinci. Jedan od njih, što ne bi trebalo ostati sasvim neprimijećeno, nije ni Bošnjak niti Bosanac već jedan nepristrasan i, srećom, vrlo hrabar stranac, koji je i ovim djelom dokazao da je beskompromisani borac za odbranu Bosne i najvrednijih principa na kojima bi se trebao zasnivati i savremeni međunarodni društveni poredak. Britanski historičar i publicista Noel Malcolm nam se već na samome početku agresije na Bosnu i Hercegovinu predstavio kao hrabar borac za odbranu napadnute zemlje pišući za *Daily telegraph* i druge britanske listove, te uzimajući aktivnoga učešća u „Savezu za odbranu Bosne“. Njegova dosljedna opredijeljenost za pravičnost se može prepostaviti i iz podataka do kojih smo došli čitajući jednu knjigu na arapskom jeziku. Naime, iz prepiske Salaha Izza, profesora Oksfordskog univerziteta, s Ahmedom Behdžetom, članom Uređivačkog savjeta i kolumnistom u *egipatskom Al-Ahramu*, autorom pomenute knjige, saznajemo da je jedan britanski profesor, na kolokviju održanom na Londonskom univerzitetu pod naslovom *Šta poslijе Goražda?* zadivljen erudicijom i odvažnošću Noela Malcolma, rekao da je ugodno iznenađen postojanjem u Engleskoj tako vrsnoga poznavaoca balkanskih prilika, na tako visokoj akademskoj razini.

Mnogima nije nepoznato da se o Bosnu i njen većinski narod vijekovima otimaju različite zajednice, ali mnogi iz vida gube brojnost tih zajednica, skrivenu u različitim mitovima o navodnim pravima eksteritorijalnih zajednica

nad ovim kulturno-povijesnim realitetima. Počev od mnogo vijekova unazad pa sve do naših dana o Bosnu su se otimali razni narodi (Goti, Grci, Bugari, Turci, Mađari, Austrijanci, Italijani, Nijemci, Srbi, Hrvati), te moćne imperije (Vizantija, Rimsko carstvo, Turski sultanat, Austro-Ugarska monarhija i srpski i hrvatski vladari), a njen položaj na razmeđu civilizacija i svjetova je proizvodio sukobe monoteističkih vjera (katoličanstvo, pravoslavlje, bogumilstvo i islam). Svi sukobljeni interesi su se na Bosnu upravljali u vidu želje za pretpočinjanjem nadolazećoj moći izvanskih ekonomija i tuđih politika, a ponajviše onda kada su ti interesi bili nošeni krilima rasplamsalih nacionalnih pokreta u zemljama iz njenoga najbližeg susjedstva, da bi se sve stečene suprotnosti, gotovo nezaobilazno, prelamale preko leđa njenoga najmnogoljudnijeg naroda.

Na poprištu toga trajnog sukobljavanja različitih kolektivnih interesa Bošnjaci duhovno naklonjeni kulturno-povijesnim vrijednostima Orijenta, iznikli iz slavenskog etnogenetskoga stabla, vijekovima su nastojali svojim primjerom pokazivati da različitosti snošljivo mogu koegzistirati, kako u unutrašnjim osjećanjima pojedinaca tako i u svakodnevnim kontaktima zajednica. Ni u vremenima dosezanja kulturno-povijesnog i ekonomskog vrhunca, u okrilju autonomije Bosne koju su oni uživali u sastavu moćnog Otomanskog carstva, premda gotovo nije bilo historičara koji bi im to priznao, Bošnjaci nisu koristili mogućnosti da im sama pripadnost islamu priskrbti građanske povlastice, već, kako Mustafa Imamović uvjerljivo iznosi, „Bosna je cijelo vrijeme osmanske uprave bila puna muslimanske sirotinje, dok je istovremeno u Carstvu, posebno u njegovim velikim gradovima živjelo i uspješno poslovalo na hiljade manje ili više imućnih trgovaca – Grka, Ermena, Srba, Vlaha, Cincara, Jevreja i drugih, koji nikad nisu ostavili svoju kršćansku vjeru, uglavnom pravoslavnu, odnosno jevrejsku vjeru”. O istoj pojavi Noel Malcolm veli: „Nije istina da je čovjek morao biti musliman da bi se mogao obogatiti u Ottomanskom carstvu. Bilo je mnogo imućnih trgovaca – Grka, Vlaha, Armenaca – koji se nikad nisu odrekli kršćanske vjere. Ali istina je da je, barem nakon prvih desetljeća 16. stoljeća, bilo potrebno biti musliman da bi se napravila karijera u aparatu same osmanske države”.

Na isteku perioda moći Ottomanskog carstva, kada se ubrzano kidaju niti fizičkoga vezanja Bošnjaka za orijentalno-islamsku paradigmu, osjećajući se ostavljenim od strane Istoka i zazirući pred neizbjježnim izručenjem Zapadu, ovaj starosjedilački narod, čiji su obrazovaniji predstavnici znanja sticali uglavnom na tradicijama školstva sa Istoka, nisu, naravno, bili u stanju shvatiti značaj zaštite kolektivnih interesa kroz nacionalne pokrete, u to vrijeme do vrhunca dovedene u evropskim zemljama, onakve kakve ih je određivala tadašnja evropska politička teorija i praksa. Stoga je ovaj narod u pogledu priznavanja samosvojnosti bio na stoljetnom čekanju.

Na takvo čekanje Bošnjake je uz mnogobrojne i druge razloge primoravalo i nepostojanje odgovarajućih historijskih pregleda koji bi svjetu o Bošnjacima i njihovoј postojbini govorili istinu, umjesto nebrojenih proizvedenih mitova, na kojima je svjetsko mnijenje zasnivalo svoja predubjeđenja o ovim realitetima. Knjige o kojima je ovom prilikom riječ ispunjavaju upravo tu funkciju, a to su, naravno, *Povijest Bosne Noela Malcolma i Historija Bošnjaka* Mustafe Imamovića.

S obzirom na to da je od pojave ovih knjiga proteklo vrijeme koje se mjeri većim vremenskim jedinicama, mi nemamo namjeru o njima govoriti praveći presjek kroz sadržaje njihovih pojedinačnih poglavlja, već ih želimo obuhvatiti u njihovoј cjelini s posebnim naglascima na onim njihovim mjestima koja podrobnije rasvjetljavaju uzroke i ishodišta političkih zapleta oko identiteta i Bosne i Bošnjaka, a pri tome, unatoč spomenutoj vremenskoj distanci, opravdanje nalazimo u činjenici što medijsko praćenje ovako vrijednih djela nije bilo srazmerno njihovome stvarnome značaju. Malcolmovo djelo je kod nas medijski ostalo gotovo neprimijećeno, a Imamovićevo djelo je bilo prisutno više na planu pohvale izdavačkom poduhvatu negoli sa stanovišta njegovih kulturoloških vrijednosti.

Noel Malcolm: POVIJEST BOSNE – KRATKI PREGLED

Prijevod Zlatko Crnković,

Zagreb: Erasmus, Novi liber, DANI.

1995., XXVI, 370 str., 20 cm,

Biblioteka Erasmus – Svjedočanstva.

Prijevod djela: Bosna – a short history

Knjiga Noela Malcolma *Povijest Bosne* je, kako veli Ivan Lovrenović u pogоворu za njeno izdanje u prijevodu na hrvatski i bosanski jezik, „jedinstveno u cjelokupnoj dosadašnjoj bosanistici. U njemu je pregledno i znanstveno fundirano obuhvaćena cijela epoha bosanske povijesti od prvih spomena imena zemlje u X. stoljeću, pa do 1992. godine, kada se na nju sručila posljednja u nizu povijesnih katastrofa: velikosrpski osvajački rat”.

Ishodište svim predrasudama zapadnih zemalja o Bosni i Hercegovini Noel Malcolm nalazi u poplavi mitova o nesrazmernim zaslugama pojedinačnih naroda udruženih u bivšu jugoslavensku društveno-političku zajednicu, što ga je prvenstveno i opredijelilo za pisanje ove knjige, navodeći: „Dok sam proučavao te mitove (nastojeci ih suzbiti člancima koje sam pisao za britanske novine), uočio sam da se u mnogima od njih odražava sličan način razmišljanja: svrha im je bila opravdavanje srpskog napada na Bosnu i

osporavanje bosanske vlasti, štoviše, osporavanje i same ideje Bosanske države". Tome je uveliko doprinisalo nepostojanje „objektivnog i kolikotoliko iscrpnog pregleda sveukupne povijesti Bosne i Hercegovine na engleskom jeziku (pa i na drugim jezicima, koliko znam). Stoga sam nakanio napisati takav pregled."

Bosna i Hercegovina je zemlja koja ima svoj povijesni identitet, tvrdi N. Malcolm, „s gotovo neprekutom poviješću kao izrazita geopolitička cjelina od srednjega vijeka do dana današnjega. U većem dijelu razdoblja od 1180. do 1463. bila je nezavisna kraljevina; od 1580. do 1878. bila je ejalet (izraz koji označava najveću teritorijalnu jedinicu u Otomanskoj carevini); od 1878. do 1918. ‘krnska zemlja’ u sklopu Austro-Ugarske; a od 1945. do 1992. federalna republika. Prema tome, otprilike 650 od posljednjih 800 godina postojao je na zemljovidima entitet zvan Bosna”.

Malcolm napominje da on ne tvrdi kako bosanski Hrvati i bosanski Srbi, unatoč ovim činjenicama, trebaju „prestati smatrati sebe ‘Hrvatima’ i ‘Srbima’, i da se umjesto toga imaju smatrati samo ‘Bosancima’”, već on želi reći da „bosanski Hrvati i bosanski Srbi moraju isto tako priznati činjenicu da njihova kultura i povijest imaju i posebnu, bosansku dimenziju”.

Malcolm pronicljivo uočava da je srpska propaganda nevjerovatno vješto koristila „slučaj muslimanske SS divizije u Drugom svjetskom ratu kao primjer kojim daje na znanje da su bosanski muslimani ili nacisti ili fundamentalisti, ili i jedno i drugo. A onima koji su zatečeni usred tih raspri, muslimanima i/ili onima koji vjeruju u pluralističku Bosnu, prepusteno je da njeguju one utješne mitove koji su im preostali mit o bogumilima, mit o trajnom miru i harmoniji u Bosni ili mit o Titu.” Ovome se može dodati i proizvedena „historijska krivica” Bošnjaka za viševjekovnu potčinjenost ovih krajeva jednoj imperiji s čijom religijskom pripadnošću se Bošnjaci poistovjećuju.

U vezi sa potkusurivanjem svekolikoga bošnjačkog kulturno-povijesnog doprinosa u jugoslavenskoj zajednici Malcolm primjećuje da, i pored toga što je „muslimansko pučanstvo snosilo najveći dio tereta ratnih napora – ne samo u obrani Bosne nego i u gotovo neprekidnom ratovanju Osmanlija u drugim krajevima carevine, mnogi od njih su pomrli (i) u hrvatskim i njemačkim logorima smrti, recimo u Jasenovcu, Buchenwaldu, Dachau i Auschwitzu”. Premda „oni nisu izazivali (nijedan) taj rat, najviše su se borili da se obrane”, a tome „ubijanju još nije došao kraj”.

Malcolm posebno upozorava da prevaziđeni međunacionalni sukobi iz Drugog svjetskog rata nisu imali poseban značaj u provođenju agresije na našu zemlju, ističući: „Mislići da je ovaj rat u Bosni i Hercegovini neka vrsta spontanog nastavka međunacionalnih krvavih sukoba iz Drugog svjetskog rata značilo bi čitati scenarij koji su priredili Karadžić i Milošević”.

Malcolmovo djelo, uz dragocjene sadržinske vrijednosti, odlikuje i „izrazito živ i komunikativan stil”, a njen autor pokazuje „impresivnu širinu znanja i obaviještenosti, rafiniranu intelektualnu sposobnost za razumijevanje svih različitosti” koje se u Bosni odslikavaju „kroz cijelo to milenijsko razdoblje, te onaj najrjeđi dar pregledne, skladne i tačne sinteze ogromnoga i raznorodnog materijala, kao i akcentiranja bitnih čvorišta te komplikirane povijesti – sve na tako malom prostoru”.

Mustafa Imamović: HISTORIJA BOŠNJAKA

Bošnjačka zajednica
kulture Preporod (Matični odbor),
Sarajevo 1997., 636 str., 24 cm;
Biografija autora: str. 3.,
Bibliografija: str. 575-592.

U teškom vremenu za jednu zajednicu, kao što je ovo sadašnje za bošnjački narod, kad u uslovima svakovrsnog ometanja i nesvakidašnji pojedinačni samoprijegor teško nailazi na širu kolektivnu podršku, prava je rijetkost da i za kolektivni interes prijeko potrebne zadatke iznese neko ko je za njihovo izvršenje i najpozvaniji. Upravo ta nužna pretpostavka, suočenje jednoga od najkompetentnijih pregalaca sa tako važnim poslom, ispunjena je sretnim izborom profesora Mustafe Imamovića za izradu pregleda u historije Bošnjaka.

Iz radova nepristrasnih istraživača koje treba tražiti podalje od granica naših susjeda, gotovo s jedinim izuzetkom u primjeru zagrebačke profesorice Nade Klaić, kad je riječ o srpskoj i hrvatskoj historiografiji, može se shvatiti da je historija Bošnjaka „jedna praktično neprestana borba za samoodržanje na vlastitom tlu, u neprijateljskom okruženju, u toku koje je, uprkos svih ratova i stradanja, bosansko-muslimanski narodni genije stvorio zavidna djela, kako na polju materijalne tako i duhovne kulture”.

Naglašena pažnja, kakvu profesor Imamović u ovom svom djelu poklanja kulturnim prilikama u povijesnom hodu Bošnjaka, uz jedan lepršav neakademski, prozno-pripovjedački stil i romansijersku formu, ovo djelo čini ostvarenjem koje se diže visoko iznad hronika i zgusnutih interpretiranja događaja. Mustafa Imamović o događajima govori kao o nečemu što se podrazumijeva ali je određeno specifičnim kulturno-povijesnim prilikama, a kad portretira ličnost, taman se radilo i o onima koji su obilježavali svoju epohu, ovaj vrsni znalac historije prava i politike, slika ih u njihovoj prirodnoj veličini, ne krijući im ni neizbjegne greške, držeći se načela Ibn Halduna da se historija treba zasnivati isključivo na istini, a svako preuveličavanje bi je

preinačilo u štivo za dokoličarsko zabavljanje masa. Profesor Imamović je time uspio odoljeti svim izazovima, da, unatoč nadvijenoj prijetnji nacionalromantičarskog zanosa, izbjegne i jedno jedino mjesto i sa najblažim preuveličavanjem. U to se čitalac može uvjeriti čak i u popisu izvorne građe s kraja knjige, iz kojeg se vidi da se on prema svakom izvoru odnosi s naučničkim poštovanjem, a za potrebe budućih pisaca bošnjačke historije on donosi selektivne kritičke anotacije uz svaki pojedini korišteni izvor.

Premda autor skromno veli da ovu „knjigu čitalac ne treba posmatrati kao jednu zauvijek datu, kazanu i napisanu historiju Bošnjaka, nego kao jedan konkretan istraživački napor koji ostavlja prostor i nadu da će (ona) biti podsticaj mladim historičarima” u njihovom budućem radu, potražnja za njom koja će zahtijevati njena obnovljena izdanja govori da ova knjiga kod čitalaca ima prijem onakav kakav imaju djela koja za dugo u svojoj vrsti ne mogu biti dostignuta.

U jednome hronološkom osvrtu na zbivanja iz agresije na Bosnu i Hercegovinu, prema porukama ovih dvaju djela, jasno se vidi da se pravi uzroci uništenja Bosne i pogroma nad njenim najmnogoljudnjim narodom nalaze izvan same Bosne i da oni izviru prvenstveno iz „političke strategije srpskog vodstva, a zatim neshvaćanja i kognitivnog upletanja državnika sa Zapada”. Unatoč povremenim nacionalnim sukobima pokretanim izvana u Bosni je uglavnom vladala međunacionalna snošljivost onakva kakvom ju je još 1927. godine opisao L. G. Hornby u svome djelu *Balkan Sketches*: „Ovdje čovjek može vidjeti bosanskog seljaka pravoslavne vjere kako ubacuje milodar u šalicu slijepog muslimana koji čuči i svira na gusle pred ulazom u džamiju. Gledajući one mirne male prodavaonice u kojima se poslovno druže kršćani, muslimani i Židovi, a svaki od njih poslije odlazi svojim putem u katedralu, džamiju ili sinagogu, upitao sam se nije li tolerancija ipak jedna od najvećih ljudskih vrlina”.

Na kraju želimo napomenuti da bi jedna stručna kritička ocjena navedenih djela bila neophodna kad bi se ona imala sa čime uporediti. Međutim, kako su ona, svako za sebe, jedinstvena za sada u svojoj vrsti, i stručno neocijenjena bit će nezaobilazna pri svakom dalnjem naporu da se o pripadajućim pitanjima historije Bosne i Bošnjaka nešto određenije, naučno utemeljeno kaže.

Premda oba ova djela, svako za sebe, na historiografskome planu predstavljaju sasvim zaokružene predmetne cjeline, nemjerljiva vrijednost im se, prema našem sudu, prepoznati tek kad se uzimaju zajedno, jer se one živo prožimaju i u jednome širem kulturološkome kontekstu međusobno skladno dopunjavaju.

Mehmed KICO

**DR. SMAIL ČEKIĆ: AGRESIJA NA BOSNU I
GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991.-1993.,
(Sarajevo, Ljiljan, 1994., 416.,
Biblioteka Bosnica)**

Zločini počinjeni u Drugom svjetskom ratu na prostoru bivše Jugoslavije kao i tačan broj žrtava dugo vremena nisu bili obrađivani u historiografiji. Razlozi su bili brojni: preko onih političke naravi do onih koji su istraživače blokirali da se uhvate u koštač sa za njih najvećim problemom - arhivskom građom. Dio te građe nastao je u toku rata, dok je drugi, koji se odnosi na broj žrtava, rađen nakon rata i to u okviru zemaljskih komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih domaćih pomagača. Prije nešto više od deset godina krenulo se sa jugoslavenskim projektom koji je imao za cilj da se utvrdi tačan broj žrtava u Drugom svjetskom ratu. Za svaku republiku formirani su timovi, pa tako i za Bosnu i Hercegovinu. Upravo građa nastala nakon rata za nas istraživače predstavljala je najveći problem jer nije pokrivala sva područja, nije pružala mogućnost provjere podataka, te se cijelovit uvid u zločine i broj žrtava nije mogao ostvariti. Stoga je broj žrtava u Drugom svjetskom ratu postao predmet manipulacije zagovornika rata i agresora na Bosnu i Hercegovinu.

Da bi se izbjegle greške iz prošlosti, odmah na početku agresije na našu zemlju formirana je Državna komisija a potom i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu. Najveća vrijednost knjige dr. Smaila Čekića je u činjenici što se ona bazira na dokumentima prikupljenim od prvog dana rata i agresije što je prva u nizu knjiga koju slijede. Knjiga se sastoji od pet poglavlja (Osvrt na historiju genocida nad Bošnjacima, Naoružavanje srpskog stanovništva, Dislokacija materijalno-tehničkih sredstava, komandi, jedinica i ustanova JNA, Vojne formacije agresora i Pozadinsko osiguranje agresorskih komandi, jedinica i ustanova) i dijela koji nosi naslov Prilozi.

Autor nas je ovom knjigom želio upoznati sa korijenima, uzrocima, ciljevima, razmjerama i posljedicama agresije na Bosnu i Hercegovinu. Osnovni i jedini cilj ove agresije bio je genocid nad Bošnjacima. Vršen je svakodnevno, četiri godine, ubijanjem ljudi svim raspoloživim sredstvima i uništavanjem jugoslovenska država zapala je u krizu. Ova kriza mogla se razriješiti temeljитom rekonstrukcijom zajedničke države i to na osnovama stvarne ravnopravnosti. Kriza jugoslavenske države, u kojoj je od njenog nastanka u svim sferama života dominirao velikosrpski hegemonizam, došla je u isto vrijeme sa krizom svjetskog socijalističkog sistema u drugoj polovini osamdesetih godina. Zahtjeve za stvarnom ravnopravnošću ovi krugovi proglašili su ugrožavanjem srpskog naroda. Oni su računali također da će im konfuzija na svjetskoj političkoj sceni olakšati da stvore državu u kojoj će biti svi Srbi - „Veliku Srbiju” - državnu tvorevinu koja u historiji nije nikada postojala. Zbog nemogućnosti da ostvare apsolutni uticaj u Predsjedništvu SFRJ i CK SKJ, velikosrpski političari su na 14. kongresu razbili SKJ kao integrativni faktor federacije. Usljedili su poznati događaji: insceniranje krize Predsjedništva SFRJ, pretvaranje Generalštaba JNA u Generalstab oružanih snaga SFRJ, sa ovlaštenjima samostalnog donošenja odluka (1989.), čime je faktički u Jugoslaviji izvršen prikriveni državni udar. Krne Predsjedništvo je protivustavno nastavilo sa radom iiniciralo je agresiju na Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

U realizaciji projekta „Velike Srbije” učestvuju: vojno rukovodstvo SFRJ, državno i političko rukovodstvo Srbije i Crne Gore, mnoge političke partije i udruženja, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Srpska pravoslavna crkva, srpski književnici, filozofi, historičari iz Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. SDS BiH, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru, preduzela je još prije otvorene agresije niz aktivnosti i donijela veći broj propisa s ciljem rušenja legalnog poretku u Bosni i Hercegovini, osvajanja cijele teritorije Bosne i Hercegovine i formiranja srpske države kao i za stvaranje uslova za njeno priključenje tzv. Jugoslaviji. Usljedilo je 27.III 1992. proglašenje tzv. „Republike srpskog naroda”.

Cilj fašističkog dijela HDZ bio je pripajanje dijela teritorije Bosne i Hercegovine Republići Hrvatskoj. Jedna od niza organizovanih aktivnosti koje je ova stranka poduzela jeste odluka o uspostavi „Hrvatske zajednice Herceg-Bosne” u novembru 1991., koja je kao i „Republika srpskog naroda” paradržavna tvorevina.

U drugom poglavlju obrađeno je naoružavanje srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Ono je izvršeno od strane JNA i prema podacima koje autor iznosi u Bosni i Hercegovini naoružano je 50.400 Srba, dok je Srbija dodatno opremila još oko 42.000. Do 19.III 1992. u Bosni i Hercegovini u

komandama, jedinicama i ustanovama 2. i 4. vojne oblasti i paradržavnim formacijama tzv. srpskih autonomnih oblasti, uglavnom je bila završena mobilizacija, naoružavanje i opremanje „vojnih obveznika” srpske nacionalnosti. Sve ovo naoružanje, municija, oprema, materijalno-tehnička, intendantska i druga sredstva kojim su naoružani Srbi u Bosni i Hercegovini došla su iz arsenala JNA, Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine i Teritorijalne odbrane i MUP-a Srbije po naređenju Generalštaba Oružanih snaga SFRJ i Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu. Oni su ti koji su naredili i dislokaciju materijalno-tehničkih sredstava, komandi, jedinica i ustanova JNA, kako bi bili na raspolaganju isključivo Srbima. U knjizi je prezentiran veoma iscrpan pregled borbenih potencijala JNA i vojnih formacija agresora. Na svim ključnim mjestima u strukturi JNA u Bosni i Hercegovini nalazili su se državlјani Srbije i Crne Gore (sem ratnog zločinca Ratka Mladića).

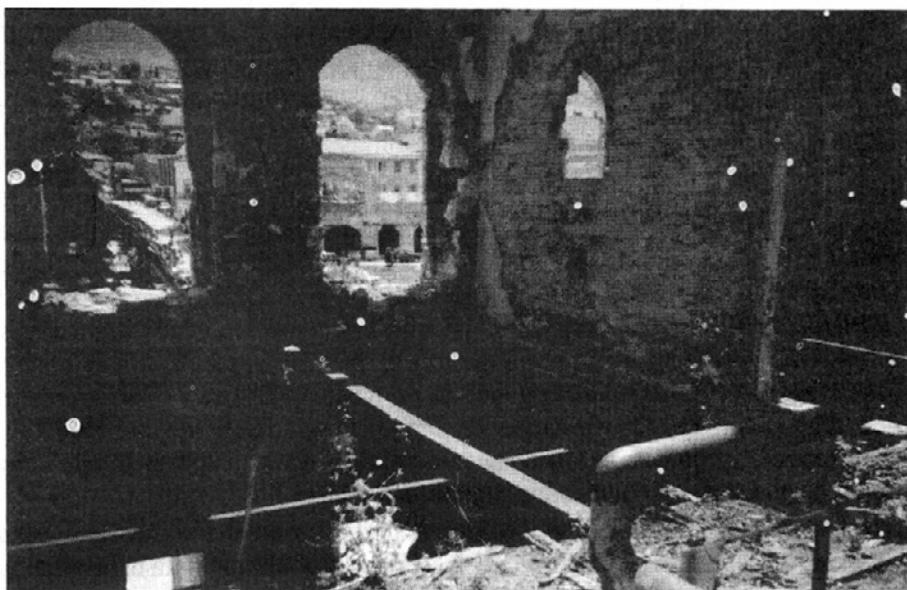
Neposredno pred početak napada na Bosnu i Hercegovinu JNA je, pod izgovorom vojnih vježbi, zauzela sve strateške položaje, zaposjela sve vitalne objekte oko gradova i naselja, u potpunosti kontrolisala sve značajnije komunikacije kako bi paralisala cjelokupni saobraćaj između gradova i naselja. JNA je ukopala artiljerijsko naoružanje, postavila mitraljeska gniazda, napravila fortifikacijske linije na svim strateškim mjestima oko gradova, izmjestila vojnike i glavninu teškog naoružanja, stalno dovlačila novo naoružanje, gorivo, municiju i druga materijalno-tehnička sredstva, masovno mobilisala srpsko stanovništvo.

Napad je otpočeo iz svih oruđa i oružja, uključujući oklopno-mehanizovane snage, avijaciju, bojne otrove, po svemu, u cilju paraliziranja života, ubijanja što više ljudi, izazivanja panike, prisiljavanja legalnih vlasti na kapitulaciju. Agresorske snage stalno su dopunjavane u živoj sili, materijalno-tehničkim sredstvima iz Srbije i Crne Gore, kao i sa prostora tzv. „SAO Krajine”. Agresor je krajem 1992. i početkom 1993. u Bosni i Hercegovini imao između 100.000 i 120.000 vojnika, a najveći dio bio je koncentrisan na području Bosanske Posavine i u blokadi Sarajeva. Jedinice JNA Užičkog i Podgoričkog korpusa, veliki broj rezervista iz Srbije i Crne Gore upali su 20.IX 1991. u Bosnu i Hercegovinu (zbog navodne ugroženosti mostarskog aerodroma) i zaposjele istočnu i srednju Hercegovinu, a 12. X selo Ravno kod Trebinja potpuno razorili. Iz priloženih tabela vidi se sastav, grupisanje i jačina agresorske avijacije na teritoriji Bosne i Hercegovine u početku agresije i prvih mjeseci 1993. Dat je i pregled količine municije koju je agresor upotrijebio za prvih sedam mjeseci rata, te pregled upotrebe hemijskog oružja od početka agresije do 31. I 1993.

U agresiji su učestvovali i oružane jedinice Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine koje su nastale specijalnom obukom civila u kasarnama

u Bosni i Hercegovini kao i specijalnom obukom srpskih „dobrovoljaca” u Srbiji. U Bosnu dolaze srpske oružane formacije i grupe iz Srbije, Crne Gore i iz Hrvatske. Ono što je zajedničko svima njima jeste četnička ideologija i četništvo. Oni vrše zvјerska ubijanja i maltretiranja, distribuiraju narkotike, falsificuju novac, ruše razne objekte i pljačkaju sve što stignu. Njih su poslale u Bosnu Srbija i Crna Gora, regrutovale su ih kao dobrovoljce, a da bi zaštitile sebe pred međunarodnom zajednicom, proglašavali su ih paravojnim. Bio je tu i jedan broj avanturista, ali i onih koji su u ratu postali kriminalci. U agresiji na Bosnu i Hercegovinu učestvovale su i oružane formacije Saveza komunista - Pokreta za Jugoslaviju, i to najviše na području Bosanske krajine, dijela Semberije i Posavine, te dobojske regije. Na svim ratištima u Bosni i Hercegovini učestvovali su i strani plaćenici, svojevrsni „psi rata”.

Tajni dogovori Tuđman-Milošević o podjeli Bosne i Hercegovine i naoružavanje hercegovačkih Hrvata doveli su u oktobru 1992. do napada na Prozor. Hrvatska vojska sa jednom brigadom, jednim bataljonom, pet specijalnih jedinica, vojnom policijom, više diverzantskih jedinica, „crnokušuljašima”, ili 45.000-50.000 vojnika, naoružanjem, učestvuje u napadima na Novi Travnik, Gornji Vakuf, oko Jablanice, na Bugojno i Mostar. Sve osvajačke operacije na Bosnu i Hercegovinu Hrvatska, Srbija i Crna Gora planiraju i vode iz svojih generalštabova u Beogradu i Zagrebu. U hijerarhijskom smislu HVO je samo funkcionalao kao sastavni dio Hrvatske vojske. Tu je i nekoliko stotina stranih plaćenika. Sa ustaškim simbolima i

Pavelićevom slikom, ove formacije su u dolini Rame i Neretve, te u srednjoj Bosni izvršile brojne zločine nad bošnjačkim stanovništvom.

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu bila je snažna i presudna logistička podrška Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Ovo je nepobitna činjenica što se vidi i iz Priloga, koji sadrže relevantne dokumente i fotografije. Od strane ovih država izvršena je agresija na Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu, nezavisnu i međunarodno priznatu državu. Masovni genocid nad Bošnjacima bio je jedan od osnovnih ciljeva agresije. Sva djela genocida, sadržana u rezoluciji 96 Generalne skupštine UN od 11.XI 1946. i druga, još mnogo teža, izvršena su nad Bošnjacima. Riječ je o svojevrsnom holokaustu, kroz koji su u Drugom svjetskom ratu prošli Jevreji. Zločinačka logika i slijed vidljivi su sa obje strane koje su učestvovali u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Međutim, cilj i jednih i drugih, dolinom Neretve prepoloviti i podijeliti Bosnu i Hercegovinu i pored nezapamćene agresije nije ostvaren.

Senija MILIŠIĆ

BRDZIĆ, ĐORĐE

RASPREDJENJE UZETAKA
POVODOM VJEĆA ZA ŠTITU
KULTURNO-HISTORIJSKE
BAŠTINE

V

**ZAŠTITA
KULTURNO-HISTORIJSKE
BAŠTINE**

U ovoj knjizi, u kojoj je objavljen uzetak početnog vijeća zaštite kulturno-historijske baštine, predstavljaju se rezultati istraživanja i analiza održivog razvoja i turizma u Srbiji, te su predviđeni i predloženi načini na koji će se u budućnosti učiniti da će se u Srbiji uspostaviti vjeća zaštite kulturno-historijske baštine.

OSNOVNI PREDMETI I PLAN

U ovoj knjizi, u kojoj je objavljen uzetak početnog vijeća zaštite kulturno-historijske baštine, predstavljaju se rezultati istraživanja i analiza održivog razvoja i turizma u Srbiji, te su predviđeni i predloženi načini na koji će se u budućnosti učiniti da će se u Srbiji uspostaviti vjeća zaštite kulturno-historijske baštine. Uzeti su takođe rezultati istraživanja održivog razvoja i turizma u Srbiji, te su predviđeni i predloženi načini na koji će se u budućnosti učiniti da će se u Srbiji uspostaviti vjeća zaštite kulturno-historijske baštine.

Esad VESKOVIĆ

RESTAURATORSKI RADOVI NA FASADNIM POVRŠINAMA OBJEKATA SUDA I MUZIČKOG CENTRA PAVAROTTI U MOSTARU

UVOD

U toku 1996. i 1997. godine u Mostaru su obnovljena dva vrlo značajna objekta iz austrougarskog perioda: Muzički centar Pavarotti i sud u Černici. Oba objekta nastala su potkraj austrougarske vladavine u Bosni Hercegovini. Spadaju u red objekata pseudoarhitekture.

Konzervatorsko-restauratorske radevi koji se odnose na livenu dekorativnu plastiku i kamene fasadne površine izvodila je ekipa restauratora na čelu sa autorom ovog teksta. Restauratorski radevi na sudu u Černici kontinuirano su tekli od avgusta 1996. godine do aprila 1997. godine. Isti radevi na zgradi Muzičkog centra Pavarotti obavljeni su u periodu od maja do decembra 1997. godine.

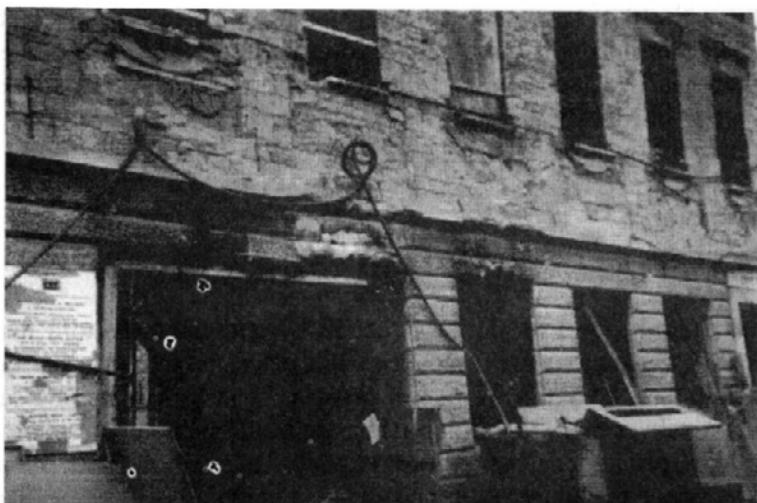
OŠTEĆENJA FASADNIH POVRŠINA

Usljed ratnih dejstava i uticaja različitih vremenskih faktora fasadne površine ovih objekata su u najvećoj mjeri bile oštećene. Oštećenja su nastala od fizičkih udara, od većih ili manjih granata, ili požarima kojima su oba objekta bila zahvaćena. Dugotrajno ostajanje ovih objekata van mera bilo kakve zaštite, prije svega bez zaštite potpuno oštećenih krovnih površina, imalo je za posljedicu ubrzano propadanje svih građevinskih segmenata koji su bili izloženi različitim fizičko-hemijskim uticajima.

Postojeće stanje fasadnih površina, te stepen oštećenja pojedinih elemenata i detalja, prije svega detalja livene dekorativne plastike i fasadne kamene površine (elementi na kojima su vršeni praktični restauratorski radovi), po svojim karakteristikama i stepenu oštećenja mogu se opisati na sljedeći način:

Slika 1 - Prikazuje dio glavne fasade suda u Cernici prije restauratorskih radova

Slika 2 - Izgled glavne fasade Muzičkog centra Pavarotti prije restauratorskih radova.

- elementi koji nedostaju u potpunosti
- dio elemenata nedostaje
- vezivna komponenta razgradjena (karakteristično za dekoracije rađene u štuko malteru)
- labilno stanje, odnosno odvojenost elemenata od nosača zida
- manja tačkasta oštećenja elemenata
- izgubljena površinska originalna forma

Rezultati ispitivačkih radova daju smjernice u odabiru adekvatnih materijala koji će biti primjenjivani u restauratorskim radovima koji slijede. Temeljni princip je da se u ovim zahvatima moraju upotrebljavati provjereni materijali čija upotreba ni na koji način neće negativno uticati na originalnu supstancu. Na taj način je prije započetih radova na objektu suda u Cernici izvršena analiza uzoraka različitih materijala sa fasadnih površina. Rezultati ispitivanja su pokazali sljedeće:

- gipsano-krečni malter (štuko-malter), rađen u omjeru 4:1 (gips-kreč) - zajedno 90% veziva, u odnosu na 10% finog pjeska granulacije 0,2-0,4 mm.
- cementni malter rađen u omjeru 1:2,5 (cement-pjesak). Upotrebljavan riječni pjesak granulacije do 8 mm.

Slika 3 - Muzički centar Pavarotti, glavna fasada. Stanje štuko dekoracije prije restauracije

Slika 4 - Detalj medaljona sa fasadnih površina suda u Cernici. Vidna oštećenja koja su rezultat različitih fizičko-hemijskih faktora

Da bi se ispoštovala originalnost i ovim objektima vratilo njihovo prvobitno izvorno stanje, urađena su i snimanja svih detalja koje je trebalo restaurirati. Poznato je da su ovi objekti bili u vrlo ruiniranom stanju, tako da su pojedini dijelovi, odnosno detalji u potpunosti bili uništeni ili su bili prisutni samo tragovi njihovog postojanja. Djelimično su tokom prethodnih perioda vršeni i neki graditeljski zahvati i originalni dijelovi mijenjani na neadekvatan način. Primjera radi, takav je slučaj sa balkonskom balustradom na sudu Cernica koja je u nekom od prethodnih zahvata zamijenjena metalnom ogradom. Takvih, istina manjih, intervencija bilo je još i one su ovim radovima ispravljene.

PRAKTIČNI TOK RESTAURATORSKIH RADOVA

Nakon izvršenih istraživačko-ispitivačkih radova na elementima livene dekorativne plastike i kamenim fasadnim površinama pristupilo se praktičnim konzervatorsko-restauratorskim radovima. Način i metodologija izvođenja ovih radova bili su direktno vezani stanjem, odnosno stepenom oštećenja pojedinih elemenata, te rezultatima dobivenim nakon izvršenih analiza.

OPIS RESTAURATORSKIH RADOVA PO FAZAMA

FAZA 1 - Obuhvatala je skidanje otisaka i uzimanje mjera sa najočuvanijih elemenata dekorativne plastike, kako bi se u potpunosti mogli obnoviti u cjelini, ili upotpuniti dijelovima elemenata koji nedostaju. U slučajevima kada nije bilo očuvanih primjera dekorativne plastike, oni su modelirani na osnovu foto ili tehničke dokumentacije.

Ova faza uključivala je i fizičku zaštitu elemenata livene dekorativne plastike, da ne bi došlo do dodatnih oštećenja prilikom izvođenja ostalih radova na fasadnim površinama.

FAZA 2 - Ova faza uključivala je izradu pozitiva - odlijevanje elemenata dekorativne plastike koji nedostaju. Istovremeno izrađivani su i novi kameni elementi (kameni štokovani blokovi i profilni kameni vijenci).

FAZA 3 - Ova faza uključivala je poslove montaže novih elemenata dekorativne plastike i kamenih blokova na mjestima odakle su prethodno demontirani oštećeni elementi.

FAZA 4 - U ovoj fazi izvođeni su radovi koji su se odnosili na restauraciju manjih oštećenih mjeseta na originalnoj supstanci. Na taj način sanirane su sve površine livene plastike i kameni elementi. Nešto veći oštećeni dijelovi livene dekorativne plastike nadomještani su na način pravilnog isijecanja oštećenog dijela elementa i ubacivanjem novog. Isti je slučaj i kod kamenih površina. Manja tačkasta oštećenja sanirana su plombiranjem na licu mjeseta, slijedom originalne forme.

ISPITIVAČKI RADOVI

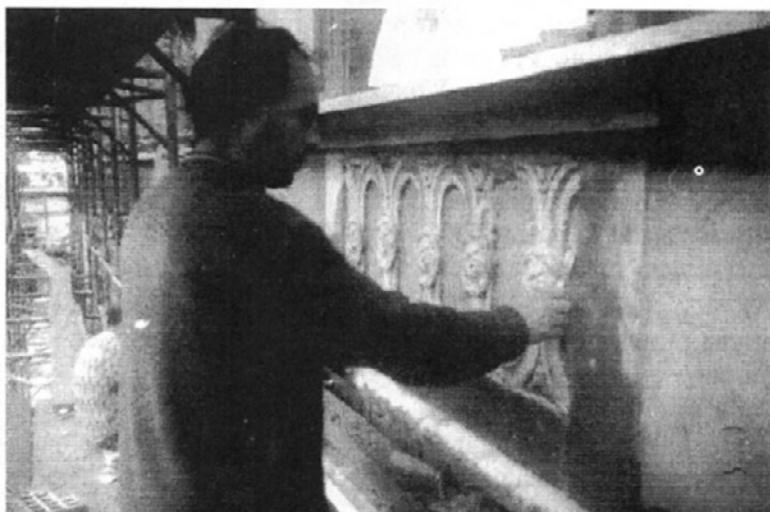
Konzervatorsko-restauratorska praksa na spomenicima kulture, ma od kojeg materijala oni bili izgrađeni, počiva na principima i načelima koji su u najvećem dijelu regulisana određenim zakonskim normativima. Principi se odnose i na upotrebu materijala i sredstava koji se koriste u restauratorskim zahvatima.

Prije negoli otpočnu bilo kakvi restauratorski radovi na spomenicima kulture neophodno je izvršiti ispitivačke rade, uključujući prije svega analizu originalnih materijala upotrebljavanih na spomeniku.

FAZA 5 - Obuhvatala je konsolidaciju površinskih iskristaliziranih slojeva elemenata dekorativne plastike i dovođenja forme na nivo originalne.

FAZA 6 - Vezana je za čišćenje kamenih površina na fasadnim dijelovima objekta. Kamene površine su čišćene vodenom parom pod određenim pritiskom. Tamo gdje se na ovaj način nije moglo doći do željenih rezultata, pristupilo se čišćenju blagim hemijskim sredstvima baznog karaktera u kombinaciji sa mehaničkim čišćenjem (četkama). Nakon ovog kamene površine su ispirane vodom u više navrata.

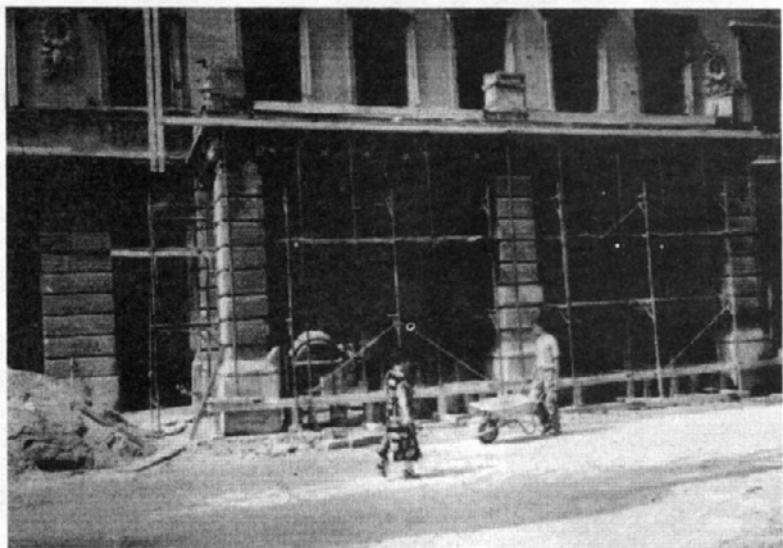
FAZA 7 - Ova faza je obuhvatala nanošenje bojene materije. Prije nanošenja bojene materije svi elementi dekorativne plastike u štuko-maltru su tretirani rastvorom na bazi Waitspirita za dodatno ojačavanje površinske strukture. Upotrijebljena bojena materija je silikonskog porijekla.

Slika 5 - Restauratorski radovi na dekorativnoj plastici - modeliranje na licu mjestu. Objekat Cernica

Slika 6 - Čišćenje kamenih površina - blokova, sud u Cernici - sjeverna fasada

Slika 7 - Glavna fasada suda u Cernici prije restauratorskih radova

Slika 8 - Glavna fasada
suda u Cernici poslije
završenih restauratorskih
radova

Slika 9 - Muzički centar
Pavarotti - dio glavne
fasade, stanje prije
restauratorskih radova

Slika 10 - Muzički centar
Pavarotti - dio glavne
fasade, stanje nakon
završenih restauratorskih
radova

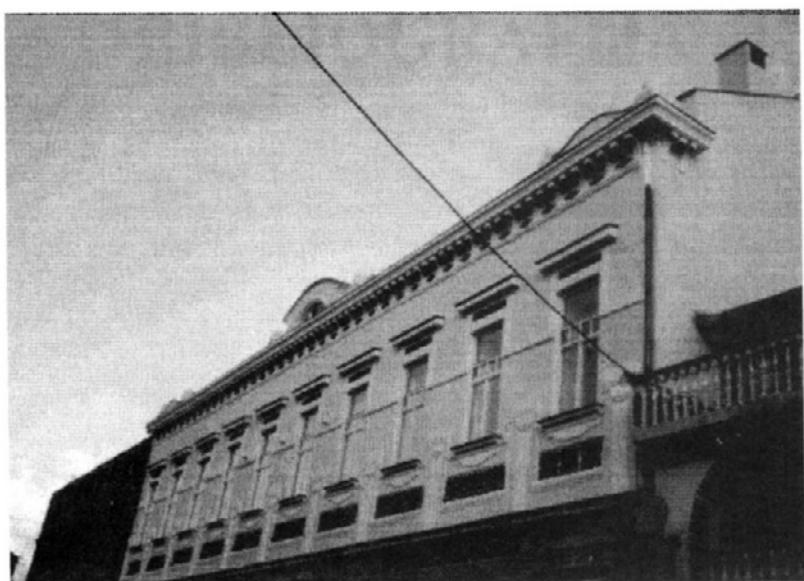
Slika 11 - Sud u Cernici - detalj
snimljen prije restauratorskih
radova

Slika 12 - Sud u Cernici - detalj
snimljen nakon završenih
restauratorskih radova

Slika 13 - Muzički centar Pavarotti - glavna fasada objekta snimljena u vrijeme restauratorskih radova

Slika 14 - Muzički centar Pavarotti - glavna fasada objekta snimljena nakon restauratorskih radova

VI

BIBLIOGRAFIJA

Jagoda SERDAREVIĆ

PRILOG BIBLIOGRAFIJI „PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE” U MOSTARU

(Tekstovi objavljeni u mostarskoj „Slobodi” 1970.-1992.)

Rađanje novog izdavačkog preduzeća u Mostaru, Prve književne komune, vezano je za pojavu projekta „Prijedlog za osnivanje izdavačkog jezgra u Mostaru”, autora Ihsana Ico Mutevelića.¹⁾

Šapirografisanim umnoženim tekstu javnosti je predložen 1970. godine.²⁾ U uvodnom dijelu Prijedloga, štampanog na 76 (54+22) stranica, autor kroz kratak pregled razvoja književnosti i naučnog stvaralaštva, izdavačke djelatnosti u Mostaru, pregledom edicije mostarske „Male biblioteke” (1899.-1910.) i dalje, sve do 1970. godine, predstavio je ideju o zamisli nove „Male biblioteke” i časopisa „Most”, navodeći korištenu literaturu i ostale izvore kojima se služio prilikom obrade ove tematike.

Drugi dio Prijedloga odnosio se na konkretizaciju poslova vezanih za oživotvorenje ove smjele zamisli i prijedloga za dodjelu sredstava u 1971. godini, za „Malu biblioteku Hercegovine” i za prilog ove edicije, časopis „Most”. Ovoj temi prof. Ihsan Mutevelić posvetio je 23 stranice a kako se vidi iz priložene tabele, planirano je da se tokom 1971. godine izda devet djela autora Karla Peca, Roberta Mihela, grupe autora, Skendera Kulenovića, Hamze Hume, Mehmedalije Maka Dizdara, Prokopija Čokorila, Hivzije Hasandedića i Nedima Džudže (kao autorski rad) i Muhameda A. Mujića. U toj godini planirano je da se izdaju četiri broja časopisa „Most”. Zanimljivo je da su već tada određeni tematski okviri svakog pojedinačnog broja „Mosta”. Prvi je, za razliku od ostalih, koji su imali zadatak da prate pojedina izdanja

1. Ihsan Ico Mutevelić, rođen je 20. aprila 1932. godine u Konjicu. Filološki fakultet završio je u Beogradu 1962. godine. Pedesetih godina glavni i odgovorni je urednik literarnog lista „Mlada Hercegovina”, urednik lista „Naši dani”, podlistka „Komarac” u mostarskoj „Slobodi” i časopisa „Most”...

2. Prijedlog za osnivanje izdavačkog jezgra u Mostaru, Mostar, 1970.str.22.

„Male biblioteke”, trebilo da najavi i predstavi cijelu ediciju zaključno sa krajem 1971. godine, te da ukaže na njenu perspektivu.

Nakon što je analizirao kulturnu tradiciju grada Mostara a posebno štamparsko-izdavačku djelatnost intenzivno razvijenu u periodu austrougarske okupacije (1878.-1918.), autor Prijedloga konstatuje da Mostar i Hercegovina u poslijeratnom periodu nemaju izdavačku djelatnost što se odrazilo na nepostojanje iole značajnijeg broja pjesnika, književnika i naučnih radnika u posljednjih stotinu godina.

Projekat „Prve književne komune” usvojen je na osnivačkoj skupštini 12. septembra 1970. godine. Perspektiva P.K.K., a prema kasnijim prijedlozima i inicijativama, ogledala se kroz a) Književnu koloniju Jugoslavije, b) Antikvarnicu sa knjižarom i galerijom, c) Pjesnički kamen i d) Časopis „Most”³⁾. Iako su prema zamisli prof. Mutevelića prenumeranti, odnosno utemeljitelji, trebali biti osnivači Komune, tek nakon punih pet godina, odlukom Skupštine opštine Mostar br.: 01-023-223/75, od 18. jula 1975. godine, ozakonjeno je Izdavačko-knjižarskog preduzeće Prva književna komuna Mostar, te registrovano kod Okružnog privrednog suda u Mostaru 17. novembra 1975. godine.⁴⁾

Na Zboru radnih ljudi održanom 24. decembra 1975. godine jednoglasno je usvojen Statut Izdavačko-knjižarskog preduzeća P.K.K.⁵⁾

U članu 7. Statuta Komune navodi se da ona može organizovati Književnu koloniju u cilju okupljanja istaknutih književnika te kulturnih i društveno političkih radnika.

Posebna briga vodila se o pravima i dužnostima utemeljitelja kojih je registrovano 1421 pojedinac i 42 radne organizacije, ustanove ili institucije. Na kraju bibliofilskih izdanja štampani su spiskovi prenumeranata iz kojih se vidi da ih je bilo iz svih krajeva svijeta. Bibliofilskim izdanjima PKK oživjela je i potvrdila trajne književne vrijednosti talentovanih pisaca iz prošlog a i prvog dijela ovoga stoljeća. Bibliofilska izdanja štampana su za knjiške sladokusce. Bogato su ilustrovana likovnim radovima poznatih umjetnika. Tu se reflektovao visok estetski nivo i dizajnersko-grafičko umijeće njihovih kreatora. Savršen štamparski otisak i slog, format u znaku zlatnog pravila, likovni doživljaj, sve su to komponente sa kojima je Komuna prezentovana

3. Katalog izložbe knjige „Knjiga najdalje stigne i najduže traje”/20 godina izdavačke djelatnosti P.K.K., Mostar 1971.-1991., Izdavač: Kulturno-prosvjetna zajednica Mostar, XXII Šantićeve večeri poezije, autor kataloga Šemsudin Serdarević, urednik Ranka Trifković, Mostar, 1992. g.,str.8.
4. Akt br: V-306/75. Mostar, 26.12.1975. godina, koji je IPK P.K.K. uputila Skupštini opštine, a u ovom ratu pronašao i pohranio u svoju arhivu Šemsudin Serdarević.
5. Akt br: V-306-2/75, Mostar, 25.12.1975. godina, a koji je IPK P.K.K. Mostar, uputila Skupštini opštine.

na međunarodnim i domaćim sajmovima knjiga i za koje je redovno dobijala nagrade i priznanja. Komunine knjige u svijetu uzimane su kao primjer najvišeg izdavačkog dometa.

Za takvu opremu treba zahvaliti krugu umjetnika a među njima najviše su pružili Jože Brumen, Mirza Hamzić, Miljenko Licul, Julijan Miklavčić, Ihsan Mutevelić, Silva Sever, Dragan S. Stefanović i Miodrag Vartabedijan a kao tehnički urednici svoj doprinos dali su Ranka Trifković i Jurij Novinšek.

Likovni umjetnici su svojim radovima dali bibliofilskim izdanjima posebnu draž, kao Meho Sefić, Mehmed Zaimović, Ivan Lacković Kroata, Zuko Džumhur, Dževad Hozo, Momo Kapor i drugi.

Od svih nagrada izdvajamo Nagradu grada Beograda za najuspješniji izdavački poduhvat godine, djelo Dževada Hoze Umjetnost multioriginala. Na prijedlog Skupštine grada Beograda i Poslovne zajednice izdavača i knjižara Jugoslavije 1988. godine ova knjiga trebala je biti prezentovana na velikom Međunarodnom sajmu knjiga u Lajpcigu i da se time nominuje za svjetsku nagradu. Međutim, iz nama nepoznatih razloga ona nije upućena u taj grad.

Bez obzira na to, Komuna je pokazala da se svrstava u najelitnije izdavačke kuće na svijetu. Potvrdu je dao Franjo Paro, kritičar zagrebačkog „Vjesnika”, koji je napisao da u svijetu postoje samo četiri knjige kakva je ova Dževada Hoze. Dvije su izdate u Njujorku, jedna u Oksfordu i posljednja u Londonu, a prema njegovim riječima Umjetnost multioriginala je najbolja od svih.

Za jedan od najvećih izdavačkih projekata ove kuće smatra se pojava od osamnaest naslova pod zajedničkim imenom „Umjetnost na tlu Jugoslavije”, koji je pokrenut kao rezultat inspiracije izložbom „Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas”, postavljenom u Parizu a potom u Sarajevu.⁶⁾

U ovu bibliografiju uvršteni su podaci o tekstovima objavljenim u mostarskom sedmičnom listu „Sloboda”. Registrovano je oko 130 bibliografskih jedinica od kojih su neke sa kratkim objašnjnjima o sadržaju teksta kako bismo olakšali rad budućim naučnim radnicima prilikom obrade ove teme.

Bibliografija je rađena hronološki tako da se može pratiti nastanak, razvoj i rast ove izdavačke kuće koja je stekla zavidnu reputaciju na polju izdavaštva. Prva knjiga u izdanju Komune bila je zbirka pjesama (Aleksa Šantić: „O klasje moje”), oplemenjena crtežima mostarskog slikara Dobrivoja Bobe Samardžića. Štampana je u ediciji Mala biblioteka, serija Alfa. Doživjela je zbog svoje izuzetne ljepote i pažljivog izbora pjesama tri izdanja. Od tada

6. Zlata Brbor/OČOVJEĆENE KNJIGE, Sloboda, Mostar, 28.novembar 1989.g.,str.9.

započinje uzlazna linija ove kuće koja je ostavila duboku brazdu u sveukupnom kulturnom životu grada na Neretvi, podsjećajući na vrijeme kada je Mostar uz Novi Sad bio jedan od najvećih izdavačkih centara na Balkanu.

Na osnovu sačinjene bibliografije članaka u listu „Sloboda”, može se zaključiti da ovaj list nije u dovoljnoj mjeri pratio uspjehe Prve književne komune. Prije bi se moglo reći da je posrijedi bila malodušnost urednika kulturne rubrike lista. Upravo je čudno da još uvijek nije napisana potpuna bibliografija ovog mostarskog izdavača a koliko nam je poznato, ne postoje stručni radovi niti analitički tekstovi o njenom radu. Neka ovaj prilog bibliografiji bude povod za sveobuhvatniju i kompleksniju analizu rada i dostignuća Prve književne komune, na čijem čelu je od 1970.-1991. godine stajao njen inicijator prof. Ihsan Mutevelić.

U želji da zaokruži svoj opus, ovaj kulturni poslenik je u mostarskoj Narodnoj biblioteci na Rondou organizovao izložbu pod nazivom „20 godina izdavačke djelatnosti Prve književne komune, Mostar 1971.-1991.” Ovaj put katalog izložbe u impresumu na mjestu izdavača nije imao ime Prve književne komune.

Posljednja knjiga renomiranog izdavača bila je „Književni jezik i narodni govor” i autora prof.dr.Asim Pece, Mostar, 1990. godine.*

Sloboda, god. XXVI/1970.

1. SPAJIĆ, Jovo/ PONOVO - IZDAVAČKA DJELATNOST. Izdavač: Informativni centar. (šta sadrži Predlog za osnivanje izdavačkog jezgra u Mostaru).

Mostar, 4.juli 1970; god. XXVI; br.27 i 28, str.7

Iz sadržaja/ Jedna knjižica sa osamdesetak strana svojom pojavom postala tema dana.... iz ljubavi prema Mostaru prof. Ihsan Mutevelić uveo je čitaoca u razradu svoje ideje, te nije žalio truda ni vremena da pročita i pribilježi sve ono što se moglo naći o čitavoj plejadi mostarskih i hercegovačkih pjesnika, filozofa, prvih tiskara i dalje./ Izdavački program za 1971. godinu - samo dio štampan./-/

2. IMENOVAN IZDAVAČKI SAVJET IZDAVAČKOG JEZGRA U MOSTARU.

Mostar,13.juli 1970;br.29, str.7./

”Savjet Informativnog centra Mostar imenovao je izdavački savjet novopokrenute mostarske edicije „Mala biblioteka” i časopisa „MOST”

*Zahvaljujem se osoblju Muzeja Hercegovine na susretljivosti prilikom korištenja građe iz ove ustanove.

koji će u „život krenuti” početkom 1971. god. a kao najznačajniji prilog proslave stogodišnjice prve mostarske štamparije”.-/

3. MARIĆ, Mišo/MOSTAR - METROPOLA UMJETNOSTI.....!?

Mostar, 24.avgusta 1970;br.35,str.7./

(....U radnom programu Prve književne komune nalazi se „Mala biblioteka”, časopis „Most”, zatim omogućavanje rada „Prve književne kolonije u Jugoslaviji”, vlastite antikvarnice sa knjižarom te ideja o „Pjesničkom kamenu”.....itd. Ako se realizuju sve te ideje, Mostar bi ponovo, najvjerojatnije, postao književna i uopšte, umjetnička metropola - Mostar bi se obogatio”./-/

4. M.M. (MARIĆ, Mišo) /PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA POČELA DA ŽIVI. Kratki izvještaj sa prve sjednice Inicijativnog odbora i Osnivačke skupštine P.K.K.,

Mostar,14.septembar 1970;br.38,str.7./

5. MARIĆ, Mišo /MOSTAR ILI METROPOLA UMJETNOSTI?

Mostar,21.septembar 1970;br.39,str.1,6 i 7./

(Diskusije sa skupa i uvid u rad sjednice Inicijativnog odbora i Osnivačke skupštine „PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE”, uvodne riječi predsjednika narodnog heroja AVDE HUME. Ostali učesnici i diskutanti/Mugdim Karabeg iz Mostara - novinar, Nika Milićević, književnik iz Sarajeva, Ivan V.Lalić književnik iz Beograda, Skender Kulenović, književnik, dr. Draško Ređep, književnik iz Novog Sada, dr.Predrag Matvejević, književnik iz Zagreba, dr.Abdurahman Nametak, Božidar Gagro, književnik iz Zagreba, inž. Ivan Sert, generalni direktor preduzeća „SOKO” Mostar, te Ivan Kordić, književnik iz Sarajeva. /-/

6. SPISAK ČLANOVA UPRAVNOG ODBORA „PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE”.

Mostar,28.septembra 1970; 40,str.6./-

7. PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA - poziv -

Mostar,19.oktobar 1970;br.43,str.3./

Komuna poziva sve prijatelje pisane riječi i likovnih umjetnosti, kulture i progresa uopšte na zajedničku i saradničku realizaciju svog kulturnog programa. (dio pravila, djelatnost i zadaci)./-/

8. BOROZAN, Borivoje/ ZAMISLI, MOGUĆNOSTI I PRVI KORACI USKLAĐENI.

Mostar,19.oktobar 1970:br.43,str.6./

Velike zamisli, krupni koraci, upućena pisma sa pristupnicama i uplatama, počele da stižu i prve uplate na račun 118-8-452)/-/

9. KNJIŽEVNA KOMUNA U TREBINJU.

Mostar,26.oktobar 1970:br.44,str.6./

Inicijativa da se osnuje pododbor za utemeljenje „Prve književne komune”, obrazloženje Čede Kisića)/-/

10. PISMO PREDSJEDNIKA „PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE” - AVDE HUME - upućeno pojedincima utemeljiteljima i društvenim organizacijama te svim čitaocima „Slobode”.

Mostar,2.novembar 1970:br.45,str.7./

11. M.M. /OZAKONJENA „KNJIŽEVNA KOMUNA”.

Mostar,9.novembar 1970:br.46,str.6./

12. PRISTUPNICA ZA UTEMELJITELJE P.K.K. Lenjinovo šetalište 3, Mostar

Mostar, vanredni broj,decembar 1970.str.8./

SLOBODA, god.XXVII/1971.

13. M.(MARIĆ), Mišo /ZNAČAJ KOMUNE I NJENA AFIRMACIJA.

Mostar,18.januar 1971:br.4,str.6./

(Mali mozaik iz oživotvorenja programa P.K.K. Ilustracije Berbera, Tikveša i Hoze; Ravnopravan tretman dotiranja „Male biblioteke”; Humo, Kulenović i Dizdar na mađarskom jeziku)./-/

14. M.(MARIĆ), Mišo /IKEBANA ZA „PRVU KNJIŽEVNU KOMUNU”.

Mostar,25.januar 1971:br.5,str.6./

(Potvrđeno mišljenje o jugoslovenskom karakteru, iskristaliziran profil časopisa „MOST”, imenovan predsjednik i članovi Izdavačkog savjeta časopisa „Most” i „Male biblioteke”, kao i urednici i uređivački odbor, a sve to na prvoj sjednici Glavnog odbora P.K.K.)./-/

15. RADONJIĆ Svetozar (Ras) /ZA JEDINSTVENE KNJIŽEVNE MANIFESTACIJE U HERCEGOVINI.

Mostar,14.februar 1971.br.8,str.8./

(Otvoreno pismo „Prvoj književnoj komuni”, iz teksta: u Hercegovini ravnopravno žive Srbi, Hrvati i Muslimani, a svi su našoj literaturi dali krupne doprinose. Svi, srećom, imaju svoje velike pisce, pa nema razloga da se neko osjeća pogodenim, odnosno zapostavljenim. To je veliki razlog da cijela Hercegovina postane književna „Meka”, da se formira jedinstvena književna manifestacija čiji će organizacioni domaćin biti i „Književna kolonija”, a onaj pravi domaćin cijela Hercegovina./

16. M. /KOMUNA PRIJATNIH IZNENAĐENJA. (Za Rasov predlog /Noći poezije, slike folklora i žilavke).

Mostar, 1.mart 1971.br.10,str.6.-/

17. M. /U MISIJI BRATSTVA I JEDINSTVA PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE.

Mostar,19.april 1971.br.17,str.7./

18. /SARADNJA I PRIZNANJA „PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE”.

Mostar,1.maj 1971.br.18, i 19,str.8./

(Kulturno-prosvjetna zajednica iz Novog Sada poziva upravnika Icu Mutevelića na razgovor o saradnji....)-/-

19. BUDALIĆ, Rade /BOGATA IZDAVAČKA DJELATNOST.

Mostar,9.avgust 1971.br.33,str.66.-/

20. BUDALIĆ, Rade /U PLANU FOTOTIPSKO IZDANJE „ZORE”.

Mostar,20.septembar 1971.br.39,str.7./

(Održan sastanak redakcije „Male biblioteke” i predloženo štampanje trimonografije o Mostaru kao i knjige fra Grge Martića uz stopetogodišnjicu njegovog rođenja.....)./-/

21. MARIĆ, Mišo /PRIČAM TI PRIČU - A KNJIGA NEMA.

Mostar,20.decembar 1971.br.52,str.7./

SLOBODA, XVIII/1972.

22. BUDALIĆ, Rade /PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA, KULTURNA MISIJA KOJA JE PUNO OBEĆAVALA, DO ROKOVA KOJE JE NAJAVILA, OSIM SKUPLJANJA SREDSTAVA, NIJE NIŠTA REALIZOVALA. (Prema tome ništa novo ne možemo reći).

Mostar, 1.januar 1972.br.1,str.9./-/

23. ČUVALO, Senka/PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA OTVARA ANTIKVARNICU.

Mostar, 3.april 1972.br.14,str.6./

24. O KLASJE MOJE. Alekse Šantića (u ediciji „Male biblioteke” P.K.K. – Mostar, u pripremi), Mostar, 29.maj 1972.br.22, str.6./-

25. OTVORENA ANTIKVARNICA PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE”. (otos enterijera)

Mostar, 17.juli 1972.br.29, str.6./-/

26. M. (MARIĆ, Mišo) /ZAŠTO TE NEMA, „O KLASJE MOJE”?

Mostar, 14.avgust 1972.br.33,str.6./

(bez prisustva novinara održana sjednica Glavnog odbora P.K.K., 30. juna 1972. godine.) /-/

27. IZAŠLO „O KLASJE MOJE”! (U izdanju P.K.K. - bibliofilsko izdanje predstavlja ugodno iznenadenje).

Mostar, 9.oktobra 1972.br.41, str.6./-/

28. KNJIŽARA U TRŽNICI NA ZGONIMA SA ŠTANDOM.

Mostar, 7.avgust 1972.br.32,str.13./-/

29. U TRŽNICI NA ZGONIMA OTVORENA JE KNJIŽARA „PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE”.

Mostar, 2.oktobar 1972.br.40,str.24./-/

SLOBODA, god. XXIX/1973.

30. M.R. /DOGOVOR O „PRVOJ KNJIŽEVNOJ KOMUNI”.
Mostar,5.februar 1973.br.7,str.7./
(Za ozdravljenje neophodna pomoć - uskoro detaljna informacija o radu i poslovanju ove institucije) ..../-/
31. PREGLED UTROŠENIH SREDSTAVA - budžetskih fondova Opštine Mostar u 1972. g. I - Fond za kulturu tač.11. /Prva knjiž.komuna 120.000,00 din.
Mostar,19.mart 1973. (Prilog Slobode), str.6./
32. IZLOŽBA GRAFIKA HALI ČIROT.
Mostar,9.april 1973.br.16,str.8./
(Američka grafičarka, utemeljitelj P.K.K., u Likovnom salonu izložila 17. grafika, crnobijelih i u boji)./-/
33. KRUNIĆ, Milovan /MODERNI EPOS. (Mak Dizdar: Kameni spavač. P.K.K., Mala biblioteka - serija „Alfa”, knj.1., Mostar, 1973.
Mostar,16.april 1973.br.17,str.6./
34. P.K.K. /KNJIGA ZA SAVREMENOG ČOVJEKA.
(Antun Branko Šimić: Prazno nebo. Mala biblioteka - serija „Alfa”. Likovni crteži u boji Milorada Čorovića a izbor pjesama Ivan Kordić
Mostar,16.april 1973.br.17,str.19./
35. NOVE KNJIGE POEZIJE. (u pripremi - poezija Vlade Puljića i Miše Marića), izd.: P.K.K., do oktobra u štampi.
Mostar,6.avgust 1973.br.33,str.7./
36. MRKIĆ, M. (Milivoje) /KOMUNU JAČATI U CENTRU.
Mostar,18.juni 1973.br.26,str.7./

SLOBODA, god.XXX/1974.

37. VELIKE OČI LJUBAVI - IZ PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE.

Mostar,1.januar 1974.br.1-2,str.14./

(Šest knjiga, po svemu neobičnih ugledalo svjetlo dana, našlo se u katalozima jugoslovenske knjige, one najljepše i najtraženije, osvojena prva nagrada - Udruženja izdavača za tehničku i likovnu opremu knjige na Sajmu u Beogradu.) /-/

38. KRUNIĆ, Milovan /PJESNIK ZRELE INSPIRACIJE.

(Vlado Puljić: Veliki kamen. P.K.K. „Mala biblioteka” - serija „Beta”,
Mostar,21.januar 1974.br.4,str.9./

39. MRKIĆ, Milivoje /NAJPRIJATNIJE PUTOVANJE. (Zuko Džumhur:
Pisma iz Azije, P.K.K., Mostar, 1974.)

Mostar,15.april 1974.br.16,str.6./

40. PRIHVAĆENA KONCEPCIJA ČASOPISA. Sa sjednice Izdavačkog savjeta časopisa za kulturu i društvena pitanja „Most”.

(definitivno je donesena odluka da Međuopštinska zajednica za kulturu bude izdavač „Mosta” a ne Prva književna komuna.)

Mostar,10.juna 1974.br.24,str.6./

41. „NA KAMENU, U POČITELJU” - do novembra.

(Nobelovac Ivo Andrić potpisao ugovor sa P.K.K. o izdavanju knjige zapisa o Hercegovini).

Mostar,24.juni 1974.br.26,str.6./

42. MRKIĆ, Milivoje /ROMAN BEZ ROMANA.

(Bisera Alikadić: Larva, Mostar, P.K.K.)

Mostar,23.decembar 1974.br.51,str.7./

SLOBODA, god. XXXI/1975.

43. KULTURA JE DORASLA DO ČOVJEKA.

Mostar,14.februar 1975.br.7 i 8,str.12./

44. NA VIJEST O SMRTI IVE ANDRIĆA. (Umro je prijatelj Hercegovine.... jedno od posljednjih djela „Na kamenu u Počitelju”, izd: P.K.K. prošle 1974. god.)

Mostar, 17. mart 1975.br.12, str.6./

45. MARJANOVIĆ, Žarko /REALITET I KVALITET. (Nedo Šipovac: Sami, P.K.K. Mostar, 1974. godine.

Mostar,12.maj 1975.br.20,str.6./

46. BEZ ZAJEDNICA ZA KULTURU U VEĆIM KOLEKTIVIMA.

(Opštinski komitet prihvatio prigovor diskutanata da Prva književna komuna nije samoupravno konstituisana....).

Mostar,9.juna 1975.br.24,str.2./

SLOBODA, god. XXXII/1976.

47. ZLATNI KNJIŽEVNI JUBILEJ. - nove knjige.

(Mile Ratković: Pelinov hljeb. P.K.K., Mostar, 1976. „Mala biblioteka” - serija „Beta”, knj.16,str.124.)

Mostar,1.maj 1976.br.18,str.10./

48. IZDAVAČKA DJELATNOST. (O postignutim rezultatima od 1970.-1975. god.)

Mostar,16.avgust 1976.br.33,str.7./

49. DULIĆ, Sead i TIPURA, Omer /PLANOM VELIKI - SREDSTVA MALA. (biblioteka „Misao”, likovno obogaćena.)

Mostar, 23.avgust 1976.br.34, str.6./

50. ŠANTIĆ, Damjan /PRILOG INTERESA ZA JEDNO KNJIŽEVNO VREDNOVANJE. (povodom „Pelinovog hljeba” - Mile Ratkovića u izd. P.K.K.)

Mostar, 6.septembar 1976.br.36, str.7./

SLOBODA, god. XXXIII/1977.

51. D.M. /”MANIFEST KP” U STO HILJADA PRIMJERAKA.
(veliki uspjeh „Male marksističke biblioteke - Misao”).
Mostar, 20.juni 1977.br.26, str.6./
52. MRKIĆ, Milivoje /ZANIMLJIV IZDAVAČKI PLAN. (informacija o realizaciji dosadašnjeg izdavačkog programa i izdavački plan 1977./1978. god.). Mostar, 17oktobar 1977.br.43, str.7./

SLOBODA, god. XXXIV/1978.

53. D.E. /NOVA IZDANJA P.K.K.. (u pripremi izabrana djela Džemala Bijedića i sabrana djela Skendera Kulenovića. Pri kraju je i treće izdanje fotomonografije „TITO” i „MOSTAR”).
Mostar,10.april 1978.br.16,str.6./
54. TIPURA, Omer /JEDAN ASPEKT SAGLEDAVANJA LITERATURE. (Miodrag Bogićević: Književnost i angažovanje, P.K.K., Mostar).
Mostar,31.jula 1978.br.32,str.7./

- 55.G.Md. /LASKAVA OCJENA.

Mostar,decembar 1978.br.49,str.6./

(knjige P.K.K. ističu se estetskim izgledom i čistotom jezika.) /-/

SLOBODA, god.XXXV/1979.

56. IZDAVAČKA DJELATNOST PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE. (jedanaest djela, naučna - „Monetarne finansije” i „Šipak”.).
Mostar,1.januar, 1979.br.1 i 2,str.12./
57. TIPURA, Omer /IZDANJA POVODOM JUBILEJA. (Zajedničko izdanje P.K.K. iz Mostara i „Spektra” iz Zagreba - fotomonografija „TITO među vazduhoplovima”. Mostar, 1979.br.32,str.7./
58. G.Š. /BOGATA IZDAVAČKA DJELATNOST. (Izašla je treća knjiga iz edicije „Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru”, dr.Mitar Kokolj: Krivična odgovornost privremeno neuračunljivih lica).
Mostar, 1979.br.50,str.7./

SLOBODA, god.XXXVI/1980.

59. TIPURA, Omer /PRILOG PROUČAVANJA DJEĆIJE KNJIŽEVNOSTI.
(Rade Prelević: Poetika dječje književnosti, P.K.K.,
Mostar, 28.januar 1980.br.5,str.6./
60. TIPURA, Omer /BOGATA PRODUKCIJA PRVE KNJIŽEVNE
KOMUNE NA 25. MEĐUNARODNOM SAJMU KNJIGA U
BEOGRADU.
Mostar,3.novembar 1980.br.44,str.7./
61. TIPURA, Omer /POSLANICIMA KNJIGE. (pokloni P.K.K. - biblioteci
Univerziteta od svakog izdanja ukupno 45 kom.knjiga i Narodnoj
biblioteci „Stojan Mutikaša” Svetozara Ćorovića.
Mostar,22.decembar 1980.br.51,str.7./

SLOBODA, god.XXXV II/1981.

62. BOGATA IZDAVAČKA DJELATNOST / (Sa sjednice Izdavačkog savjeta
P.K.K. - izvještaj o radu u 1980. te izdavački plan za 1981./1982. god.)
Mostar,9.februar, 1981.br.7,str.5./
63. A.K. /DAROVI STIHA.
Mostar,6.april 1981.br.15,str.6./
64. TIPURA, Omer /ZNAČAJNA ISTORIJSKA GRAĐA. (Vlado Ivković:
Nevesinje 1941. Izd. P.K.K. i Skupština opštine Nevesinje)
Mostar, 27.juli 1981.br.30-31,str.9./
65. TIPURA, Omer /NAGRAĐIVANJE PREMA ZUR-u. (Izdavačka
iskustva P.K.K.) Mostar,17.avgust 1981.br.34,str.7./
66. TIPURA, Omer /BROJNA NOVA IZDANJA. P.K.K. NA SAJMU U
BEOGRADU.
Mostar,26.oktobar 1981.br.44,str.4./

SLOBODA, god. XXXVIII/1982.

67. TIPURA, Omer /KNJIGA KAO NAROČITA SVJETLOST.
Mostar.1.mart 1982.br.10,str.7./
(Fotomonografija „MOSTAR”, promotor Refik Hukić, član Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH. Knjiga izuzetne društvene i kulturne vrijednosti o razvoju Mostara).
86. PISANI SPOMENIK. Riječ druga Refika Hukića na promociji fotomonografije Mostar, 25.februara 1982.g.
Mostar,8.mart 1982.br.11,str.6./
69. TIPURA, Omer /SLUŠAM TVOJ GLAS. (autor: Mile Pešorda, izd.: IKRO P.K.K. Mostar, pjesme - likovno obogaćena slikama Virgilija Nevjestača.
Mostar,5.april 1982.br.15,str.7./
70. PRELEVIĆ, Rade /SLIKOVNICA O MOSTARU. (fotomonografija Mostar)
Mostar, 14.juni 1982.br.25,strr.6./
71. TIPURA, Omer /UMJETNOST NA TLU JUGOSLAVIJE. (tri kola a svako po šest knjiga.
Mostar,27.juli 1982.br.31-32,str.7./
72. TIPURA, OMER /PRINCIPI KOMUNIZMA I MANIFEST KP.
Mostar,30.avgust 1982.br.36,str.8./
73. KOMPLETAN UMJETNIČKI DOŽIVLJAJ (Dobrica Erić: Padanje zvijezda, Likovno obogaćenje Ivan Lacković Croata).
Mostar, 30.avgust 1982.br.36, str.8./
74. TURISTIČKE RAZGLEDNICE I DIJASUVENIRI (Iz P.K.K. - nove razglednice Mostara i bliže okoline - serija sa 18 motiva sa grbom Mostara i dva kompleta dijasuvenira sa po šest sličica.)
Mostar, 20.septembar 1982.br.39, str.6./

75. P.K.K. NA 27. MEĐUNARODNOM SAJMU KNJIGA U BEOGRADU.
Mostar,25.oktobar 1982.br.44,str.25./
76. FOTOMONOGRAFIJA „MOSTAR” U CENTRU PAŽNJE (P.K.K. deseti put na Međunarodnom sajmu knjiga u Beogradu).
Mostar,13.septembar 1982.br.51,str.6./
- SLOBODA, god. XXXIX/ 1983.**
77. BRBOR, Zlata /LET BEZ KONOPCA. (Izdavačka djelatnost, deset godina P.K.K. Jedina kuća izd.koju su osnovali bibliofili i ljubitelji knjige.).
Mostar,14.februar 1983.br.7,str.5./
78. BRBOR, Zlata /POEZIJA NJEŽNOSTI I ORIGINALNOSTI. (Jedinstven književni doživljaj izdavačke kuće P.K.K. - tri žene pisca. - Ajša Zahirović, Bisera Alikadić i Dunja Alendar.)
Mostar,11.april 1983.br.15,str.6./
79. V.H. /USPJEH MOSTARSKOG IZDAVAČA. (Prva književna komuna na „Interliberu”).
Mostar,9.maj 1983.br.19,str.12./
80. KEBO, Ozren /ZATVORENI KRUG. (Bisera Alikadić: KRUG, P.K.K.)
Mostar, 20.jun 1983.br.25, str.6./
81. T. /ANTIKVARNICA SA KNJIŽAROM.
Mostar, 25.juli i 1.avgust 1983.br.31-32, str.20./
82. KEBO, Ozren /VIŠE OD KNJIŽARE.
Mostar, 8.avgust 1983.br.33, str.11./
83. KEBO, Ozren /NOVI IZDAVAČKI USPJEH. (knjiga doktora Ante F.Markovića: Demografski razvitak Hercegovine u periodu 1945.-1981.g.)
Mostar,12.septembar 1983.br.38,str.6./
84. KEBO, Ozren /NASTAVAK USPJEŠNOG POSLOVANJA. (Na panoima P.K.K. će biti izložena 64 naslova na Sajmu knjiga).
Mostar, 31.oktobar 1983.br.45, str.6./

SLOBODA, god. XL/1984.

85. TIPURA, Omer /MONOGRAFIJA „BOGDAN BOGDANOVIĆ” (ovo knjigu trebala bi objaviti P.K.K. iz Mostara).
Mostar, 23.januar 1984.br.4, str.11./
86. TIPURA, Omer /NEVESINJCI PALI U BORBI ZA SLOBODU 1941.-1945. (sa promocije knjige).
Mostar, 20.februar 1984.br.9, str.11/
87. TIPURA, Omer /SVEČANOSTI KNJIGE. (Dani P.K.K.)
U Čitluku održani Dani P.K.K., (promovisane knjige, izložba izdanja P.K.K. i drugo).
Mostar,19.mart 1984.br.13,str.6./
88. BRBOR, Zlata /KNJIGE, IZLOŽBE, MANIFESTACIJE. (Na međunarodnim sajmovima knjiga u Kairu i Nju Delhiju Prva književna komuna predstavila se monografijom „Mostar”, bibliofilsko izdanje „Stojan Mutikaša” S.Ćorovića, „Na kamenu u Počitelju” od I.Andrića, „Golubija vremena” B.Ćopića i „101 sevdalinka” M.Maglajlića.)
Mostar,2.april 1984.br.15,str.10./
89. TIPURA, Omer /U VARŠAVI I SOFIJI NA MEĐUNARODNIM SAJMOVIMA KNJIGA NAŠU ZEMLJU PREDSTAVLJAJU IZDANJA PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE IZ MOSTARA.
Mostar,4.juni,br.24,str.8-9./
90. TIPURA, Omer /PREMIJERA U ULJU. (otvorena Galerija Prve književne komune izložbom Dušanke Vartabedijan iz Beograda).
Mostar,6.avgust 1984.br.33,str.6./
91. TIPURA, Omer /GOSPODARITI VREMENOM. (Boris Višinski: Barbara, zbirka pripovijedaka, izd.: P.K.K. Mostar, „Mala biblioteka”, prevod sa makedonskog jezika Radivoje Pešić).
Mostar,13.avgust 1984.br.34,str.6./

92. TIPURA, Omer /NEKA NOVA ISKUSTVA. (Uz izložbu Zlatka Melhera u Galeriji Prve književne komune).
Mostar,27.avgust 1984.br.36,str.6./

93. TIPURA, Omer /OSOBENI STVARALAC. (Tibor Varga u Galeriji P.K.K.)
Mostar,10.septembar 1984.br.38,str.7./

94. T(TIPURA,O.(Omer) /NAJSKUPLJA KNJIGA. (Prva književna komuna na Sajmu u Beogradu. Knjiga VIKOE - unikatno izdanje urađena ručno kao nekad davno prije Guttenberga, čak je i papir ručno proizveden a košta 60.000 dinara).

Mostar,19.novembar 1984.br.48,str.7./

95. TIPURA, Omer /TITA SU RODILE ZVIJEZDE. (Promocija održana na Partizanskom spomeniku u Mostaru).

Mostar,26.novembar 1984.br.49-50,str.8./

SLOBODA, god.XLU/1985.

96. BRBOR, Zlata /JOŠ JEDNA SVIJETLA LIČNOST MOSTARA (promovisana knjiga „Na čelu nepokorenog grada”, Refik Hamzić, izd.P.K.K. i RO „Vazduhoplovstvo”).

Mostar,28.januar 1985.br.5,str.10./

97. ĆUBELA,I. /NAJČITANIJE KNJIGE U MARTU.

Mostar,1.april 1985.br.14,str.10./

98. IZLOŽBA SLIKA: Miodrag Vartabedijan, Beograd-Galerija P.K.K. u sklopu Mostarsko ljeto 1985.

Mostar,5.avgust 1985.br.32,str.8-9./

99. IZLOŽBA CRTEŽA: Bobo Samardžić-Galerija P.K.K. u sklopu Mostarsko ljeto 1985.

Mostar,5.avgust 1985.br.32,str.8-9./

100. IZLOŽBA GRAFIKA: Boško Karanović, Beograd - Galerija P.K.K. u sklopu Mostarsko ljeto 1985.

Mostar,12.avgust 1985.br.33,str.8 i 9./

101. BRBOR, Zlata /GRAFIKE DREVNIH SIMBOLA.(Galerija P.K.K. izložba grafika Miodraga Vartabedijana).
Mostar,12.avgust 1985.br.33,str.10./
102. BRBOR, Zlata /TRENUTAK IZ DJETINJSTVA. (Uz izložbu Ljiljane Manzalović iz Beograda u Galeriji P.K.K.)
Mostar,2.septembar 1985.br.str.10./
103. TIPURA, Omer /PUT KNJIGE U BUDUĆNOST. (petnaestogodišnjica uspješnog rada P.K.K. Bibliofilska izdanja trajno opredjeljenje).
Mostar,23.septembar 1985.br.39,str.11./
104. SNAGA MINIJATURE. (Uz izložbu Vjere Reiser - Zagreb, Galerija P.K.K. u Mostaru).
Mostar,7.oktobar 1985.br.14,str.11./
104. TIPURA, Omer /RAZNOVRSNOST IZDANJA. (P.K.K. uoči Međunarodnog sajma knjiga u Beogradu).
Mostar,21.oktobar 1985.br.43,str.10./
105. IVANKOVIĆ, Stjepan /ISTINA O REVOLUCIJI. (Vlado Ivković: Nevesinje 1942. izd.: P.K.K.).
Mostar,21.oktobar 1985.br.4,3,str.11./
106. BRBOR, Zlata /"DŽEMAL BIJEDIĆ U BEOGRADU". (Dragan Bartolović: Džemal Bijedić i njegovo vrijeme, P.K.K., 13. međunarodni sajam u Beogradu).
Mostar,28.oktobar 1985.br.44,str.7./
107. ENTUZIJAST SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE. (Džemal Bijedić i njegovo vrijeme, P.K.K. Mostar).
Mostar,18.novembar 1985.br.47,str.11./

SLOBODA, god.XLII/1986.

108. TIPURA, Omer /POTVRDA TEMELJNIH VRIJEDNOSTI. (Bibliočilska izdanja, knjige iz umjetnosti, slikovnice i fotomonografije...., novi utemeljitelji Prve književne komune i P.K.K. na „Interliberu”).
Mostar,26.maj 1986.br.22,str.6./

109. KOMUNINI NOVI ZNAKOVI. (Sa 31. međunarodnog sajma knjige - posjetilac štanda P.K.K. bio je i predsjednik Predsjedništva SFRJ Sinan Hasani.

Mostar,10.novembar 1986.br.46,str.6./

SLOBODA, god.XLIII/1987.

110. BRBOR, Zlata /KOLIKO PARA - TOLIKO NASLOVA. (Sredstva za objavlјivanje Prva književna komuna uglavnom sama ostvaruje).

Mostar, 9.februar 1987.br.7, str.6./

111. TIPURA, Omer /POETIKA DJEČIJE FANTAZIJE. (Dženan Salković: C ciklama.

Mostar, 23.mart 1987.br.13, str.6./

112. TIPURA, Omer /BAJKE U SLICI.

Mostar, 30. mart.br.14, str.6./

113. UMJETNOST NA TLU JUGOSLAVIJE. (od praistorije do XX vijeka).

Mostar,11. juni 1987.br.23,str.11./

114. TIPURA, Omer /NADOGRAĐIVANJE BAŠTINJENOG. (Krešimir Šego: Vrijeme letjelica, P.K.K. Mostar, 1987).

Mostar, 2.novembar 1987.br.45,str.6./

115. BRBOR, Zlata /URUČENE „KOMUNINE NAGRADE”.

Mostar,2.novembar 1987.br.45,str.16./

116. UMJETNOST MULTIORIGINALA - kultura grafičkog lista - autor Dževad Hozo.

Mostar,16.novembar 1987.br.47,str.14./

117. POZIV NA POVLAŠTENU KUPOVINU. (P.K.K. daje 30% popusta za knjigu Prvarica od Lj.Ršumovića).
Mostar,21.decembar 1987.br.51,str.11./
- SLOBODA, god. XLIV/1988.**
118. TIPURA, Omer /PRVARICA/ Autor: Ljubivoje Ršumović, izd.: P.K.K. Mostar, ilustracije uradili Mihailo Pisanjuk i Ljiljana Manzalović.
Mostar,1.januar 1988.br.1,str.7./
119. BRBOR, Zlata /RIZNICA GRAFIČKOG UMIJEĆA. (Promocija - u izdanju P.K.K. izašla je knjiga Dževada Hoze „Umjetnost multioriginala”, Mostar.)
Mostar,12.februar 1988.br.7,str.3./
120. TIPURA, Omer /POTVRDA DUHOVNE TRADICIJE. (promocija „Umjetnost multioriginala” Dževada Hoze).
Mostar,15.februar 1988.br.8,str.6./
121. KARANOVIĆ, Boško /UMJETNOST MULTIORIGINALA/ (Autor: Dževad Hozo, izd.: P.K.K.)
Mostar,29.februar 1988.br.10,str.9./
122. PROMOVISANA UMJETNOST MULTIORIGINALA. (U Muzeju 14. zimskih olimpijskih igara u Sarajevu - Dževad Hozo i Umjetnost multioriginala, P.K.K.)
Mostar, 14.mart 1988.br.12, str.20./
123. DRUGO IZDANJE FOTOMONOGRAFIJE „MOSTAR”.
Mostar, 28.mart 1988.br.14, str.7./
124. KERBER U ANTIČKOJ UMJETNOSTI. (P.K.K., splitski „Logos” i kragujevačka „Svjetlost” pripremaju zajednički projekat - knjigu KERBER - pas čudovište.
Mostar, 4.april 1988.br.15, str.8./

125. USKORO NOVO IZDANJE „MOSTAR”. (Uplaćeno 18,750.000 od strane radnih organizacija te naručeno 435 primjeraka knjiga).
Mostar,11.april 1988.br.16,str.24./

126. INTERLIBER. (Umjetnost multioriginala u centru pažnje. Posjetioci će biti obaviješteni o novom izdanju fotomonografije Mostar).
Mostar,18.april 1988.br.17,str.9./

127. PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA - IZVJEŠTAJ O OBJAVLJENIM KNJIGAMA U 1987.
Mostar,18.april 1988.br.17,str.20./

128. NOVI IZDAVAČKI SAVJETI I REDAKCIJA PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE. Za predsjednika Izdavačkog savjeta P.K.K. izabran Rade PRELEVIĆ, zamjenici Mugdim KARABEG i Ante RAMLJAK, redakcija Željko BOJOVIĆ, Ico MUTEVELIĆ, Rade PRELEVIĆ, Omer TIPURA i Ranka TRIFKOVIĆ.
Mostar, 9.maj 1988.br.20,str.9./

SLOBODA, god. XLV/1989.

129. BRBOR, Zlata /JOŠ JEDNA NAGRADA. (SIZ kulture Mostar dodijelio nagradu od dva miliona dinara za knjigu „Umjetnost multioriginala”).
Mostar,9..januar 1988.br.2,str.9./

130. HAMZIĆ, Džemal /NEZAKONITA „KOMUNA”. (Protiv P.K.K. i odgovornog lica pokrenut prekršajni postupak zbog nepravilnosti u zapošljavanju. Čak 20 radnika nezakonito je skloplilo radni odnos).
Mostar,30.januar 1988.br.5,str.7./

131. BRBOR, Zlata /OČOVJEČENE KNJIGE. (Dvije decenije Prve književne komune).
Mostar, 28.novembar 1988.br. ,str.9./

VII

**IZ RADA
ARHIVA HERCEGOVINE
I MUZEJA HERCEGOVINE**

Enisa MARIĆ

STRADANJE ARHIVSKE I REGISTRATORSKE GRAĐE U HERCEGOVINI I ZAŠTITA POSLIJE RATA

Rat je najveći neprijatelj pokretnog kulturno-historijskog blaga, odnosno vrijednih arhivskih dokumenata, iz kojih možemo saznati činjenice o postojanju lijepe zemlje Bosne, o njenim vladarima (u Historijskom arhivu Dubrovnik nalazi se Povelja Kulina bana iz 1189.)

Ovi dokumenti se mogu vrlo lako otuditi i uništiti kako bi se prikrila istina, nestali nepobitni historijski izvori i tako se svjesno prekrojila historija po mjeri osvajača i namjerno razorila slika naše prošlosti.

Ovo dragocjeno stvaralaštvo nastalo na tlu zemlje Bosne služi za proučavanje ekonomskе, političke i kulturne historije njenih naroda.

Vrijedna arhivska građa sa područja Hercegovine pohranjena je u Arhivu Hercegovine Mostar.

Bosanskohercegovačka arhivska djelatnost je nastala tek poslije Drugog svjetskog rata. Zaštita arhivske građe i registratorskog materijala je vršena na osnovu Zakona o arhivskoj djelatnosti u BiH (Sl.list SRBiH br. 21/87)

Arhiv Hercegovine Mostar je osnovan 4.jula 1954. (Rj.NOG Mostar br. 14653/54) pod nazivom Arhiv grada Mostara sa osnovnim zadacima da prikuplja arhivsku građu, sređuje, obrađuje, zaštići i vrši nadzor nad gradom u registraturama. Od samog početka Arhiv djeluje kao regionalna arhivska ustanova za Hercegovinu pa je 6.4.1964. (Rj. SNO Mostar b. 02-I- 173/2) promijenio naziv u Arhiv Hercegovine Mostar.

Prikupljena građa u Arhivu Hercegovine potječe iz turskog, austrougarskog, starojugoslavenskog, perioda Drugog svjetskog rata i poslijeratnog perioda.

U evidenciji Arhiva su prikupljeni podaci za preko 1200 registratura sa područja Hercegovine. Arhivistički je bilo sredeno preko 500 fondova i 35 zbirki.

Za sve vrednije fondove su (prije rata) izrađeni sumarni inventari, sumarno-analitički, analitički, regesta, a u depou je izrađen topografski pokazivač. Na osnovu arhivske građe objavljeno je više naučnih radova, radili su se seminarski radovi, magistarske i doktorske disertacije. Za učenike srednjih škola su se redovno organizirale posjete Arhivu, održavala predavanja, seminari, izložbe i svake godine na Dan arhiva organiziralo se nagradno takmičenje iz historije i arhivistike.

Iako je ovaj prljavi rat odnio mnoge mlađe živote, uništio mnoga dobra, sačuvana je najvrednija arhivska građa u Arhivu Hercegovine.

Pošto se zgrada Arhiva nalazi blizu Starog mosta, odmah po izbijanju rata (1992.) krov zgrade je oštećen i porušeni zidovi prostorije u kojoj je smještena arhivska biblioteka. Knjige su se nalazile na ulici, oštećene i razbacane.

Radnici Arhiva su dobili dozvolu za svakodnevni prelazak preko oštećenog Starog mosta (20.6.1992.) pa su svakog dana prenosili knjige i vredniju građu iz radnih u depoovske prostorije.

Radnici Arhiva su vredniju arhivsku građu sušili, razvrstavajući je po stolovima, liječili je na najprimitivniji način (na suncu).

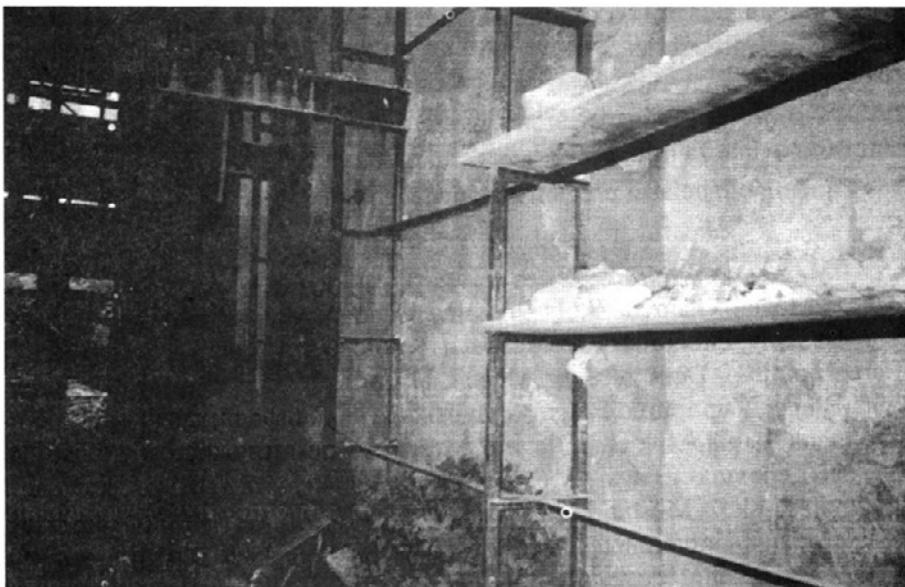
Izvršena je nužna adaptacija zgrade, a krov je prekriven jakim najlonom.

Godine 1993. zgrada Arhiva je ponovo oštećena i pod kišom granata, nadljudskim naporom, veoma hrabar, najzaslužniji radnik Arhiva, orijentalista, gosp. Hrvatina Hasandedić, sa još dvojicom zaljubljenika u starine, dolazi u Arhiv i prenosi najvedniju građu u zgradu Muftijstva (u suhe i sigurne prostorije).

Ratna vlada je u najtežim trenucima posvetila dužnu pažnju zaštiti ovog vrijednog kulturno-historijskog blaga. U vihoru rata postavljen je referent za kulturu i domar u Arhivu.

U razrušenoj zgradi Arhiva (u podrumu) 17.1.1994.g. počinju da rade radnici. Svaki dan radnici Arhiva, uz zvuke granata, uz veliki rizik za ličnu sigurnost, bez ikakve naknade, na zajedničkoj kuhinji u redu, dolaze na posao, kantama kupe i prosipaju kišnicu iz prostorija, suše arhivsku građu i prenose u metalne kase, podupiru razvaljena vrata metalnom šipkom i čekaju bolje dane.

Uz materijalnu pomoć EU administracije, Preduzeće za izgradnju „Hidrogradnja” je adaptirala zgradu Arhiva. Prilikom preseljenja građe došlo je do miješanja arhivskih fondova pa su radnici Arhiva razvrstavali građu i

izdvojili najvrednije fondove i zbirke. Poštujući sistem provenijencije, sva arhivska građa bi se trebala srediti i razvrstati po grupama: uprava i javne službe, pravosuđe, prosvjetno – kulturne i naučne ustanove, socijalne i zdravstvene, privreda i bankarstvo, vjerske organizacije, porodični i lični fondovi i zbirke.

Sređena je arhivska biblioteka i otvorena čitaonica.

U Arhivu Hercegovine je sačuvano preko 90% vrijedne arhivske građe. Prilikom preseljenja građe izvršeno je škartiranje bezvrijednog balasta.

Registratorska građa na području Hercegovine je stradala. Pred rat je svaka registratura imala sređenu građu, svake godine je vršeno izdvajanje bezvrijednog registratorskog materijala, uz nadzor i saglasnost Arhiva i registrature su imale zadužene arhivare.

Imaoći registratorskog materijala i arhivske građe su bili obavezni (član 12 stav 4 i član 17 stav 3 Zakona o arhivskoj djelatnosti Sl.list SRBiH br. 21/87) da planiraju i provode mjere zaštite arhivske građe i registratorskog materijala u slučaju vanrednih prilika, rata ili neposredne ratne opasnosti. Rat je uništio u istočnom Mostaru preko 80% registratorske građe. Registrature su bile nespremne i nisu zaštitile svoju arhivu.

U oktobru 1996. godine UNESCO je predložio projekat po kome bi stručni radnici Arhiva na području BiH obišli sve registre iz oblasti zdravstva, školstva, pravosuđa, organa uprave i vjerskih organizacija kako bi se

evidentiranjem zaštitila od namjernog uništavanja ova građa (izvršen popis u Federaciji i u Republici Srpskoj).

Jasmin Branković i Enisa Marić su obišli 98 registratura, konstatovali stanje i smještaj građe na terenu, količinu sačuvane građe poslije rata a zaduženo je lice za arhivu.

Izrađen je tabelarni pregled za slijedeće registrature:

MOSTAR (51 registratura)

SO Mostar, Osnovna škola Drežnica, Osnovna škola Bijelo Polje, Druga osnovna škola, Ekonomski centar „Dr. Safet Mujić“ (Ratna bolnica), Dom zdravlja Mostar, Osnovna škola Gnojnice, Osnovna škola Blagaj, Župni ured Blagaj, Pravoslavna crkva Blagaj, Džamija Sultan Sulejmana Blagaj, Mekteb u Blagaju, Mesdžid i Mekteb Vranjevići, Mesdžid i Mekteb Lehovina – Blagaj, IV osnovna škola Mostar, Učiteljska škola Mostar, Građevinska škola Mostar, Zdravstvena stanica Blagaj, Zavod za zdravstvenu zaštitu Mostar, Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar, Pravni fakultet Mostar, Građevinski fakultet Mostar, Pedagoška akademija Mostar, Ekonomski fakultet Mostar, Mašinski fakultet Mostar, Viši sud u Mostaru, Osnovni sud u Mostaru, Opštinski sud za prekršaje Mostar, Osnovna škola „Omer Maksumić“ Podvelež, Mjesni ured Podvelež, VII osnovna škola Mostar, Gimnazija Mostar, Medicinska škola Mostar, VI osnovna škola Mostar, Pravoslavna crkva Mostar, Muzička škola Mostar, Islamska zajednica Mostar, Muftijstvo Mostar, Karađoz-begova medresa Mostar, Više javno tužilaštvo Mostar, Osnovno javno tužilaštvo Mostar, Javno pravobranilaštvo Mostar, Islamski centar Mostar, Mašinska tehnička škola, Elektrotehnička škola Mostar, Osnovna škola Zijemlje, Omladinski bošnjački centar Mostar, Škola za tekstilna zanimanja Mostar, Muslimansko dobrotvorno društvo „Merhamet“ Mostar, Zdravstvena stanica Bijelo Polje.

JABLJANICA (9 registratura)

Dom zdravlja (Ratna bolnica), Osnovna škola „Suljo Čilić“ Jablanica, Mješovita srednja škola Jablanica, Opštinski sud za prekršaje, Islamska zajednica Jablanica, Župni ured Jablanica, Osnovna škola Ostrožac, Skupština opštine Jablanica, Župni ured Glogošnica.

KONJIC (26 registratura)

Skupština opštine Konjic, Pravoslavna crkva Konjic, Župni ured, Franjevački samostan, Župni ured Solakova Kula, Župni ured Obri, Župni ured Žitača, Župni ured Glavatičevo, Mješovita srednja škola Konjic, Osnovna

škola „Zvonimir Belša – Nono” Konjic, Osnovna škola Glavatičevo, Islamska zajednica Konjic, Medresa u Konjicu, Osnovna škola Parsovići, Opšta bolnica Konjic, Osnovna muzička škola, Centar za muzičke aktivnosti, Osnovni sud Konjic, Viši sud, Opštinski sud za prekršaje, Osnovna škola Seonica, Džamija u Goranima, Zdravstvena stanica Buturović Polje.

STOLAC (3 registrature)

Predsjedništvo opštine Stolac, Dom zdravlja i Bolnica za koštano-zglobna oboljenja.

ČAPLJINA

Predsjedništvo opštine Čapljina

LJUBINJE

Predsjedništvo opštine Ljubinje

PROZOR (5 registratura)

Predsjedništvo opštine Prozor (u Jablanici)

Osnovna škola Šćipe, Džamija u Šćipama, Džamija u Herama i Dom zdravlja Prozor

GACKO

Predsjedništvo opštine Gacko

NEVESINJE

Predsjedništvo opštine Nevesinje

U Mostaru je veliki broj registratura izgorio, negdje registratorska građa leži pokopana ispod ruševina, iz nekih registratura je premještena građa u zapadni Mostar prije 1993. godine, a neke registrature su se i ranije nalazile u zapadnom Mostaru tako da su u istočnom Mostaru počele sa radom poslije 1993. i posjeduju registratorsku građu od te godine.

Neka privatna lica, koja su se u ratu domogla registratorske građe (sakupljali po ruševinama), i danas je ljubomorno čuvaju u svojim kućama, dok savjesniji vraćaju u te dokumente.

Uredbom o kancelarijskom poslovanju organa uprave u Federaciji BiH (Službene novine Federacije br.20 od 21.5.1998.) uređuje se kancelarijsko poslovanje i u članu 3 (stav 6, 7 i 9):

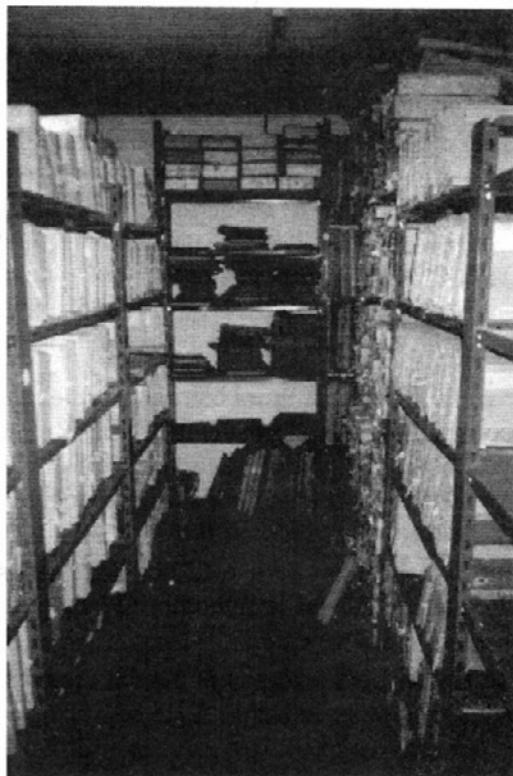
-Arhivska građa je sav izvorni, filmovani i reproducirani (pisani crtani, štampani, fotografirani, filmovani, fonografirani, ili na drugi način zabilježeni) dokumentacijski materijal od značaja za historiju, kulturu i ostale društvene potrebe....

Stav 7 - Registratorski materijal čine spisi (akti i predmeti), fotografски i fonografski snimci i na drugi način sastavljeni zapisi i dokumenti, kao i knjige i kartoteke o evidenciji tih spisa zapisa i dokumenata, primljeni i nastali u radu, a od značaja su za tekući rad. Iz registratorskog materijala se odabire arhivska građa koja će se trajno čuvati.

Stav 9 – Arhiva je sastavni dio pisarnice gdje se čuvaju završeni (arhivirani) predmeti i akti, evidencije o aktima i predmetima, kao i ostali dokumentacioni materijal do predaje nadležnom arhivu.

Za pravilno obavljanje kancelarijskog poslovanja u svjetlu arhivskih propisa potrebno je obučiti novozaposlene arhivare u registraturama održavajući seminare.

U državi Bosni i Hercegovini pokretno kulturno-historijsko blago (arhivski dokumenti) su dragocjeno svjedočanstvo naše prošlosti.

Prof. Sabit HODŽIĆ

MUZEJ HERCEGOVINE - OSNIVANJE, RAD, STRADANJE, PERSPEKTIVE RAZVOJA

Muzej Hercegovine kao zavičajni muzej je svojom djelatnošću obuhvatao cijelu Hercegovinu. Muzej se u početku nalazio pod pokroviteljstvom Narodnog odbora grada Mostara a radio je od 11. decembra 1949. godine kao muzej NOB-a. U cilju čuvanja relikvija iz NOB-e i vaspitanja mlađih pokoljenja na primjerima heroja - boraca, osniva se Gradski muzej narodnooslobodilačke borbe "Narodno oslobođenje".

Na osnovu Opštег zakona o narodnim odborima, Oblasni narodni odbor u Mostaru na svom IV redovnom zasjedanju održanom 8. oktobra 1950. godine, donio je: Rješenje o prenosu prava upravljanja Zavičajnog muzeja Hercegovine u Mostaru iz nadležnosti Oblasnog narodnog odbora u nadležnost Gradskog odbora u Mostaru (14589/50).

Narodni odbor grada Mostara, nakon prethodno pribavljenog mišljenja svog Izvršnog odbora, na svom IX redovnom zasjedanju, održanom dana 20. oktobra 1950. godine donosi: Rješenje o preuzimanju Zavičajnog muzeja Hercegovina u Mostaru iz nadležnosti Oblasnog narodnog odbora u Mostaru u nadležnosti Narodnog odbora grada Mostara (NOGM br. 32903/50).

Ovo su osnovni podaci o Muzeju u Mostaru i njegovom nazivu.

Osnovna djelatnost Muzeja Hercegovine je sistematsko istraživanje, prikupljanje, obrada, čuvanje, zaštita, proučavanje, izlaganje i publikovanje mujejske građe.

Poslije osnivanja Muzej se bavio dugo samo prikupljanjem mujejskog materijala, a nakon nekoliko godina postavljaju se kombinovane zbirke.

Muzej Hercegovine je razvio četiri odjeljenja:

- istraživanje, prikupljanje i proučavanje mujejske građe

- odjeljenje arheologije
- etnografije
- književnosti

Muzejski rad se odvijao kroz rad biblioteke, pedagošku službu, te kroz rad u stručnim radionicama i laboratoriji. Značajna je bila njegova funkcija kozervatorsko - preparatorske radionice.

Muzej Hercegovine se sastojao od sljedećih prostora: Muzej Revolucije i upravni dio s bibliotekom, lociran u zdanju, pseudomaurskog stila, nekadašnje Ćejan - Čehajine medrese i džamije, u kojoj se nalazila stalna izložbena postavka, "Prošlost Mostara", koja je predstavljala kombinovanu historijsko - arheološko - etnološku postavku. Ona je prikazivala razvoj Mostara od najstarijih vremena (neolita), pa do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.

Treba posebno naglasiti da se tu nalazila i poznata maketa starog dijela Mostara. Ona je izmještена u mesdžid Sultana Selima I - Javuza, koji je srušen u novembru 1993. godine kada i Stari most. Tada je nastradala i maketa starog Mostara.

U rodnoj kući Svetozara Čorovića bile su smještene sljedeće stalne izložbe:

- Radna soba pjesnika Alekse Šantića - "Život i rad Alekse Šantića", gdje je prikazan cijelovit književni rad Alekse Šantića.
- "Spomen soba Svetozara Čorovića" u kojoj je putem očuvanog i rekonstruisanog namještaja i inventara uređena spomen-soba književnika Svetozara Čorovića.
- "Štamparsko - izdavačka djelatnost Mostara od 1872. do 1941. godine", gdje je prikazan rad 5 mostarskih štamparija: don Franje Miličevića, Prva srpska štamparija Vladimira Radovića, Štamparija "Narod", Muslimanska štamparija Muhameda Bekira Kalajdžića, Štamparsko književni zavod Paher - Kisić i napokon Štamparija Trifka Dudića koja je radila u Trebinju.
- "Život i rad Hamze Hume", koja je predstavljala cijelovit književni opus književnika Hamze Hume.

Prije nego je u sastav Muzeja Hercegovine ušla Spomen-kuća Džemala Bijedića i Spomen-kuća Gojka Vukovića. Muzej je imao 436 m² stalnog izložbenog prostora.

Od pomoćnog prostora Muzej je imao fotolaboratoriju, preparatorsku radionicu, arheološki depo, etnografski depo i depo NOB-e.

Za povremene pokretne izložbe Muzej Hercegovine je imao montažne metalne konstrukcije.

Ispred i iza Muzeja (M. Tita 160) postojao je uređen park koji je predstavljao arheološki lapidarij, gdje su smješteni teži arheološki spomenici (stećci, bašluci, sarkofazi, nadgrobne ploče, stele, miljokazi i dr.).

- Historijsko - arheološko odjeljenje je imalo 1618 inventarisanih predmeta, a tu nisu ubrajani fotosi, tehnička i druga studijska i dokumentaciona građa.

- Etnološko odjeljenje je tada imalo 2100 inventarisanih eksponata.

- Književno odjeljenje je imalo 3950 jedinica.

Muzej je u svom sastavu tada imao stručnu i naučnu biblioteku koja je brojala 2487 naslova. Po inventarnim knjigama početkom 1992. godine Muzej je imao 6293 knjige, a sadašnje stanje je 8834 knjige.

Od tehničke opreme Muzej je raspolagao sa jednim starim epidijaskopom, aparatom za izradu fotografija i tri fotoaparata.

U sklopu Muzeja nije djelovala Galerija.

Muzej svoju obrazovnu funkciju ostvaruje putem izložbi muzejskih fondova, stručne i naučne biblioteke.

Spomen - kuća Džemala Bijedića

Što se tiče Spomen - kuće Džemala Bijedića, navodimo neka činjenična fakta.

Skupština opštine Mostar je 29. aprila 1977. godine, obrazovala odbor za davanje prijedloga za trajno obilježavanje životnog puta i djela Džemala Bijedića.

Na sjednici od 20. juna 1977. godine, Odbor je zaključio da predloži Skupštini opštine Mostar da ona prihvati u društvenu svojinu kuću Džemala Bijedića, koju su nasljednici bez naknade poklonili i da se u njoj, kao sastavni dio Muzeja Hercegovine, ustanovi Spomen-kuća Džemala Bijedića, a da nosilac poslova muzeološke djelatnosti bude Muzej Hercegovine, dok bi urbanističko rješenje prostora preuzeo Zavod za urbanizam i komunalnu djelatnost Mostar. Muzej grada Zenice je preuzeo na sebe da prikupi i sredi hemeroteku, tj. građu i materijale nastale poslije tragičnog događaja.

Skupština opštine Mostar na zajedničkoj sjednici svih vijeća od 30. juna 1977. godine usvojila je prijedlog Odbora i dala zadatke svim sudionicima ovog projekta.

Ovo se nalazi u dopisu koji je Muzeju Hercegovine uputila Skupština opštine Mostar - stručna služba, broj: 01/I - 02 - 1/77.

Opštinski sud u Mostaru, u zemljišno-knjižnom predmetu, a na zahtjev Muzeja Hercegovine Mostar, donio je: RJEŠENJE:

Na osnovu pravomoćnog rješenja Skupštine opštine Mostar, broj 09/I - 476 - 10/81, DOZVOLJAVA SE:

a) Uknjižba prava raspolažanja na nepokretnosti upisane u A listu ZK, ul. br. 8375 K.O. Mostar, označena kao K.Č. br. 20/23 dosadašnje pravo raspolažanja SO Mostar Ibrahimagić rođ. Bijedić Azra, umrl. Ibrahima iz Sarajeva, u korist:

MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR

b) Opis K.Č. br. 20/24 iz A liste Z.K. ul. br. 829 i upis u A list 2K ul. br. 8375. K.O. Mostar.

Rješenje ostaje u zbirci isprava.

DOSTAVITI: Muzej Hercegovine Mostar

Sudija
Puhalo Vjera

Spomen-kuća Džemala Bijedića je u svom sastavu imala 12 000 muzejskih jedinica.

Sudbina muzejske zbirke u ratnim uslovima

Kada je počeo rat u aprilu 1992. godine, muzejski radnici hrvatske i bošnjačke nacionalnosti su napustili istočni dio grada gdje su bili muzejski prostori.

Oslobođenjem istočnog dijela grada od četničkog agresora, sredinom juna 1992. godine, grad napuštaju muzejski poslanici srpske nacionalnosti, a u istočni dio grada se vraćaju ili povremeno dolaze, na radnu obavezu muzealci Bošnjaci i Hrvati, ukoliko nisu napustili grad, a bilo je i takvih.

Treba napomenuti da je grad dugo vremena bio pod kontrolom HVO-a. Od juna 1992. do 9. maja 1993. godine. Nije poznato kada su preostali muzealci, a uz pomoć CZ Luka I, ostatke ostataka muzejskih eksponata prenijeli i deponovali u Spomen-kuću Džemala Bijedića. U spomen-kući

Džemala Bijedića sa porodicom se nastanio, a u svojstvo čuvara radnik Muzeja (nočni čuvar) Salko Feriz. Treba naglasiti da je on bio od početka agresije u Armiji BiH, sa radnom obavezom van Spomen-kuće Džemala Bijedića.

Pronađen je prostor za smještaj muzejske zbirke u bivšoj zgradi Zavoda za zaštitu spomenika i kulture. Postojeća zgrada (spratni dio) je imala 11 manjih prostora - odjela, od kojih su samo dva imala plafonsku konstrukciju. Jednu prostoriju je koristila CZ Luke I, a drugu humanitarna organizacija "Merhamet".

Trebalо je dosta truda i vremena da se iseli CZ Luke I, a još više i vremenski duže i "Merhamet". Na istom ulazu, oko 30 dana, bile su pohranjene muzealije, koje su fizički bile samo formalno odvojene (nije bilo nikakvih vrata) jer je ključ ulaznih vrata bio kod osoblja "Merhameta" a radnici ove humanitarne organizacije su nekada ostajali i do 23 časa.

Postojeća zgrada je bila potpuno devastirana od ratnih dejstava i na druge načine. Postojeće zdanje se sastoji iz 3 dijela - koja čine unutarnju cjelinu. Krovna konstrukcija je 3 puta renovirana.

Zgrada je s južne strane pogodjena sa dvije granate, pa je i te otvore od tri m^2 i $1m^2$ trebalo zatvoriti - zazidati. Svi poslovi su rađeni u individualnoj režiji - internoj. U ostalim prostorijama nije bilo plafona (djelimično ili potpuno), nekih pregradnih zidova, patosa u jednoj prostoriji. Da ne spominjemo vrata, prozore, brave, šteke, baglame, utičnice, šaltere, sijalična mjesta i sl.

Kako se muzej poslije osnivanja 1949. godine bavio samo prikupljanjem muzejskog materijala, mi smo poslije obnavljanja rada Muzeja Hercegovine u martu 1994. godine, postavili tri zadatka:

I Dovesti zgradu, tj. postojeći korišteni prostor, u stanje očuvanja muzejskih eksponata i onemogućavanja daljeg propadanja. To je bio najteži problem. Uz naše angažovanje, rad svestranog majstora, imali smo određenu podršku EU u Mostaru, Ratnog predsjedništva Skupštine opštine Mostar i Islamskog centra.

II Formiranje komisije za popis muzealija

III Otkup muzealija.

Otkupili smo kvalitetom i kvantitetom više nego što smo zatekli. Da naglasim, mi smo jedini u Federaciji koji smo se bavili tom djelatnošću. Postavlja se pitanje: zašto? Mostar je razoren i devastiran grad. Istu sudbinu doživio je i Muzej Hercegovine. Pojedine zbirke su u potpunosti nestale kao: numizmatika, nakit, trofejno oružje, vredniji eksponati, etnografske zbirke, a

još goru sudbinu je doživjela zbirka Spomen-kuće Džemala Bijedića. Već do 24.9.1991. godine nestalo je naoružanje po zapisniku i uviđaju CENTRA SLUŽBE BEZBJEDNOSTI INSPEKTORAT - MOSTAR, gdje su bili članovi komisije - muzealci:

1. Andelko Prga,
2. Boško Buha,
3. Habiba Mesihović

Ustanovljeno je da nedostaje: 11 (jedanaest) pušaka, raznih kalibara i vrsta, automata 6 (šest), puškomitriljeza 4 (četiri) i mitraljeza 3 (tri). S obzirom da sada u Muzeju Hercegovine ne radi niko od bivših muzealaca, osim jednog noćnog čuvara, jedino nam je poznato da je Spomen-kuća Džemala Bijedića imala oko 17 umjetničkih - poklon slika, za koje se ne zna gdje su. Nestali su i svi trofeji kao odlikovanja i predmeti lične svojine. Nisu sačuvani zapisnici i spomen-knjige, ali su sačuvane futrole, odlikovanja, medalje i slično.

Zašto smo se bavili takvom vrstom djelatnosti, a posebno kada je u pitanju otkup muzealija? Naša je posebna dužnost da spašavamo, čuvamo, izučavamo, njegujemo sve što se još spasiti može, a što obilježava naš nacionalni identitet, pokazuje i dokazuje snagu stvaralaštva naših predaka na ovim prostorima i šire. Mi moramo više izučavati i poznavati svoju prošlost a to nam je, često i našom zaslugom, bilo uskraćivano. Bojim se iskazati istinitu konstataciju da Evropa i svijet više ulažu i vode brigu o umjetnosti i rukotvorinama afričkih domorodaca nego mi o sopstvenom narodnom blagu, gdje mogu biti sačuvani, s obzirom na urbicid, ostaci ostataka ljudskog stvaralaštva. Uništavanje kulturnih vrijednosti bio je cilj a ne posljedica rata.

U ratu sve stvari gube svoju realnu vrijednost. Opasnost od uništenja i ratne havarije su stalne. Prodaje se radi preživljavanja. Muzejski eksponati raznim kanalima su išli u raznim pravcima, najviše vani, preko granice, a granica je najčešće na samom "pragu". Ljudi, najčešće, nisu znali vrijednost ponuđenih predmeta, a to najčešće nije bilo njihovo vlasništvo, pa su se lakše odricali dотičnih predmeta.

Tomislav Andelić, kustos Muzeja Hercegovine u prijeratnom periodu, rekao mi je da je numizmatička zbirka nestala u vrijeme četničke agresije.

Pored numizmatičke zbirke nestalo je trofejno oružje i nakit. Što se tiče nakita, on je došao u ruke HVO-a i kod njih je pohranjen. Tu su najbolji primjeri etnografske zbirke kao i svi eksponati iz Spomen-kuće Džemala Bijedića.

U jesen i proljeće 1993./94. godine u Spomen-kući Džemala Bijedića (južna etaža) su boravili, tj. stanovali neki članovi Islamske zajednice.

Spomen-kuća Džemala Bijedića (tačnije, sala za kino-projekcije), je u tom vremenu bila boravište 30-tak osoba porijeklom iz Gacka, a ista je bila

sklonište za vrijeme jačih granatiranja. U toj sali je bila pohranjena većina muzealija.

Na sjednici Ratne vlade početkom marta 1994. godine je donesena odluka o obnavljanju Muzeja Hercegovine.

S obzirom da je Spomen-kuća Džemala Bijedića dodijeljena Muftijstvu Hercegovine, trebalo je iseliti postojeće muzealije u neki drugi prostor. Zadužen sam da u kraćem roku pronađem prostor (tada nije moglo biti govora o odgovarajućem prostoru).

Mi smo društveno-političke faktore pismeno upozoravali o potrebi i mogućem rješenju budućeg muzejskog prostora, često dajući i konkretne prijedloge.

I Muzej treba da raspolaže sa najnužnijim:

- a. Izložbeni prostor za stalnu postavku i povremene izložbe;
- b. Depo za sistematske zbirke;
- c. Radionice za održavanje, restauriranje, prepariranje i konzerviranje muzejskog materijala;
- d. Prostorije za održavanje predavanja grupama posjetilaca;
- e. Radne prostorije za stručne i druge zadatke;
- f. Stručnu biblioteku.

II Muzej treba da ima najmanje 4 stručna radnika u radnom odnosu na neodređeno vrijeme i to:

- a. Kustosa za svaku oblast kojom se bavi;
- b. Muzejskog pedagoga;
- c. Preparatora;
- d. Bibliotekara ili knjižničara;
- e. Fotografa.

Na mnoge upite, kao i na upit o povratu Spomen-kuće Džemala Bijedića Muzeju Hercegovine, dobili smo odgovor od Predsjedništva Skupštine opštine Mostar, br.01 - 871/97, od 07.07.1997. godine, sljedeće sadržine:

“Povodom zahtjeva Muzeja Hercegovine za povrat kuće Džemala Bijedića na korištenje muzeju potrebno je da pokrenete postupak - izvedbeni projekat rekonstrukcije i idejnog rješenje Muzičke škole na Musali. Orientaciona je ideja da se napravi prizemlje, jedan sprat i potkrovilje, s tim da bude na korištenju Muzeju Hercegovine i Galeriji.

Ovo smatrajte hitnim pa odmah poduzmite mjere za realizaciju projekta”.

O položaju Muzeja Hercegovine i stanju muzejskih zbirk na seminarima u Sarajevu smo upoznali odgovarajuće faktore. Doktor Kolin Kajzer i doktor Marjan Wenzel su poslali stručnjake Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: Astridu Bugarski, muzejskog savjetnika, i Jasnu Šišić, višeg preparatora, da posjete Muzej Hercegovine i na temelju viđenog one su na adresu BHHR-a Bosnia Herzegovina Heritage Rescue, dr. Marian Wenzel, poslali izvještaj, pod naslovom: "SANACIONI PROGRAM MUZEJA HERCEGOVINE".

U okviru manifestacije Dani zaštite kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, u Mostaru je održan Monitoring program 2. i 3. oktobra 1998. godine. Ovaj program je imao cilj da nakon utvrđivanja stanja fundusa, i okoline u kojoj je on smješten, u Muzeju Hercegovine promoviše prioritetne aktivnosti na restauraciji i konzervaciji, odnosno da obezbijedi uslove za sistematični rad na zaštiti naslijeđa od kulturnog, umjetničkog i historijskog značaja za vlasnika fundusa.

Ovim projektom BHHR daje svoj doprinos u kulturnoj manifestaciji Dani evropskog naslijeđa.

Razgovorima u Muzeju Hercegovine 3. oktobra 1998. godine su, pored muzejskih radnika iz Mostara, prisustvovali Asim Đonlić, direktor ureda BHHR-a Sarajevo, kao voditelj programa, zatim doktor Marjan Wenzel, direktor BHHR-a London, kao realizator programa, magistar Robert Child Head of Conservation National Museum Galeries of Wales, Valentine Walsh, stručnjak za slikarstvo (konzervator), kao i pravnica gradskog Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, gosp. Milada Elezović.

Glavni cilj posjete je: zaštita kulturnog naslijeđa BiH - stanje fundusa i okoline u Muzeju Hercegovine Mostar.

Gosti su istakli da Muzej Hercegovine, mora biti u starom jezgru grada i to u blizini Starog mosta a da bi svojim fasadnim platnom, historijskom vrijenošću, prostornom površinom i sadržajima zadovoljio principe muzeologije i muzejske strukture i prilagodio se muzejskoj namjeni.

Koristeći se svjetskim pokazateljima, sagledavajući postojeće stanje objekata kulturno-historijskog naslijeđa Mostara i polazeći od ishodišta da Muzej mora dobiti svoje mjesto u zgradи značajne arhitektonske i historijske vrijednosti i da je ona locirana u nazužem jezgru Starog grada, te da je neposredno vezan sa njim, predlažemo da to bude zgrada austrogarske Više djevojačke škole (bivša Skupština opštine) na uglu Kalhanske i Maršala Tita ulice (glavno pročelje i ulazni portal). Zgrada je projektovana 1894. godine, u secesijskom stilu, od ondašnjih vodećih austrougarskih inžinjera Maksimilijana Maksa Davida i Miloša Komadine. Objekat je dovršen 1903. godine i predan na korištenje tadašnjoj Skupštini opštine Mostar, u vrijeme kada je grad već dobio obilježje evropske metropole i svojom monumen-

talnošću, vijencima, prizorima i štukaturom, te upotrebnim prostorom u potpunosti odgovara jednom reprezentativnom muzeju.

S obzirom na veliku korisnu površinu (oko 6.500 m²) koja je obuhvaćena prizemljem, dva sprata, podrumom i visokim potkrovljem, objekat - po svom karakteru, strukturi i teritorijalnoj kompetenciji - zadovoljava sve uslove, koje zahtijeva jedan metropoliten - muzej, kakav je, zasigurno, potreban ovom gradu (kao i kantonu, pa i šire). Njegovi spratovi - komotno - mogu sadržavati (što je jedinstvena prilika) i odjeljenja iz područja nauke (arheološke, historijske, etnografske, vojne, prirodopisne, tehničke i sl. zbirke) i umjetnosti (zbirke slika, skulptura, grafike i predmeta primijenjene umjetnosti). U prizemlju bi bila locirana GALERIJA (za veće zbirke slika i skulptura) i KABINETI (za zbirke grafika, novca - numizmatička zbirka, medalja, etnografskih i etnoloških obilježja...), dok bi se podrumski i potkrovni prostori koristili za spremišta (prostorije za restauraciju i prepariranje, fotolaboratoriji, inventar, biblioteka, hemoteka, i sobe stručnog osoblja). U dvorištu, omeđenom istočnim i južnim pročeljem zgrade, može se formirati stalna postavka skulptura i spomenika kulturne baštine.¹

Sa ovim prijedlogom od ranije se složio Gradski zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Mostar.

Doktor Marijan Wenzel istakla je da je zamisao o otvaranju muzeja u zgradи bivše Djevojačke škole prihvatljiva, jer bi tada Muzej bio uz stare kuće u sklopu Starog mosta. Tako bi Muzej obuhvatio sva stara zdanja i spomenike kulture, a sve bi to bilo pod kišobranom Muzeja, pa bi čitav objekat dobio simbol multietičnosti. Robert Child ističe da bi Muzej tada bio u kompleksu Starog mosta, a to bi i Svjetska banka podržala, tako da bi odobrila sredstva za izgradnju Muzeja, koji je u ratu devastiran.

Muzej bi trebao da bude pod protektoratom gradske ili kantonalne uprave.

Mišljenje doktor Marijan Wenzel je da bi Galerija bila u Kuli na zapadnoj strani Mostara.

Što se tiče sudbine jedinstvenog muzeja, predožio sam, što je gosp. Ivan Kordić prihvatio, da Muzej Hercegovine bude jedna organizacija sa dvije jedinice, jedinstvenim platnim sistemom i jedinstvenim Upravnim odborom. To bi bio put buduće integracije dva muzeja: Muzeja Hercegovine i Muzeja HZ H-B, a da se zajednički radi na izgradnji zajedničkog muzejskog kompleksa, po mogućnosti u konglomeratu starogradske jezgre.

1. Što se tiče podataka o zdanju bivše Djevojačke škole, koristio sam se izvještajem koji je Gradski zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda izradio na zahtjev Muzeja Hercegovine i uputio Opštinskom sekretarijatu za prosvjetu i kulturu Mostar, br. 2-30/94, od 21.11.1994. godine).

*Hans Koschnick
ehem. EU-Administrator von Mostar*

„REFLEXIONEN ÜBER EINEN SCHWIERIGEN ABER LIEBGEWORDENEN EINSATZ IN UND FÜR MOSTAR“

**Mostar nema samo bogatu prošlost,
nego i budućnost punu nade**

Mit Spätherbst 1993 wurde ich angesprochen, ob ich nach einer in Kürze zu erwartenden Waffenruhe in die frühere Perle des Balkans - Mostar - gehen wollte, um für die Europäische Union den Wiederaufbau der durch Aggression und bürgerkriegsähnlichen Gewalt angeschlagenen Stadt voranzubringen. Zugleich galt es zu versuchen, die durch die Auseinandersetzung zerstrittene Bevölkerung zu einem friedlichen Nebeneinander wieder zusammenzuführen.

Nun, es dauerte noch eine geraume - in der Tat viel zu lange - Zeit, bis mit dem Washingtoner Agreement der bosnischen und kroatischen Seite tatsächlich die Waffen schwiegen. Erst Ende März 1994 konnten die Menschen in Mostar aufatmen und sich auf eine für sie freilich ungewisse Zukunft vorbereiten.

Das Washingtoner Agreement sah das Engagement der Europäischen Union vor wie im Spätherbst 1993 besprochen. Die Außenminister der EU bestellten mich als Administrator nach dem die bosnischen wie die kroatischen Verhandlungspartner um die Entsendung eines Deutschen für diese Funktion in Mostar gebeten hatten.

Mein erster Besuch nach den Kriegshandlungen in Mostar war in den Anfangstagen des Mai 1994 möglich. Es galt die bosnischen Militärverbände wie die Verbände der HVO aus der Stadt zu bringen, denn die Europäische Union wollte die ihr zugesetzte Aufgabe nur bei Rückzug der gegnerischen

Truppen in Mostar übernehmen - und für die Sicherungsmaßnahmen bei dem weiterführenden Konflikt zwischen den serbischen und den bosnischen bzw. kroatischen Militäreinheiten sollten weiterhin die spanischen Unproför-Einheiten Sorge tragen.

Beide Seiten waren bei meinen Gesprächen ausgesprochen kooperativ. Ihre Bereitschaft, gemäß dem Washingtoner Agreement, die vor uns liegende Arbeit nicht durch militärische Formationen zu belasten, wurde einvernehmlich bestätigt und die bis dahin in Mostar stehenden Kampfverbände absprachegetreu bis zum 22. Juli 1994 abgezogen.

So konnte ich am 23. Juli 1994, nach vorheriger Unterzeichnung des „Memorandums of Understanding“ durch die Vertreter der bosnischen und der kroatischen Bevölkerungsgruppierungen der Republik Bosnien-Herzegowina, mein Amt übernehmen. Die Amtseinführung erhielt ihr besonderes Gewicht durch die Teilnahme des gerade gewählten Präsidenten der durch das Washingtoner Agreement gemeinsam angestrebten „Föderation von Bosnien und Herzegowina“ sowie durch die Anwesenheit der Staatspräsidenten von Bosnien-Herzegowina und Kroatien, Izetbegović und Tuđman, als auch vieler offizieller Vertreter der Mitgliedsstaaten der Europäischen Union, an der Spitze der damalige Präsident des Europäischen Rates, des deutschen Außenministers Klaus Kinkel.

Die Ziele meines Auftrages waren eindeutig:

- I Sicherstellung der Überlebenschancen der kriegsbetroffenen Bevölkerung, Wiederherstellung der lebensnotwendigen Infrastruktur, forciert Wiederaufbau der zerstörten Wohnstätten und Hilfen für die Wiederbelebung der Wirtschaft, damit reale Entwicklungsmöglichkeiten für Mostar eröffnet werden.
- II Bemühungen um eine baldige Zusammenführung der Bevölkerung, um die inzwischen fortgeschrittene Ab- und Ausgrenzung zwischen den Menschen unterschiedlicher kultureller Identität allmählich aufzulösen.
- III Die dafür vorgesehene Amtszeit wurde auf zwei Jahre beschränkt, zugleich aber durch die Änderung der Verfassung von Bosnien und Herzegowina auch verfassungsrechtlich in der Republik abgesichert.
- IV Mit den Möglichkeiten des Wiederaufbaus und der Mittlerfunktion zwischen den Bevölkerungsgruppen sollte ich Zeichen für eine friedliche Lösung für ganz Bosnien-Herzegowina setzen; Mostar

sollte nach Auffassung aller Beteiligten das Modell einer neuen - gegenüber der jüngeren Vergangenheit jedoch differenzierten - Zusammenlebens werden.

Ergebnisbericht!

Die eben aufgezeigten Zielvorhaben sind nur zum Teil realisiert worden. Der unmittelbarste Aspekt: Wiederaufbau von Mostar konnte am nachdrücklichsten gefördert werden. Die Wiederherstellung der zerstörten bzw. willentlich unterbrochenen Wasserförderungs- bzw. -zuleitungssysteme wurde zuerst angepackt und gegen anfänglichen, (in der Sache unsinnigen) Streit, wer denn von der lokalen Seite für die Vergabe der Bauaufträge zuständig sei, durch mich im Interesse einer schnellen Hilfe für die Mostarer Bevölkerung entschieden.

Ähnliche Probleme mußten bei der Sicherung der Stromversorgung überwunden werden, bis hin zur Reparatur des Stauwerkes an der Anlage des Mostarer Wasserkraftwerkes. Formale Bedenken - nicht die Bereitschaft, vorrangig die Bedürfnisse der Bürger zum Kriterium zu machen - mußte immer wieder überwunden werden und führte zu „einsamen“ Entscheidungen der EU-Administration!

Beide Maßnahmen sicherten aber die dringend erwartete Funktionsfähigkeit der Stadt mit lebensnotwendiger Infrastruktur, deren Zerstörung durch die Jugoslawische Volksarmee bei ihrem erzwungenen Rückzug aus Mostar bittere Folgen für die Zivilbevölkerung in Mostar hatte.

Der umgehend in Angriff genommene Wiederaufbau der Schulen und Kindergärten in beiden Teilen Mostars; Rekonstruktionen nicht in provisorischer Manier, sondern in dauerhafter Bausubstanz, waren hilfreich für die Eltern und die ihnen anvertrauten Heranwachsenden. Auch dies ist einer der unbestrittenen Pluspunkte der EU-Administration.

Zudem wurden im Laufe des nächsten Jahres auf beiden Seiten der Neretva moderne Altersheimplätze wieder errichtet oder neugeschaffen, Jugendheime konnten mit Hilfe von „Terre des hommes“ und der EU Administration errichtet werden. Die Unterstützung der Überlebensstrategien durch eine Vielzahl internationaler Nichtregierungsorganisationen und deren Freiwilligen führte den Menschen in Mostar vor Augen, daß die Entwicklung in Mostar von vielen Teilen der internationalen Welt sehr wohl beachtet wurde. Aufgeschreckt durch die Zerstörung der „Stari Most“ begriff Europa - und nicht nur Europa -, daß sich hier ein ähnliche Katastrophe anbahnte wie in Sarajewo. Das war letztlich der Grund, daß meine Arbeit in und für Mostar so im Schweinwerferlicht der Weltöffentlichkeit stand.

Für die Wiederherstellung Mostars sind mehr als 300 Millionen DM an die herzegowinische Hauptstadt geflossen; durch besondere Aktivitäten europäischer Länder bei Schulen, Kindergärten und Brücken kam es noch zu einem Zufluß weiterer erheblicher Mittel.

Wenn bis heute zwischen 4.500 bis 5.000 angeschlagene und zerstörte Wohnungen wieder bezogen werden konnten, ein öffentlicher Nahverkehr wieder aufgebaut, das Eisenbahnsystem wieder funktionsfähig ist, die Brücken zum großen Teil wiederhergestellt sind, und damit alte wie neue Verkehrsachsen für die wirtschaftliche Entwicklung der Stadt und das Zusammenleben der Bürger sorgen, dann sind das nur einige Ergebnisse der Arbeit der EU-Administration.

Doch gilt es nicht nur die Ergebnisse der EU-Administration aufzuzeigen, sondern auch deutlich zu machen, daß ein gewichtiger Teil dieser Arbeit nur mit Hilfe des THW, der ODA und anderer Regierungsorganisationen aus Europa erfolgreich bewältigt werden könnten. Organisationen, die sich um das allmähliche Wiederbeleben einer gewachsenen Stadtstruktur und um die Wiedergewinnung der Lebensfreude einer jungen Generation bemühten. „Terre des hommes“, „Schüler helfen Leben“, „War child“, „Medico el Mundo“ als Nichtregierungsorganisation - sind Synonyme für ein freiwilliges Engagement, das sich auch in den besonderen Finanzleistungen bei dem Ausbau des

Gesundheitswesen auf beiden Seiten der Neretva widerspiegelt.

Wichtig in diesem Zusammenhang war denn auch die Bemühung der EU-Administration, wo immer es ging über Aufträge für Investitionen der sich wiederbelebenden einheimischen Wirtschaft Goldmittel zuzuführen und damit den Kreislauf der Ökonomie mit der Schaffung von Arbeitsplätzen zu unterstützen.

Diesem, alles in allem positivem Bericht muß aber auch hinzugefügt werden, daß das weitere Ziel, Ergebnisse im Aussöhnungsprozeß zu erreichen, nur bedingt verwirklicht werden konnte. Zu sehr standen Schmerz und bittere Erinnerung, aber auch brutale Gewalt gegen einen im Prinzip möglichen Prozeß gewollter Aussöhnung.

Das vorher Aufgezeigte korrespondierte, mit dem vitalen Interesse der alteingesessenen Bürger von Mostar, ihre Stadt zu neuem Leben zu führen. Unterstützung der EU-Administration hat es dafür auf vielen Feldern gegeben, leider mußte diese häufig genug politische Blockaden durch einheimische Führungskräfte hinnehmen, die immer noch damit liebäugelten - entgegen ihrer internationalen oder auch nationalen Absprachen - Mostar auf Dauer in zwei eigenständige kommunale Einheiten aufzuteilen. Diesen Weg wollte und konnte ich nicht mitgehen, er stand gegen das Washingtoner Agreement, gegen das Memorandum of Understanding, gegen den Dayton Vertrag, doch nicht zuletzt auch gegen den Auftrag, der mich für die Europäische Union nach Mostar führte. Ich kannte die Schrecken der Berliner Mauer, Mostar durfte nicht geteilt bleiben.

„Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört“, dieser Satz, der über die Wiedervereinigung Deutschlands gesagt wird, gilt auch für Mostar!

Ich bin überzeugt, es gibt ein neues Miteinander - zugegeben anders als in früherer Zeit, zuviel Schmerz und Not steht dementgegen, dennoch um der jungen Generation willen, wird ein friedliches Nebeneinander in eigenständiger kulturell-nationaler Identität und in der Erkenntnis, daß eine urbane Stadt nur von einem gemeinsamen wirtschaftlich wie geistig gewollten Fortschritt lebt, die richtige Antwort für die kommende Zeit sein. Mostar hat nicht nur ruhmreiche Vergangenheit, sondern auch eine hoffnungsvolle Zukunft, davon bin ich überzeugt!

Bremen, im Juli 1998.

IN MEMORIAM

Prof. dr. IBRAHIM TEPIĆ (1947-1997)

Kada smo najmanje očekivali, u zreloj stvaralačkoj dobi, u 51. godini života, prerano i iznenadno umro je prof. dr. Ibrahim Tepić, dekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu i redovni profesor na Odsjeku za historiju.

Profesor Ibrahim Tepić bio je uzor istrajnosti i dostojanstva, svaki posao uvijek je vezao za svoj stvaralački rad, dok je naučna istraživanja posvetio novijoj historiji Bosne i Hercegovine.

Objavio je više značajnih djela, bio član mnogih uređivačkih i redakcijskih timova, recenzent brojnih radova, aktivan učesnik i organizator naučnih, edukativnih i drugih skupova, istraživač, neumorni pregalac i borac za mir i dostojanstvo naroda, svakog čovjeka.

Njegovo kapitalno djelo: "Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856 - 1878" samo je kruna ogromne istraživačke i stvaralačke energije i naučne akribije.

Životno djelo našeg dragog nam profesora pripada samom vrhu onog najboljeg u BiH. Mi doista moramo još dosta učiti od njega.

Uvijek je profesor Tepić nastojao i uspjevao utjecati da se uzdignemo iz obezglavljenosti i podaništva, da budemo uspravni i ponosni, uprkos svim iskušenjima. Njegove aktivnosti i djelatnosti bile su mnogostrukе, a on pun silne energije i optimizma.

Ostaje praznina u dušama svih koji su imali sreću s njim raditi, ljudovati, družiti se i osmišljavati aktivnost. Zahvaljujući prof. Tepiću, i naš časopis "oživio je". Bio je revnosan član Redakcije "Hercegovine", a svojim savjetima i sugestijama utjecao je na koncepciju i konačno oblikovanje. Obavezao nas je da istrajemo i da profesora i prijatelja Ibrahima Tepića trajno nosimo u svojim srcima.

Šaban Zahirović

SADRŽAJ

I IZ PROŠLOTI MOSTARA I HERCEGOVINE

Dr. Aleksandar RATKOVIĆ

Blagajska tvrđava u svjetlu najnovijih istraživanja	7
Hrvzija HASANDEDIĆ	

        Kratak prevod (ekscerpt) druge vakufname

Derviš-paše Bajezidagića iz Mostara	17
---	----

Hrvzija HASANDEDIĆ

Mostarski kadiluk i njegove kadije	23
--	----

Sajma SARIĆ

Jevrejski hram u Mostaru	31
--------------------------------	----

II. KNJIŽEVNOST I JEZIK

Dr. Amir LJUBOVIĆ

Bašagićeva kolekcija orijentalnih rukopisa u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi i njen značaj za opću i kulturnu historiju Bosne i Hercegovine - Rezime -	41
--	----

Dr. Asim PEĆO

Pregršt narodnih pjesama iz Hercegovine I	51
Pregršt narodnih pjesama iz Hercegovine II	57

Dr. Asim PEĆO

Dijalekatska pripadnost navedenih narodnih pjesama III	81
---	----

Dr. Asim PEĆO

Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline	85
--	----

Dr. Elbisa USTAMUJIĆ

Umijeće pripovijedanja (Hamza Humo, Slučaj Raba slikara)	95
---	----

III NOVIJA HISTORIJA

Mr. Vlado SMOLJAN	
Industrijski razvitak Hercegovine između 1918. i 1941.	103
Prof. dr. Ilijas HADŽIBEGOVIĆ	
Traganje za modernom Naronom	119
Mr. Zijad ŠEHIĆ	
Prilog istraživanja vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878-1918. godine)	141
Seka BRKLJAČA	
Od imperijalne politike fašističke Italije do ekonomskih probitaka u Bosni i Hercegovini	157
Mr. Husnija KAMBEROVIĆ	
Parlamentarni izbori u Bosni i Hercegovini 1945. godine	171
Mr. Vera KATZ	
„Narodna demokracija” u politici KPJ 1949.-1952. kroz prizmu mostarske oblasti	183
Mr. sci Zarema OBRADOVIĆ	
Malaria u Hercegovini jučer, danas, sutra	195

IV PRIKAZI I OSVRTI

Mehmed KICO	
Historija za sadašnjost i budućnost	207
Senija MILIŠIĆ	
Dr. Smail Čekić, Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991.-1993., Sarajevo, Ljiljan, 1994., 416., Biblioteka Bosnica	213

V ZAŠTITA KULTURNO-HISTORIJSKE BAŠTINE

Esad VESKOVIĆ	
Restauratorski radovi na fasadnim površinama objekata Suda i Muzičkog centra Pavarotti u Mostaru	221

VI BIBLIOGRAFIJA

Jagoda SERDAREVIĆ

- Prilog bibliografiji "Prve književne komune"
u Mostaru (tekstovi objavljeni u mostarskoj
"Slobodi" 1970.-1992.) 233

VII IZ RADA ARHIVA HERCEGOVINE

Enisa MARIĆ

- Stradanje arhivske i registratorske građe u
Hercegovini i zaštita poslije rata 257

Prof. Sabit HODŽIĆ

- Muzej Hercegovine - osnivanje, rad, stradanje,
perspektive razvoja 263

Hans KOSCHNICK ehem. EU-Administrator von Mostar

- „Reflexionen über einen schwierigen aber
liebgewordenen Einsatz in und für Mostar” 273

- In memoriam 278

Štampanje ovog broja "HERCEGOVINE" omogućili su:

- Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta
- Općina Stari Grad Mostar
- Hidroelektrane na Neretvi Jablanica
- Fabrika duhana Mostar
- Direkcija PTT saobraćaja Mostar
- Elektro distribucija Mostar
- Mehanizacija Mostar d.d.

